

UNIVERZITET U SARAJEVU
FILOZOFSKI FAKULTET
ODSJEK ZA PSIHOLOGIJU

ZBORNİK RADOVA

NAUČNO-STRUČNI SKUP
**SEDMI SARAJEVSKI
DANI PSIHOLOGIJE**

God. 7, br. 7 (2023)

SEDMI SARAJEVSKI DANI PSIHOLOGIJE,
FILOZOFSKI FAKULTET U SARAJEVU, 29–30. 4. 2022. GODINE

SARAJEVSKI DANI PSIHOLOGIJE

ZBORNİK RADOVA

God. 7, br. 7 (2023)

ISSN 2490-2306 (ON-LINE)

Izdavač:

Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet
https://ebooks.ff.unsa.ba/index.php/ebooks_ffunsa/catalog/series/psihologija
Sarajevo, 2023.

Uredništvo:

Amela Dautbegović, Mirna Marković, Sibela Zvizdić

Organizacioni odbor Sedmih sarajevskih dana psihologije:

Amela Dautbegović, predsjednica
Aida Begić, Nadina Grebović-Lendo, Katarina Mišetić

Programski odbor Sedmih sarajevskih dana psihologije:

Mirna Marković, predsjednica
Enedina Hasanbegović-Anić, Đenita Tuće, Sibela Zvizdić

Recenzenti:

Amela Dautbegović, Saša Drače, Irma Džambo, Nermin Đapo,
Anela Hasanagić, Enedina Hasanbegović-Anić, Dženana Husremović,
Jadranka Kolenović-Đapo, Mirna Marković, Zana Miftari Reka,
Kristina Sesar, Đenita Tuće, Ivana Zečević, Sibela Zvizdić

Lektorice:

Irma Grebović-Muratović (BHS jezik)
Selma Đuliman (Engleski jezik)

DTP:

Amra Mekić

UNIVERZITET U SARAJEVU
FILOZOFSKI FAKULTET
ODSJEK ZA PSIHOLOGIJU

CENTAR ZA PSIHOLOŠKA ISTRAŽIVANJA, EDUKACIJU I SAVJETOVANJE
CENTAR ZA NAUČNOISTRAŽIVAČKI RAD I STRUČNE AKTIVNOSTI
FILOZOFSKOG FAKULTETA U SARAJEVU (NIRSA)

NAUČNO-STRUČNI SKUP
SEDMI SARAJEVSKI DANI PSIHOLOGIJE

ZBORNIK RADOVA

Sarajevo, 2023.

IZVORNI ZNANSTVENI RADOVI

Amela Dautbegović, Mirzeta Brkić

Psihosocijalne odrednice anksioznosti i depresivnosti kod studenata tokom pandemije COVID-19 9

Nejra Jažić, Nina Hadžiahmetović

Povezanost između slobodne volje i predrasuda: medijacijska uloga besprejudne motivacije33

Mersiha Jusić

Validacija skale stavova prema kolektivno motiviranom nasilju – preliminarna studija65

Mirna Marković

Studentska percepcija značaja integriranja praktičnih zadataka u kurikulume nastavnih kolegija iz oblasti industrijske/organizacijske psihologije.....95

Hana Mujkanović, Dario Vučenović

Zloupotreba droga, rizična ponašanja i neki aspekti liječenja ovisnika..... 145

Amina Osmanagić, Amela Dautbegović

Motivacija studenata i kvaliteta socijalnih interakcija u online nastavi..... 177

Ema Ramović, Mirna Marković

Povezanost između psihološkog ugovora studenata i njihovog zadovoljstva studijem..... 205

Samra Šljivo, Sabina Alispahić

Seksualno zadovoljstvo: efekat interakcije spola i dobi na bosanskohercegovačkom uzorku.....235

PREGLEDNI RADOVİ

Nermina Ćordalija

Processing of unaccusative structures in people with aphasia and healthy population 251

Katarina Jelić, Jelena Marić

Zdravstvena ponašanja na radnom mjestu: apsentizam, prezentizam i profesionalno izgaranje 271

Irena Stanić, Ognjen Pjano

Federnov koncept psihotičnih poremećaja: aktuelnost u savremenom kliničko-psihološkom pristupu 301

PRIKAZI

Ivana Kozina

Kognitivno-bihevioralni tretman adolescentne krize: Prikaz slučaja 333

INDEKS AUTORA 349

IZVORNI ZNANSTVENI RADOVI

Psihosocijalne odrednice anksioznosti i depresivnosti kod studenata tokom pandemije COVID-19

Amela Dautbegović*

Univerzitet u Sarajevu, Filozofski fakultet, Odsjek za psihologiju

Mirzeta Brkić

Univerzitet u Sarajevu, Fakultet islamskih nauka,
Katedra za religijsku pedagogiju i religijsku psihologiju

Sažetak

Za vrijeme studija adolescenti se suočavaju s nizom promjena i izazova koji su nametnuti zahtjevima socijalnog i akademskog života, a u protekle dvije godine i pandemijom COVID-19. U svrhu uspješne prevencije i rješavanja emocionalnih problema brojnim istraživanjima se nastoje detektovati faktori koji uzrokuju simptome psihološkog distresa kod studentske populacije. Cilj ovog rada je ispitati razinu depresivnosti i anksioznosti kod studenata za vrijeme pandemije COVID-19 te utvrditi odnos navedenih neprijatnih emocionalnih stanja s pojedinim psihosocijalnim faktorima (spol, dob, godina studija, zadovoljstvo studijem, samopoštovanje i percipirana socijalna podrška od strane obitelji, prijatelja i druge značajne osobe). U istraživanju je učestvovalo 466 studenata, 1. i 2. ciklusa studija, prosječne dobi $M=21.96$ ($SD=3.38$). Pri tome je učešće uzelo 335 studenata Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu i 131 student Fakulteta islamskih nauka Univerziteta u Sarajevu. Mjerni instrumenti primijenjeni u istraživanju su Skala depresivnosti i anksioznosti (subskale DASS-21), Multidimenzionalna skala percipirane socijalne podrške, Skala samopoštovanja i Upitnik sociodemografskih obilježja. Istraživanje je realizirano tokom oktobra i novembra 2020. godine online putem, usljed objektivnih okolnosti izazvanih pandemijom COVID-19. Analizom podataka izdvojio se značajan broj (postotak) studenata koji iskazuju ozbiljno i izrazito ozbiljno prisustvo simptoma na

* amela.dautbegovic@ff.unsa.ba

navedenim mjerama emocionalnog distresa (34,4% na mjeri anksioznosti i 22% na mjeri depresivnosti). Na temelju rezultata regresijske analize utvrđeno je da značajne prediktorske varijable zajedno objašnjavaju 44.2% varijance kriterijske varijable depresivnost, $F(8,455)=46.899$; $p<.001$, a 29.3% varijance kriterijske mjere anksioznost, $F(8,455)=25.018$, $p<.001$. Samopoštovanje se izdvaja kao prediktor sa najvećim doprinosom u objašnjenju kriterijskih mjera anksioznost ($\beta=-.465$; $p<.001$) i depresivnost ($\beta=-.575$; $p<.001$).

Ključne riječi: studij, anksioznost, depresivnost, COVID-19, samopoštovanje, zadovoljstvo studijem

UVOD

Proučavanje mentalnog zdravlja studenata je od izuzetnog značaja s obzirom na specifične psihosocijalne karakteristike te populacije i brojne faktore koji imaju utjecaj na kvalitetu života adolescenata. Za vrijeme studija adolescenti se suočavaju s nizom promjena i izazova koji su nametnuti zahtjevima socijalnog i akademskog života, a u protekle dvije godine i pandemijom COVID-19. Istražujući prevalenciju mentalnih problema kod studenata u Americi i Engleskoj Mofatteh (2020) zaključuje da je za razliku od opće populacije prevalencija kod studentske populacije veća dok Duffy, Twenge i Joiner (2019) na temelju dugogodišnjeg praćenja učestalosti psihičkih problema (anksioznosti, depresivnosti, nesuicidalnih samoozljeđivanja, suicidalnih misli i pokušaja suicida) potvrđuju njihov stalni porast među američkim studentima. Pojedini znanstvenici ukazuju i na tranzicijsku prirodu početnog razdoblja studiranja koje predstavlja jedan od najvažnijih faktora za pojavu stresa, anksioznih i depresivnih simptoma. U svakom trenutku 25% studenata izvještava o smanjenoj subjektivnoj i psihološkoj dobrobiti upravo zbog osjećaja *anksioznosti* prouzrokovanim zahtjevima akademske okoline

(Kumaraswamy, 2013). Ulaskom u adolescenciju se povećava i stopa *depresivnosti*, a depresija u adolescenciji vodi ka mnogim negativnim ishodima u svim aspektima života pojedinca. Kod studenta s izraženim simptomima depresije, zbog usmjerenosti na negativne ometajuće misli, limitiran je kapacitet pažnje za rješavanje kognitivnih zadataka, što često za posljedicu ima akademski neuspjeh (Juhari, Redzuan, Mansor, Yousefi i Talib, 2010). Ukoliko nisu tretirani, različiti problemi mentalnog zdravlja imaju negativne posljedice na uspješnost studenta u akademskom kontekstu, ali također negativno djeluju i na druge aspekte studentskog života. U svrhu uspješne prevencije i rješavanja emocionalnih problema brojnim istraživanjima se nastoje detektovati faktori koji uzrokuju simptome psihološkog distresa kod studentske populacije. Navedeno je izuzetno značajno s obzirom da stimulirajuće okruženje u kojem nema stresa, demotivacije i straha od neuspjeha omogućuje djelotvornije učenje, bolji akademski uspjeh i općenito bolji kvalitet života studenata. Važno je kroz istraživanja usmjeriti se na prepoznavanje resursa koji poboljšavaju zdravlje i dobrobit studenata, jer godine studiranja predstavljaju formativne godine, a fakultet je izuzetan "razvojni pokusni poligon" (Berk, 2008). Visoko *samopoštovanje*, prema istraživanjima, ima pozitivne posljedice na dobrobit i uspješnost pojedinca dok, s druge strane, niže razine samopoštovanja su prepoznate kao riziko faktor negativnih ishoda (Sowislo & Orth, 2013). Osim toga, samopoštovanje predstavlja zaštitni faktor od prethodnika depresije. Naime, samopoštovanje ima ulogu štita protiv prijetnji mentalnom zdravlju unutar hipoteze o anksioznosti kao međuspremniku (eg. *anxiety-buffer hypothesis*). Drugim riječima, samopoštovanje blokira put koji vodi do simptoma anksioznosti i zatim u depresiju. U studiji koja je provjeravala ovu hipotezu to je i potvrđeno budući da je samopoštovanje posredovalo u odnosu straha od COVID-19 pandemije, osjećaja usamljenosti kao dispozicijske karakteristike i njihovih štetnih psiholoških posljedica

na velikom uzorku sudionika iz Italije (Rossi, Panzeri, Pietrabissa, Manzoni, Castelnovo i Mannarini, 2020).

Socijalna podrška može da funkcioniše i kao međuspremnik za čuvanje mentalnog zdravlja, poput samopoštovanja, ali i da ima direktan učinak na mentalno zdravlje (Vandervoort, 1999). Socijalna podrška se manifestira kao skup korisnih efekata koji za osobu proizilaze iz njenih dobrih odnosa s drugim ljudima s ciljem pomaganja u nošenju sa stresnim i kriznim životnim događajima (Petz, 2005). Potreba za socijalnom podrškom može da se intenzivira tokom tih stresnih i kriznih vremena, ali očito je važna i kada ti događaji nisu prisutni jer to potvrđuju teorijski i empirijski dokazi koji dosljedno ukazuju na to da se radi o temeljnoj ljudskoj potrebi (Durkheim, 1951; Erikson, 1963; Fromm, 1956; Kohut, 1971; Mahler, 1975; Maslow, 1970; Murray, 1938; Spitz, 1965; prema Vandervoort, 1999). Prema pretpostavci o ublažavanju stresa socijalna podrška dvojako pomaže, prvo, uz podršku drugih osoba, događaj se može protumačiti manje stresnim nego što bi se to uradilo kada se osoba sama s njim suočava i, drugo, čak i ako je događaj protumačen kao stresan, socijalna podrška pomaže osobi u suočavanju s tim događajem budući da se ne suočava sama već su tu drugi poput obitelji, prijatelja i drugih značajnih osoba (Aronson, Wilson i Akret, 2005). Socijalna podrška je identificirana kao zaštitni faktor u nošenju s pandemijom COVID-19. Naime, regresijske analize su pokazale da je podrška članova porodice i prijatelja značajno povezana s nižim stresom kod studenata u Jordanu (Abuhamdah, Naser, Abdelwahab i AlQatawneh, 2021). Također, niži nivoi socijalne podrške negativno koreliraju s problemima mentalnog zdravlja, stresom, anksioznošću i depresivnošću kod studenata (Guo, Zhang, Bai, Minhat, Nazan, Feng, Li, Luo, Zhang, Feng, Li, Si, Qiao, Ouyang i Saliluddin, 2021).

Zadovoljstvo studijem koje se ogleda u usklađenosti onoga što studenti dobiju s onim što smatraju da bi trebali dobiti (Reić Ercegovac i Jukić, 2008)

ima izuzetno važnu ulogu kada govorimo o svim aspektima prilagodbe studenta u visokoobrazovnom kontekstu. Različiti izvori stresa koji dolaze iz akademskog konteksta, a koji se najčešće odnose na kvalitetu nastave, uslove rada, vremenski pritisak, preopterećenost i sl., mogu doprinijeti pojavi neprijatnih emocionalnih stanja kod studenata.

S obzirom na prethodno navedeno, cilj ovog istraživanja je ispitati prevalenciju depresivnosti i anksioznosti među studentima pojedinih fakulteta Univerziteta u Sarajevu te utvrditi odnos ovih neprijatnih emocionalnih stanja s pojedinim psihosocijalnim obilježjima studenata. Također, nastojalo se istražiti da li pojedini psihosocijalni faktori kao što su spol, dob, godina studija, zadovoljstvo studijem, percipirana socijalna podrška od obitelji, od prijatelja, od druge značajne osobe i samopoštovanje studenata imaju značajan doprinos u objašnjenju pojave neprijatnih emocionalnih stanja, što može dati značajan doprinos u osmišljavanju i realizaciji preventivnih aktivnosti usmjerenih na unapređenje kvalitete mentalnog zdravlja studenata.

METODA ISTRAŽIVANJA

Učesnici

U istraživanju je učestvovalo 466 studenata, 1. i 2. ciklusa studija, od toga 347 djevojaka i 119 mladića, prosječne dobi $M=21.96$ ($SD=3.38$). Pri tome je učešće uzelo 335 studenata Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu i 131 student Fakulteta islamskih nauka Univerziteta u Sarajevu.

Instrumentarij

U ovom istraživanju su primijenjeni sljedeći mjerni instrumenti:

- Skala depresivnosti i anksioznosti (subskale DASS-21, Lovibond i Lovibond, 1995) – Skala depresivnosti, anksioznosti i stresa, DASS-21

(Lovibond i Lovibond, 1995) je kraća verzija DASS-42 upitnika, koja se sastoji od tri subskale sa po 7 stavki: depresivnost, anksioznost i stres. Od ispitanika se traži da na 4-stepenoj skali Likertovog tipa (od 0-nimalo do 3-uglavnom ili skoro uvijek), procijene kako su se osjećali u proteklih sedam dana. Ukupan rezultat oblikuje se kao linearna kombinacija procjena po pojedinim subskalama, a rezultati se interpretiraju na način da veći rezultat na određenoj subskali označava višu razinu anksioznosti, depresivnosti i stresa. Kroz dosadašnja istraživanja skala je pokazala dobre metrijske karakteristike. Cronbach alpha koeficijenti pouzdanosti za pojedine subskale primijenjene u ovom istraživanju su izuzetno visoki, za anksioznost iznosi .894 (N=466), a za depresivnost .906 (N=466).

- Multidimenzionalna skala percipirane socijalne podrške (Zimet, Dahlem, Zimet i Farley, 1988) - Percipirana socijalna podrška odnosi se na uvjerenja pojedinca da ga drugi vole, brinu za njega i žele mu pomoći, a pokazalo se da je pozitivno povezana sa stvarnom ili dobivenom socijalnom podrškom (Sarason i Sarason, 1996). Autori navode da su subjektivne procjene o raspoloživoj i pruženoj podršci bolji prediktori reagiranja osobe na stresne situacije, nego pokazatelji stvarno dostupne podrške. Skala percipirane socijalne podrške (engl. *Multidimensional Scale of Perceived Social Support*) autora Zimet, Dahlem, Zimet i Farley (1988) konstruisana je s ciljem mjerenja percipirane socijalne podrške od strane obitelji, prijatelja i druge značajne osobe. Sastoji se od ukupno 12 čestica, po četiri čestice za svaku subskalau. U dosadašnjim istraživanjima pokazalo se da ima dobru unutarnju konzistenciju, valjanost i prilično stabilnu faktorsku strukturu. U ovom istraživanju Cronbach alpha koeficijent pouzdanosti, uzimajući u obzir čitavu skalu, je visok i iznosi .924 (N=466).

Za pojedine subskale također su dobiveni visoki koeficijenti pouzdanosti, za percipiranu socijalnu podršku od strane obitelji Cronbach alpha koeficijent pouzdanosti iznosi .914, za percipiranu socijalnu podršku od strane prijatelja je .938 i od druge značajne osobe koeficijent pouzdanosti je .90.

- Skala samopoštovanja (Rosenberg, 1965) - Razina samopoštovanja kod učesnika ovog istraživanja ispitana je Rosenbergovom skalom samopoštovanja (1965), koja je namijenjena mjerenju globalne vrijednosne orijentacije prema sebi. U pitanju je jednodimenzionalna skala koja pouzdano mjeri globalno samopoštovanje. Pojedini istraživači su došli do zaključka da se skala ne bi trebala primjenjivati za ispitivanje osoba mlađih od 18 godina, budući da su na uzorcima koje su činili mlađi adolescenti dobiveni niski koeficijenti pouzdanosti. Kako navodi Lacković-Grgin (1994) kratkoća skale (deset čestica) i dobra unutarnja konzistencija čine je prikladnom za ispitivanja i u praktične i u znanstvene svrhe. Zadatak učesnika je da na skali Likertovog tipa od pet stepena za svaku česticu procijeni u kojoj mjeri se ona odnosi na njega. Rezultat se određuje sumiranjem procjena na svim česticama, a visok rezultat na skali odražava visoko samopoštovanje. Cronbach alpha koeficijent pouzdanosti skale u ovom istraživanju iznosi .894 (N=466).
- Upitnik sociodemografskih obilježja - Podaci o sociodemografskim obilježjima (spol, dob, godina studija) su prikupljeni upitnikom konstruisanim za potrebe ovog istraživanja.

Postupak

Istraživanje je realizirano tokom oktobra i novembra 2020. godine online putem, usljed objektivnih okolnosti izazvanih pandemijom COVID-19.

Studenti su na svoje e-mail adrese dobili link sa instrumentarijem istraživanja. Provođenje ovoga istraživanja je bilo u skladu s etičkim standardima, uz informirani pristanak učesnika te mogućnost da u bilo kojem momentu odustanu od istraživanja.

REZULTATI

U ovom istraživanju nastojala se ispitati prevalencija depresivnosti i anksioznosti među studentima pojedinih fakulteta Univerziteta u Sarajevu te utvrditi odnos između psihosocijalnih faktora i ovih neprijatnih emocionalnih stanja. Podaci koji su dobiveni nakon primjene navedenog instrumentarija analizirani su u statističkom softverskom paketu, SPSS-u. Najprije su provedene deskriptivne statističke analize, nakon čega su urađene i glavne analize. Za sve varijable je provjeren normalitet distribucije rezultata koristeći Kolmogorov-Smirnov test, te indeksi zakrivljenosti i spljoštenosti (Skewness i Kurtosis). Nakon prethodno navedenih preliminarnih analiza, pristupilo se glavnim statističkim analizama koje će omogućiti dobivanje odgovora na postavljene istraživačke probleme. Dobijeni rezultati su prikazani u Tabeli 1 gdje je moguće uvidjeti da više od polovine studenata (305 ili 65.43%) svoju razinu anksioznosti procjenjuju kao normalnu, blagu ili umjerenu, dok njih 363 ili 77.89% izvještava o normalnoj, blagoj ili umjerenoj razini depresivnosti. Nakon što se iz dobivenih analiza izdvojio broj (postotak) studenata koji iskazuju ozbiljno i izrazito ozbiljno prisustvo simptoma anksioznosti i depresivnosti dobiveni su rezultati koji su također prikazani u Tabeli 1. Moguće je uvidjeti da je broj studenata koji postižu visok skor na anksioznosti (u rangui ozbiljne i izrazito ozbiljne razine) 161 (34.4%), a za depresivnost 103 (22%).

Također, ovim istraživanjem se nastojalo ispitati da li pojedini psihosocijalni faktori (spol, dob, godina studija, zadovoljstvo studijem, percipirana socijalna

podrška od obitelji, od prijatelja, od druge značajne osobe i samopoštovanje studenata) imaju značajan doprinos u objašnjenju pojave neprijatnih emocionalnih stanja kod studenata (depresivnosti i anksioznosti). Provedene su regresijske analize, a dobijeni rezultati su prikazani u tabelama 2 i 3.

Odrednice depresivnosti

Kao što se vidi iz Tabele 2 prediktorske varijable samopoštovanje i zadovoljstvo studijem zajedno objašnjavaju 45.2% varijance kriterijske mjere depresivnost. Koeficijent multiple korelacije između prediktorskih varijabli i kriterijske mjere iznosi .672; $F(8,455)=46.899$; $p<.001$. Prediktor s najvećim doprinosom u objašnjenju depresivnosti je samopoštovanje ($\beta=-.575$; $p<.001$), što je u skladu sa ranijim znanstvenim nalazima. Studenti koji iskazuju nižu razinu samopoštovanja postižu više rezultate na mjeri depresivnosti. Zadovoljstvo studijem je također značajan prediktor u ovom regresijskom modelu ($\beta=-.138$; $p<.001$). I ovdje imamo negativnu povezanost što ukazuje da studenti koji izvještavaju o nižoj razini zadovoljstva studijem postižu više rezultate na skali depresivnosti. Vrijednosti beta pondera za ostale prediktorske varijable su ispod statističke značajnosti, što znači da nemaju statistički značajnog udjela u predikciji depresivnosti.

Odrednice anksioznosti

Kada je u pitanju kriterijska mjera anksioznost iz Tabele 3 moguće je vidjeti da tri varijable objašnjavaju 30.5% njene varijance, a to su samopoštovanje, spol i zadovoljstvo studijem. Koeficijent multiple korelacije između prediktorskih varijabli i kriterijske mjere iznosi .553; $F(8,455)=25.018$; $p<.005$. I za ovo neprijatno emocionalno stanje najznačajniji doprinos ima samopoštovanje ($\beta=-.465$; $p<.001$), što znači da studenti koji iskazuju nižu razinu samopoštovanja postižu više rezultate na mjeri anksioznosti. Spol je sljedeći

značajni prediktor ($\beta = -.140$; $p < .001$), gdje studentice postižu više rezultate na mjeri anksioznosti u odnosu na studente. Treći značajni prediktor u ovom regresijskom modelu je zadovoljstvo studijem ($\beta = -.121$; $p < .005$). Ovdje se, također, radi o negativnoj povezanosti što ukazuje da studenti koji su manje zadovoljni studijem postižu više razine anksioznosti. Vrijednosti beta pondera za ostale prediktorske varijable su ispod statističke značajnosti, što znači da nemaju statistički značajnog udjela u predikciji anksioznosti.

RASPRAVA I ZAKLJUČAK

Ovim istraživanjem se nastojala ispitati prevalencija depresivnosti i anksioznosti među studentima pojedinih fakulteta Univerziteta u Sarajevu te utvrditi odnos ovih neprijatnih emocionalnih stanja s pojedinim psihosocijalnim obilježjima studenata (spol, dob, godina studija, zadovoljstvo studijem, percipirana socijalna podrška od obitelji, prijatelja i druge značajne osobe i samopoštovanje). Također, nastojalo se istražiti da li prethodno navedeni psihosocijalni faktori imaju značajan doprinos u objašnjenju pojave neprijatnih emocionalnih stanja.

Kada je riječ o *prevalenciji depresivnosti i anksioznosti* među studentima rezultati prikazani u Tabeli 1 pokazuju da većina studenata, ipak doživljava normalne, blage ili umjerene razine depresivnosti (77,89%) i anksioznosti (65,43%). Specifičnije, kada se radi o normalnim razinama depresivnosti i anksioznosti 53,86% studenata doživljava normalne razine depresivnosti i 42,48% normalne razine anksioznosti. Dakle, radi se o razini ovih neprijatnih emocionalnih stanja koja pojedinca značajno ne ometa u funkcioniranju na radnom mjestu, u školi (fakultetu) i ne utiče značajno na njegove interpersonalne odnose. Naime, ta je razina sastavni dio svakodnevnog života, tj. predstavlja univerzalno ljudsko iskustvo (Davison i Neale, 1999).

S druge strane, rezultati nekoliko istraživanja provedenih prije pandemije COVID-19 pokazuju da veći broj studenata izvještava o normalnim razinama depresivnosti i anksioznosti, npr. rezultati istraživanja koje su Jovanović, Đonović i Dutina (2017) provele među studentskom populacijom Visoke zdravstvene škole strukovnih studija u Beogradu pokazuju da 86,4% tih studenata izvještava o normalnoj razini depresivnosti i 74,4% o normalnoj razini anksioznosti, što su viši postotci nego što su dobijeni ovim istraživanjem koje je realizirano tokom pandemije.

Također, značajno je navesti da u istraživanju koje su realizirali Jovanović i saradnici (2017) 13,6% ispitivane studentske populacije ima simptome depresivnosti i 25,6% simptome anksioznosti u rasponu od blago do vrlo jako izraženih, dok su u ovom istraživanju ti postotci značajno veći, za depresivnost 46,13% i anksioznost 57,4% (Tabela 1, sabiranje postotaka blage, umjerenе, ozbiljne i izrazito ozbiljne razine anksioznosti i depresivnosti). Ne smije se zaboraviti da je pomenuto istraživanje (Jovanović i sar, 2017) realizirano prije pandemije COVID-19, što može biti razlog za manji broj studenata koji izvještava o blagim, umjerenim, ozbiljnim i izrazito ozbiljnim nivoima depresivnosti i anksioznosti. Rezultati istraživanja na uzorku studenata iz Saudijske Arabije (Azmi, Khan, Azmi, Yaswi, Jakovljevic, 2022) pokazuju da je 75% studenata doživjelo različite nivoe depresivnih simptoma, s tim da je njih 37,5% imalo od umjerenih do vrlo izraženih nivoa depresivnosti, što je postotak bliži postotku iz ovoga istraživanja (46,13%) u usporedbi s onim prije pandemije, 13,6% (Jovanović i sar, 2017).

Osim toga, nakon što se iz dobivenih analiza u ovom istraživanju izdvojio broj (postotak) studenata koji iskazuju *ozbiljno i izrazito ozbiljno prisustvo simptoma anksioznosti i depresivnosti* dobiveni su rezultati koji su također prikazani u tabeli 1. Moguće je uvidjeti da je broj studenata koji postižu visok skor na mjeri anksioznosti (u rangu ozbiljne i izrazito ozbiljne razine)

161 (34,4%), a za depresivnost 103 (22%) studenta. Ovaj broj studenata nije zanemariv s obzirom na to da se radi o prisustvu anksioznosti i depresivnosti u mjeri koja može ometati njihovo svakodnevno funkcioniranje i rezultirati negativnim posljedicama u svim aspektima funkcioniranja. U pitanju su studenti koji bi trebali dobiti adekvatnu psihosocijalnu podršku kako ne bi došlo do povećanja broja i intenziteta simptoma i kako bi se izbjegle dugoročne negativne posljedice na njihovo mentalno zdravlje. Ponovo se naglašava da se ovaj rezultat može pripisati i činjenici da je ovo istraživanje realizirano tokom trajanja pandemije COVID-19 kojom su značajno izmijenjene uobičajene studentske aktivnosti i općenito način života. Ako se uzme u obzir da je npr. na uzorku studenata iz Španije u akademskoj 2018/2019. godini, dakle, prije početka pandemije COVID-19 prevalencija depresivnosti i anksioznosti bila znatno manja, 6,4% studenata se nalazilo u rangu ozbiljne i izrazito ozbiljne depresivnosti i 6,6% u rangu ozbiljne i izrazito ozbiljne anksioznosti (Ramón-Arbués, Gea-Caballero, Granada-López, Juárez-Vela, Pellicer-García, Antón-Solanas, 2020), suprotno od rezultata Lopesa i Nihei (2021) iz oktobra 2020. godine, dakle, tokom trajanja pandemije COVID-19, na uzorku studenata iz Brazila koji su donekle sličniji rezultatima ovog istraživanja, jer pokazuju da se 29,8% studenata pozicioniralo na razini ozbiljne i izrazito ozbiljne depresivnosti i 30,9% na razini ozbiljne i izrazito ozbiljne anksioznosti. Kako je već naglašeno, dobiveni rezultati mogu se objasniti pandemijom međutim, metaanalitička studija (Deng, Zhou, Hou, Silver, Wong, Chang, Darkos, Zuo, Huang, 2021) koja je obuhvatila pedeset i dvije studije o prevalenciji depresivnosti i šezdeset i devet studija o prevalenciji anksioznosti koje su objavljene od januara 2020. do januara 2021. godine i kojima se nastojala procijeniti prevalencija simptoma depresivnosti, anksioznosti i poremećaja spavanja kod studenata tokom pandemije to ne potvrđuje. Naime, objedinjena (na temelju svih studija) prevalencija simptoma anksioznosti je bila

32%, a za depresivnost je 34% što je svakako veća prevalencija u odnosu na onu prije pandemije u studentskoj populaciji, ali ovi postotci se ne odnose na visoku i izrazito visoku razinu depresivnosti i anksioznosti. Moguće je zaključiti da su rezultati istraživanja na ovu tematiku nekonzistenti i da je svakako uputno provoditi još istraživanja kako bi se stanje o prevalenciji neprijatnih emocionalnih stanja kod studenata moglo pratiti tokom dužeg vremenskog perioda i kako bi bilo moguće raditi usporedbe i planirati preventivne i interaktivne programe podrške i pomoći studentima.

S ciljem provjere koji psihosocijalni faktori imaju značajan doprinos u objašnjenju depresivnosti i anksioznosti kod studenata provedene su regresijske analize, a dobijeni rezultati su prikazani u tabelama 2 i 3.

Samopoštovanje je prediktor sa najvećim doprinosom u objašnjenju depresivnosti ($\beta = -.575$; $p < .001$) i anksioznosti ($\beta = -.465$; $p < .001$). Studenti koji iskazuju nižu razinu samopoštovanja postižu više rezultate na mjeri depresivnosti i anksioznosti. Osobe s negativnim samovrednovanjem tj. niskim samopoštovanjem imaju značajno više emocionalnih problema od osoba s umjerenim ili visokim samopoštovanjem. Visoke razine samopoštovanja kod adolescenata povezane su s njihovom dobrobiti, smanjenom pojavom depresivnih i anksioznih simptoma, te s pozitivnim odnosima sa vršnjacima (Grolnick i Beiswenger, 2006). Rezultati istraživanja na uzorku saudijskih studenata pokazuju da visoka razina samopoštovanja smanjuje šanse za pojavu depresivne simptomatologije za 17% što samo potvrđuje kako je samopoštovanje jedan od najznačajnijih protektivnih faktora u suočavanju s neprijatnim emocionalnim stanjima tokom pandemije COVID-19 (Azmi i sar, 2022). Pored toga, i prije pojave pandemije samopoštovanje je identificirano kao značajan prediktor depresivnosti i anksioznosti kod studenata iz Japana (Ratanasiripong, China, Toyama, 2018). Svi ovi nalazi su indikativni za buduću provjeru i praćenje samopoštovanja kao štita protiv prijetnji mentalnom

zdravlju prema hipotezi anksioznosti kao međuspremnika, a o čemu je bilo riječi u uvodnom dijelu rada (Rossi i sar, 2020).

Studentska procjena *zadovoljstva studijem* također ima značajan doprinos u objašnjenju depresivnosti ($\beta = -.138$; $p < .001$) i anksioznosti ($\beta = -.121$; $p < .005$). Riječ je o negativnoj povezanosti što ukazuje da studenti koji izvještavaju o nižoj razini zadovoljstva studijem postižu više rezultate na skali depresivnosti i skali anksioznosti. Treba uzeti u obzir da je istraživanje realizirano u prvoj godini pandemije, kada su studenti još uvijek prolazili kroz proces prilagodbe na online-nastavu, što je moglo dovesti i do drugačijih rezultata kada je u pitanju zadovoljstvo studijem. Očekivano je da se nezadovoljstvo studijem, u bilo kom aspektu, loše odrazi na emocionalno funkcioniranje studenata. Rezultati istraživanja tokom pandemije u kojem su učestvovali portugalski studenti također ukazuju na to da je prisustvo više razine depresivnosti i anksioznosti praćeno nižim zadovoljstvom online nastavom (Conceição, Rothes, Gusmão, 2021). Niže akademsko zadovoljstvo, kako je zadovoljstvo studijem operacionalizirano u istraživanju kod studenata iz Ženeve je također značajno povezano s višim razinama depresivnosti i anksioznosti kod tih studenata (Tran, Franzen, Jermann, Rudaz, Bondolfi, Ghisletta, 2022).

Spol se pokazao značajnim u objašnjenju anksioznosti ($\beta = -.140$; $p < .001$) gdje studentice postižu više rezultate na mjeri anksioznosti u odnosu na studente, dok ista značajnost izostaje kod depresivnosti. Navedeno istraživanje iz Ženeve također potvrđuje značajnu povezanost između spola i anksioznosti (studentice su više anksiozne), ali ne i depresivnosti (Tran, i sar, 2022), dok rezultati istraživanja na studentima iz Saudijske Arabije pokazuju da su depresivni simptomi značajno više izraženi kod studentica nego studenata (Azmi i sar, 2022). Prisutna su različita objašnjenja zašto žene više doživljavaju anksiozne simptome. Tako npr. Jokić-Begić (2012) navodi da su one biološki predisponirane na anksiozne smetnje, jer ih estrogen čini osjetljivijima pa tako osjete

senzacije straha. Također, evolucijski gledano, žene su osjetljivije na opasnost kako bi na vrijeme reagirale i spasile sebe i potomstvo (Jokić-Begić, 2012). Razlika u odnosu na muškarce postoji i s obzirom na načine suočavanja, jer se smatra da je socijalno prihvatljivo za žene da pokažu zabrinutost i strah te zahvaljujući tome mogu da potraže pomoć u okolini za razliku od muškaraca za koje je prihvatljivije izbjegavanje pokazivanja anksioznosti (Jokić-Begić, 2012). Međutim, Lenz i saradnici navode (2016) da uprkos postojanju brojnih teorija, još uvijek nije jasno zašto su žene podložnije razvoju anksioznosti i nekih drugih poremećaja. Nadalje, varijabla spol je identificirana i kao značajna moderatorska varijabla u istraživanju simptoma depresivnosti i anksioznosti prije pandemije i tokom pet mjeseci pandemije. Naime, studentice su pokazale veći porast anksioznosti i depresivnosti tokom ovih pet mjeseci u poređenju sa studentima (Haikalis, Doucette, Meisel, Birch, Barnett, 2022). Iako su dobiveni rezultati u skladu s većinom nalaza iz ranijih istraživanja u ovom područja, važno je istaći da je u ovom istraživanju učestvovalo više studenata ženskog spola što se moglo odraziti i na dobivene rezultate.

Zaključno, ovim istraživanjem su identificirani pojedini zaštitni faktori za suočavanje s pandemijom COVID-19 kod studenata te bi svaka buduća podrška, ali i preventivski i intervencijski programi usmjereni na dobrobit i jačanje otpornosti studenata, trebali polaziti od dobivenih rezultata.

LITERATURA

Abuhamdah, S., Naser, A. Y., Abdelwahab, G. M., & AlQatawneh, A. (2021). The Prevalence of Mental Distress and Social Support among University Students in Jordan: A Cross-Sectional Study. *International journal of environmental research and public health*, 18(21), 11622. <https://doi.org/10.3390/ijerph182111622>

- Aronson, E., Wilson, T. D. i Akert, R. M. (2005). *Socijalna psihologija*. Zagreb: Mate d.o.o.
- Azmi, F. M., Khan, H. N., Azmi, A. M., Yaswi, A., & Jakovljevic, M. (2022). Prevalence of COVID-19 Pandemic, Self-Esteem and Its Effect on Depression Among University Students in Saudi Arabia. *Frontiers in public health*, *10*, 836688. <https://doi.org/10.3389/fpubh.2022.836688>
- Berk, L. E. (2008). *Psihologija cjeloživotnog razvoja*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
- Conceição, V., Rothes, I., & Gusmão, R. (2021). The Association Between Changes in the University Educational Setting and Peer Relationships: Effects in Students' Depressive Symptoms During the COVID-19 Pandemic. *Frontiers in psychiatry*, *12*, 783776. <https://doi.org/10.3389/fpsy.2021.783776>
- Davison, G. C. i Neale, J. M. (1999). *Psihologija abnormalnog doživljavanja i ponašanja*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
- Deng, J., Zhou, F., Hou, W., Silver, Z., Wong, C. Y., Chang, O., Drakos, A., Zuo, Q. K., Huang, E. (2021). The prevalence of depressive symptoms, anxiety symptoms and sleep disturbance in higher education students during the COVID-19 pandemic: A systematic review and meta-analysis. [Press release]. *Psychiatry Research (2021)*. doi: <https://doi.org/10.1016/j.psychres.2021.113863>
- Duffy, M. E., Twenge, J. M., & Joiner, T. E. (2019). Trends in Mood and Anxiety Symptoms and Suicide-Related Outcomes Among U.S. Undergraduates, 2007-2018: Evidence From Two National Surveys. *The Journal of adolescent health : official publication of the Society for Adolescent Medicine*, *65*(5), 590–598. <https://doi.org/10.1016/j.jadohealth.2019.04.033>
- Grolnick, W. S., Beiswenger, K. L. (2006). Facilitating children's self-esteem: the role of parents and teachers. U: M. H. Kernis (ur.) *Self-Esteem Issues and Answers: A Sourcebook of Current Perspectives* (str. 230-237). London: Psychology Press. Taylor & Francis Group.

- Guo, K., Zhang, X., Bai, S., Minhat, H. S., Nazan, A., Feng, J., Li, X., Luo, G., Zhang, X., Feng, J., Li, Y., Si, M., Qiao, Y., Ouyang, J., & Saliluddin, S. (2021). Assessing social support impact on depression, anxiety, and stress among undergraduate students in Shaanxi province during the COVID-19 pandemic of China. *PLoS one*, 16(7), e0253891. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0253891>
- Haikalis, M., Doucette, H., Meisel, M. K., Birch, K., & Barnett, N. P. (2022). Changes in College Student Anxiety and Depression From Pre- to During-COVID-19: Perceived Stress, Academic Challenges, Loneliness, and Positive Perceptions. *Emerging adulthood (Print)*, 10(2), 534–545. <https://doi.org/10.1177/21676968211058516>
- Jokić-Begić, N., ur. (2012). *Psihosocijalne potrebe studenata*. Sveučilište u Zagrebu.
- Jovanović, V. R., Đonović, N., Dutina, A. (2017). Fascors Associated with the Depression, Anxiety and Stress among High Medical School of Professional Studies Students. *Medicinski Časopis (Kragujevac)* 2017; 51 (1): 7-14.
- Juhari, R. B., Redzuan, M., Mansor, M. B., Yousefi, F., i Talib, M. A. (2010). The relationship between gender, age, depression and academic achievement. *Current Research in Psychology*, 6(1), 61–66. <https://doi.org/10.3844/crsp.2010.61.66>
- Kumaraswamy, N. (2013). Academic Stress, Anxiety and Depression among College Students - A Brief Review. *International Review of Social Sciences and Humanities*, 135-143.
- Lenz, V., Vinković, M., Degmečić, D. (2016). Pojavnost depresije, anksioznosti i fobija u studentskoj populaciji Medicinskog i Pravnog fakulteta u Osijeku. *Socijalna psihijatrija*. Vol. 44 (2016) br. 2, str. 120-129.
- Lopes, A. R., & Nihei, O. K. (2021). Depression, anxiety and stress symptoms in Brazilian university students during the COVID-19 pandemic: Predictors and association with life satisfaction, psychological well-being and coping strategies. *PLoS one*, 16(10), e0258493. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0258493>

- Mofatteh M. (2020). Risk factors associated with stress, anxiety, and depression among university undergraduate students. *AIMS public health*, 8(1), 36–65. <https://doi.org/10.3934/publichealth.2021004>
- Petz, B. (ur.) (2005). *Psihologijski rječnik*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
- Ramón-Arhués, E., Gea-Caballero, V., Granada-López, J. M., Juárez-Vela, R., Pelliger-García, B., Antón-Solanas, I. (2020). The Prevalence of Depression, Anxiety and Stress and Their Associated Factors in College Students. *International Journal of Environmental Research and Public Health* 2020, 17, 7001.
- Ratanasiripong, P., China, T., Toyama, S. (2018). Mental Health and Well-Being of University Students in Okinawa, *Education Research International*, vol. 2018, <https://doi.org/10.1155/2018/4231836>
- Reić Ercegovac, I., Jukić, T. (2008). Zadovoljstvo studijem i motivi upisa. *Napredak*, 149, 283–295.
- Rossi, A., Panzeri, A., Pietrabissa, G., Manzoni, G. M., Castelnuovo, G., & Mannarini, S. (2020). The Anxiety-Buffer Hypothesis in the Time of COVID-19: When Self-Esteem Protects From the Impact of Loneliness and Fear on Anxiety and Depression. *Frontiers in psychology*, 11, 2177. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2020.02177>
- Sowislo, J. F., & Orth, U. (2013). Does low self-esteem predict depression and anxiety? A meta-analysis of longitudinal studies. *Psychological bulletin*, 139(1), 213–240. <https://doi.org/10.1037/a0028931>
- Tran, N. T., Franzen, J., Jermann, F., Rudaz, S., Bondolfi, G., & Ghisletta, P. (2022). Psychological distress and well-being among students of health disciplines in Geneva, Switzerland: The importance of academic satisfaction in the context of academic year-end and COVID-19 stress on their learning experience. *PloS one*, 17(4), e0266612. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0266612>
- Vandervoort, D. (1999). Quality of social support in mental and physical health. *Curr Psychol* 18, 205–221. <https://doi.org/10.1007/s12144-999-1029-8>

Tabela 1. Prevalencija anksioznosti i depresivnosti kod studenata (N=466)

Razina	Norme	Broj / Postotak	
Anksioznost			
Normalna	0 – 3	198 (42.48%)	
Blaga	4 – 5	57 (12.23%)	305 (65.43%)
Umjerena	6 – 7	50 (10.72%)	
Ozbiljna	8 – 9	34 (7.2%)	161 (34.4%)
Izrazito ozbiljna	≥ 10	127 (27.25%)	
			466 (100%)
Depresivnost			
Normalna	0 – 4	251 (53.86%)	
Blaga	5 – 6	46 (9.87)	363 (77.89)
Umjerena	7 – 10	66 (14.16)	
Ozbiljna	11 – 13	48 (10.3%)	103 (22%)
Izrazito ozbiljna	≥ 14	55 (11.8%)	
			466 (100%)

Tabela 2. Rezultati regresijske analize za kriterijsku mjeru depresivnost

PREDIKTORI	R_{iy}	β	t	p	
Spol	-.064	-.024	-.657	.512	
Dob	-.101*	.029	.741	.459	
Godina studija	-.148**	-.049	-1.257	.210	
Zadovoljstvo studijem	-.318**	-.138	-3.702	.000	
Percipirana socijalna podrška od obitelji	-.338**	-.057	-1.300	.194	
Percipirana socijalna podrška od prijatelja	-.309**	-.050	-1.037	.300	
Percipirana socijalna podrška od druge značajne osobe	-.286**	.025	.483	.630	
Samopoštovanje	-.652**	-.575	-13.939	.000	
	R=.672	R ² =.452	cR ² =.442	F=46.899***	df=8;455

(r_{iv} - korelacija između prediktora i kriterija; β - standardizirani koeficijenti; t – test; R - koeficijent multiple korelacije; R^2 - kvadrat multiple korelacije; cR^2 - korigovani kvadrat multiple korelacije); ** $p < .01$; * $p < .05$; *** $p < .001$)

Tabela 3. Rezultati regresijske analize za kriterijsku mjeru anksioznost

PREDIKTORI	R_{iv}	β	t	p
Spol	-.166**	-.140	-3.416	.001
Dob	-.096*	.035	.804	.422
Godina studija	-.118*	-.064	-1.464	.144
Zadovoljstvo studijem	-.251**	-.121	-2.875	.004
Percipirana socijalna podrška od obitelji	-.220**	.013	.263	.793
Percipirana socijalna podrška od prijatelja	-.237**	-.091	-1.699	.090
Percipirana socijalna podrška od druge značajne osobe	-.183**	.071	1.219	.223
Samopoštovanje	-.515**	-.465	-10.021	.000
R=.553	R ² =.305	cR ² =.293	F=25.018***	df=8;455

(r_{iv} - korelacija između prediktora i kriterija; β - standardizirani koeficijenti; t - test; R - koeficijent multiple korelacije; R^2 - kvadrat multiple korelacije; cR^2 - korigovani kvadrat multiple korelacije); ** $p < .01$; * $p < .05$; *** $p < .001$)

Psychosocial determinants of anxiety and depression in students during COVID-19 pandemic

Amela Dautbegović*

University of Sarajevo, Faculty of Philosophy, Department of Psychology

Mirzeta Brkić

University of Sarajevo, Faculty of Islamic Studies,
Department of Religious Pedagogy and Religious Psychology

Abstract

During the course of their studies adolescents face numerous changes and challenges imposed on them by the demands of social and academic life. In the past two years this has included COVID-19 pandemic as well. In order to successfully prevent and solve emotional issues, most research has tried to detect factors that cause symptoms of psychological distress in student population. The aim of this paper is to examine the level of depression and anxiety in students during COVID-19 pandemic and to establish relationship between above mentioned unpleasant emotional states and certain psychosocial factors (age, gender, year of study, level of satisfaction with their studies, self-respect and perceived social support from family members, friends and other important people in their life). Four hundred and sixty-six undergraduate and graduate students took part in this research with the average age of $M=21.96$ ($SD=3.38$). This number included 335 students of the Faculty of Philosophy at University of Sarajevo and 131 students of the Faculty of Islamic Studies at the University of Sarajevo. Research instruments applied in the research included Anxiety and Depression Scale (subscale DASS-21), Multidimensional perceived social support scale, Self-esteem scale and Socio-demographic characteristics questionnaire. The research has been done online during October and November 2020. due to circumstances caused by COVID-19 pandemic. Data analysis shows a significant number (percentage) of students that display severe and extreme presence of symptoms on the above mentioned emotional distress scales

* amela.dautbegovic@ff.unsa.ba

(34.4% on anxiety measures and 22% on depression measures). Based on the results of regression analysis it has been confirmed that together significant predictor variables account for 44.2% variance of the depression variable, $F(8,455)=46.899$; $p<.001$, and 29.3% variance of anxiety measures, $F(8,455)=25.018$, $p<.001$. Self-esteem has been noted to be the predictor with the biggest contribution in explaining anxiety measures ($\beta=-.465$; $p<.001$) and depression ($\beta=-.575$; $p<.001$).

Key Words: studies, anxiety, depression, self-esteem, COVID19, satisfaction with university studies

Povezanost između slobodne volje i predrasuda: medijacijska uloga bespredrasudne motivacije

Neira Jažić*

Neprofitna organizacija Catholic Relief Services (CRS)

Nina Hadžiahmetović

Univerzitet u Sarajevu, Filozofski fakultet, Odsjek za psihologiju

Sažetak

Vjerovanje u slobodu izbora nad vlastitim odlukama pokazalo se negativno povezanim s predrasudama prema vanjskim grupama. Uz to, s manjim izražavanjem predrasuda povezana je i kontrola vlastitog ponašanja u svrhu neizražavanja predrasuda, odnosno bespredrasudna motivacija, koja može biti eksternalna (izbjegavanje vanjske osude) i internalna (održavanje internalne samoregulacije). Prema ranijim nalazima, slobodna volja je pozitivno povezana sa samoregulacijom ponašanja, a samoregulativni procesi su negativno povezani s izražavanjem predrasuda, te je cilj ovog istraživanja bio ispitati da li se odnos pomenutih varijabli može objasniti putem motivacije osobe da ne pokazuje predrasude. Pri tome je očekivano da će slobodna volja negativno korelirati s predrasudama preko veće internalne, a manje eksternalne motivacije. U istraživanju je učestvovalo 136 studenata. Primijenjene su Skala vjerovanja u slobodnu volju, Skale internalne i eksternalne bespredrasudne motivacije i Skala socijalne distance prema Romima, prihvatljivog Cronbach alpha raspona pouzdanosti od .57 do .86. Testiranjem preduvjeta za medijaciju, pokazano je da slobodna volja (NV) pozitivno korelira sa internalnom motivacijom (MV) $a=.29$, $CI[-.0044,.5751]$, $p=.054$ i negativno sa socijalnom distancom (ZV) $c=-.45$, $CI[-.7291,-.1790]$, kao i da internalna motivacija negativno korelira sa socijalnom distancom $b=-.48$, $CI[-.6710,-.2980]$. Eksternalna motivacija nije bila u značajnoj korelaciji ni sa slobodnom voljom, ni sa socijalnom distancom, te je isključena kao medijator. Indirektni efekat slobodne volje na predrasude preko internalne

* neira.jazic@gmail.com

bespredrasudne motivacije se pokazao marginalno značajnim $ab = -.13$, $CI[-.3407, .0095]$, pri čemu je direktni efekat bio redukovan $c' = -.32$, $CI[-.5599, -.0718]$, ali i dalje značajan, što upućuje na parcijalnu medijaciju. U skladu sa očekivanjima, rezultati potvrđuju povezanost slobodne volje i predrasuda, te pokazuju da se ovaj odnos potencijalno može objasniti posredstvom ličnih regulatornih procesa (internalna bespredrasudna motivacija). U svrhu dodatne provjere modela, dobijene nalaze bi trebalo replicirati na većem uzorku, uz indukciju konstrukta slobodne volje.

Ključne riječi: predrasude, bespredrasudna motivacija, slobodna volja, samoregulacija, medijacija

UVOD

Dio svakodnevnice mnogih društava, pa tako i bosanskohercegovačkog, je izražavanje predrasuda prema različitim grupama na osnovu nacionalne pripadnosti, roda, seksualne orijentacije, vjeroispovijesti i drugih salijentnih obilježja. Prema istraživanju koje je prenijela agencija Deutsche Welle (21. 06. 2013.), čini se da je socijalna distanca mladih iz različitih entiteta veća na grupnom, nego na individualnom nivou. Odnosno, iako se određena obilježja pripisuju svim članovima pojedinih grupa (npr. Bošnjacima se pripisuje podmuklost, nekultura, primitivizam, ali i gostoljubivost)¹, i dalje se u pojedinačnim slučajevima održavaju individualni kontakti. Međutim, čini se da postoji manjinska etnička grupa prema kojoj je kolektivna distanca ipak najveća, a individualni kontakti najmanji, a to je romska zajednica (Milešević, 2010; Šuman, 2020). Zbog vrlo živih i prisutnih predrasuda u bosanskohercegovačkom kontekstu, važno je njihovo temeljito empirijsko ispitivanje.

Predrasude su izrazito negativni i emocionalno zasnovani, teško promjenljivi stavovi prema prepoznatljivoj grupi ljudi, koji se zasnivaju isključivo na

¹ Izvor <https://www.dw.com/hr/predrasude-me%C4%91u-mladima-u-bih-jo%C5%A1-uvijek-%C5%BEive/a-16897690> (pristup ostvaren 12. 7. 2022)

članstvu u toj grupi (Aronson, Wilson i Akert, 2005). Mnoga istraživanja su se bavila redukcijom predrasuda (Devine, Plant, Amodio, Harmon-Jones i Van- ce, 2002). Njihovi nalazi pokazuju da uvjerenja (posebno uvjerenje u slobodnu volju), kao i samoregulativni procesi, utiču na (predrasudna) ponašanja (Ajzen i Fishbein, 1975), te da je slobodna volja povezana sa samoregulativnim procesima (Lynn, Muhle-Karbe, Aarts i Bass, 2014).

Vjerovanje u slobodnu volju je vjerovanje u kapacitet za slobodnim ponašanjem i mogućnostima biranja višestrukih opcija prilikom procesa odlučivanja (Kane, 2011; Nichols, 2004). Dalje, slobodna volja se definiše u terminima postizanja ciljeva, moralno usklađenih ponašanja, odupiranja uticaju i prevazilaženja prepreka (Stillman, Baumeister i Mele, 2011). Kao takva, povezana je s ponašajnom samokontrolom (Lynn i sar., 2014), kao i sa samoregulacijom i predrasudama (Feldman, 2017). Samoregulacija je kapacitet za kontrolu misli, emocija i ponašanja, kao i inhibiranje impulsa (De Ridder, Lensvelt-Mulders, Finkenauer, Stok i Baumeister, 2012). Treći faktor važan za redukciju predrasuda je motivisanost na ponašanje bez predrasuda, pri čemu je internalna motivacija u najvećoj mjeri povezana sa regulacijom izražavanja predrasuda, kako na eksplicitnom, tako i na implicitnom nivou (Devine, 1989; Monteith, 1993).

Slobodna volja je višedimenzionalni konstrukt (Paulhus i Carey, 2011) koji se jednako manifestuje i kroz uvjerenje u odsustvo lične agencije, koja se atribuiru sudbini (fatalistički determinizam), znanosti (znanstveni determinizam) ili slučajnim okolnostima (slučajnost). Kao kapacitet osobe da ostvari slobodan izbor (Davidov i Eisikovits, 2015), slobodna volja se pokazala povezanom sa samoefikasnošću, samoregulacijom, stresom, konformizom, religioznošću, kao i raznim ponašajnim ishodima (Alquist, Ainsworth i Baumeister, 2013; Carey i Paulhus, 2013; Vohs i Schooler, 2008).

Za ovu studiju je od posebnog značaja povezanost slobodne volje sa samoregulativnim procesima i, ishodišno, predrasudama. Samoregulacija je kapacitet za svjesno ulaganje napora da se nadvladaju impulsi i kontrolišu vlastite misli, emocije i ponašanja (Vohs i Baumeister, 2004). Može se opisati kao egzekutivni self-monitoring koji nadgleda internalizovane standarde normativnog ponašanja i pridržavanje pravila (Muraven, 2008). Iako se na prvi pogled može učiniti da je samokontrola konstrukt suprotan slobodnoj volji, zapravo su pozitivno povezani. Samoregulacija omogućuje inhibiranje određenih impulsa, koji bi mogli dominirati ponašanjem te tako umanjiti slobodu izbora (Baumeister i Monroe, 2014). Na taj način se samoregulativni procesi mogu posmatrati kao katalizatori slobodne volje. Vrijedi i obrnuto, vjerovanje u slobodnu volju je povezano s kapacitetom za samoregulaciju i svjesnom motivacijom za ulaganje napora u samoregulaciju (Feldman, Chandrashekar i Wong, 2016; Rigoni, Kühn, Gaudino, Sartori i Brass, 2012). U tom smislu, korelativna istraživanja pokazuju pozitivnu vezu između slobodne volje i samoregulacije (Clarkson i sar., 2015; Rigoni i sar., 2012), a eksperimentalna, da indukcija slobodne volje dovodi do povećane samoregulacije (Zhao, Liu, Zhang, Shi i Huang, 2014).

Nasuprot tome, indukcija determinističke perspektive ima efekat na redukovanje prosocijalnog ponašanja (Stillman i Baumeister, 2010), povećanu agresiju ispitivanu paradigmom ljutog sosa (Baumeister, Masicampo i DeWall, 2009), veće varanje na testovima i, najvažnije, predrasudno ponašanje prema pripadnicima vanjske grupe (Baumeister i sar., 2009; Vohs i Schooler, 2008; Von Hippel, Silver i Lynch, 2000; Zhao i sar., 2014). Iz toga proizilazi da slobodna volja služi kao kontrolor socijalno nepoželjnih ponašanja, a među ostalima, i predrasuda (Feldman, 2017).

Kako je uvjerenje u slobodnu volju povezano s većim nivoima samoregulacije, predrasude se mogu posmatrati kao neuspjeh u regulisanju automatskih

stereotipnih kognicija (Muraven, 2008). Dodatno, nepredrasudno ponašanje zahtijeva ulaganje kognitivnog napora u inhibiranje stereotipnih kognicija (Von Hippel i sar., 2000). U prilog tome idu rezultati istraživanja o automatskoj aktivaciji stereotipnih kognicija prema članovima vanjske grupe, čak i uz nizak nivo predrasuda (Devine, 1989; Von Hippel, Sekaquaptewa i Vargas, 1995). Naprimjer, i osobe s niskom i s visokom ispoljenošću predrasuda, pokazuju automatsku aktivaciju stereotipnih kognicija o Afroamerikancima u američkoj kulturi (Devine, 1989; Lepore i Brown, 1997). Na sličan način, i u bosanskohercegovačkoj kulturi, očekivana bi bila automatska aktivacija stereotipa prema Romima, s obzirom na predrasude sa kojima se ova populacija suočava (Šuman, 2020). Iako automatska aktivacija stereotipnih kognicija neće nužno voditi i razvijanju predrasuda, ključnu ulogu u tom procesu ima samoregulacija.

Naime, samoregulacija se manifestuje kroz svjesnu odluku da se automatski stereotipi inhibiraju i u tu svrhu je potrebno uložiti veći kognitivni napor, kao i motivaciju da se ponašanje oslobodi predrasuda (Muraven, 2008). Jer, ukoliko samoregulativna inhibicija nije aktivirana, čak i nosilac niskog nivoa predrasuda, ali i niske sposobnosti inhibiranja, vjerovatno neće uspjeti dugoročno suzbiti automatsku stereotipizaciju, što može dovesti do predrasudnog ponašanja (Von Hippel i sar., 1995). Dakle, da bi se inhibirala neželjena stereotipna kognicija, pored slobodne volje koja kroz samoregulativne funkcije može imati ulogu egzekutivne funkcije inhibicije, važna je i svjesna motivisanost da se suzbiju nekontrolisane kognicije, što bi ishodilo bespredrasudnim ponašanjem.

U tom smislu, izvor takve motivisanosti može biti snažna socijalna norma da se predrasude ne pokazuju javno (Blanchard, Lily i Vaughan, 1991; Tougas, Brown, Beaton i Joly, 1995), te je samo prividna i obično rezultuje diskrepancom nalaza između eksplicitnih mjera, na kojima predrasude izostaju, i implicitnih mjera, koje ih bilježe, zbog otežane kontrole socijalno poželjnog

odgovaranja (Banaji i Greenwald, 1995; Fazio, Jackson, Dunton i Williams, 1995; Klonis, Plant i Devine, 2005). S jedne strane, ovakav nesklad se može objasniti nemogućnošću finaliziranja kompleksnog procesa inhibicije automatskih stereotipa (Devine i sar., 2002). Ali, s druge strane, moguće je da je javno bespredrasudno ponašanje odraz, ne internalizovanih vrijednosti, već samo prilagođavanja socijalnim normama (Crosby, Bromley i Saxe, 1980; Jones i Sigall, 1971).

S obzirom na to, Plant i Devine (1998) su identifikovali dvije dimenzije bespredrasudne motivacije, koje su označili kao internalnu i eksternalnu. Internalna motivacija podrazumijeva neizražavanje predrasuda zbog internalizovanih nepredrasudnih vrijednosti kako bi se zadržala pozitivna slika o sebi. Ove konstrukte može adekvatno da objasni teorija svijesti o sebi (Duval i Wicklund, 1972), prema kojoj se podizanjem svijesti o sebi i usmjeravanjem pažnje na sebe, aktivira poređenje vlastitog selfa s postavljenim standardima, čime se aktivira regulacija ponašanja. Alternativno, internalna motivacija nastaje zbog disocijacije veze između mete i predrasude (Devine, 1989; Monteith, 1993), ili prevencije aktivacije stereotipa (Moskowitz, Gollwitzer, Wasel i Schaal, 1999; Moskowitz, Salomon i Taylor, 2000). Internalna motivacija je povezana s pozitivnim unutargrupnim stavovima i kontaktom, uspješnom kontrolom predrasuda, pozitivnijim stavovima prema pripadnicima vanjske grupe, smanjenom tendencijom ka automatskoj aktivaciji stereotipa, te većim osjećajem pripadnosti vanjskoj grupi (Devine i sar., 2002; Johns, Cullum, Smith i Freng, 2008; Klonis i sar., 2005; Kunstman, Plant, Zielaskowski i LaCosse, 2013; Plant i Devine, 1998; Plant, Devine i Peruche, 2010; Rattcliff, Lassiter, Markman i Snyder, 2006).

Za razliku od internalne, eksternalna bespredrasudna motivacija nastaje zbog težnje za slijeđenjem socijalnih normi koje osuđuju otvoreno i neprikriveno izražavanje predrasuda prema vanjskoj grupi, te je izvor takve

motivacije želja za prihvatanjem i održavanjem pozitivne slike o sebi u percepciji drugih (Crosby i sar., 1980). S obzirom da se radi o dvodimenzionalnom pristupu, moguće je da motivacija za bespređrasudnim ponašanjem bude vođena primarno internalnim, ili primarno eksternalnim razlozima, ili objema vrstama razloga, kao i nijednim, već nekim drugim (Devine i sar., 2002; Plant i Devine, 1998).

Ako se porede ove dvije vrste motivacije, internalna motivacija je povezana sa slabijim izražavanjem pređrasuda na eksplicitnim mjerama, dok suprotna relacija vrijedi za eksternalnu motivaciju. Pokazalo se da su visoko internalno motivisani pojedinci najuspješniji u regulisanju pređrasuda (Devine i sar., 2002). Zanimljivo je da internalno motivisani pojedinci mogu regulisati izražavanje pređrasuda, čak i kada su im iscrpljeni kognitivni procesi, što indicira da ne moraju nužno uvijek svjesno ulagati napor u samoregulativne procese da bi se ponašali na bespređrasudan način (Park, Glaser i Knowles, 2008). Razlike između različitih motivacija odražavaju se i u svakodnevnoj interakciji. Internalno motivisane osobe imaju tendenciju da manifestuju ponašanja prilaženja, odnosno da se osmjehuju, budu pristupačni i kooperativni, više dijele informacije i ostvaruju kontakt očima, dok su eksternalno motivisane osobe usmjerene na izbjegavanje interakcija, neodržavanje kontakta očima, čak i ako se manifestno nastoje ponašati bespređrasudno (Peruche, 2007).

Uzimajući u obzir da je slobodna volja manifestovana kroz samokontrolu, što je objašnjeno preko samoregulativnih procesa inhibicije stereotipnih kognicija i osvješćavanja internalizovanih moralnih standarda i normi ponašanja, očekivano bi bilo da internalna i eksternalna motivacija omogućavaju ili osujećuju ostvarivanje samoregulativnih procesa, što bi se na diferencijalno drugačiji način trebalo odraziti na pređrasude. Detaljna elaboracija modela odnosa slobodne volje, bespređrasudne motivacije i pređrasuda prikazana je u hipotetskom modelu njihovih relacija.

Hipotetski model relacije slobodne volje i predrasuda uz posredovanje bespredrasudne motivacije

S obzirom na navedene poveznice između osnovnih konstrukata, cilj ovog istraživanja bio je testirati medijacijsku ulogu internalne i eksternalne bespredrasudne motivacije u relaciji između vjerovanja u slobodnu volju i predrasuda prema vanjskoj grupi. Na osnovu prethodnih nalaza, pretpostavljeno je da će vjerovanje u slobodnu volju pozitivno korelirati sa internalnom bespredrasudnom motivacijom, koja će negativno korelirati sa socijalnom distancom. S druge strane, očekivano je da će vjerovanje u slobodnu volju negativno korelirati sa eksternalnom bespredrasudnom motivacijom, koja će pozitivno korelirati sa predrasudama prema vanjskoj grupi. Pored toga, uvođenjem oba medijatora u model, pretpostavljeno je da će prvobitna relacija između slobodne volje i predrasuda biti smanjena i postati statistički neznčajna. Hipotetski medijacijski model relacija prikazan je na Slici 1.

METOD

Uzorak

U istraživanju je učestvovalo $N = 136$ studenata Filozofskog fakulteta u Sarajevu ($n = 101$, Odsjek za psihologiju i $n = 35$, Odsjek za pedagogiju). S obzirom na socijalnu osjetljivost istraživanja, te anonimnost uslova, pri čemu su uvedene dodatne mjere zaštite ličnih podataka ispitanika, sociodemografski podaci nisu prikupljeni. S obzirom na spolnu raspodjelu studenata na studiju psihologije i studiju pedagogije, većinu uzorka su činili ženski ispitanici, a kako su učestvovali ispitanici prve i druge studijske godine, pretpostavljeni dobni raspon uzorka je 20-21 godina.

Instrumenti

Skala vjerovanja u slobodnu volju (Free Will and Determinism Scale – FAD Plus; Paulhus i Carey, 2011) ispituje stepen uvjerenja u mogućnost vlastite voljne kontrole i sastoji se od 27 stavki podijeljenih u 4 subskale: slobodna volja, znanstveni determinizam, fatalistički determinizam i slučajnost. Za svaku subskalu stepen uvjerenja procjenjuje se na skali Likertovog tipa od 7 stepeni (1 – potpuno se ne slažem; 7 – potpuno se slažem).

Subskala slobodne volje (6 stavki) ispituje vjerovanje u kontrolu nad vlastitim izborima, ponašanjem i životnim odlukama i veći stepen slaganja indikator je vjerovanja u slobodnu volju.

Znanstveni determinizam (7 stavki) mjeri vjerovanje u predodređenost budućnosti na osnovu bioloških dispozicija i zakona prirode, te veći rezultat na ovoj subskali indicira veće vjerovanje u znanstveni determinizam.

Fatalistički determinizam (5 stavki) ispituje vjerovanje u predodređenost budućnosti na osnovu sudbine i "mističnih" sila, te uvjerenje u nepromjenljivost sudbine, pri čemu veći rezultat indicira veće vjerovanje u fatalistički determinizam.

Slučajnost (8 stavki) ispituje vjerovanje u slučajnost i nepredvidivost životnih događaja, pri čemu viši rezultat predstavlja uvjerenje da slučajnost determiniše životne događaje.

Prethodna istraživanja su pokazala zadovoljavajuću Cronbach alfa pouzdanost subskala raspona .68 - .75 za slobodnu volju, .49 - .69 za znanstveni determinizam, .74 - .82 za fatalistički determinizam i .63 - .72 za slučajnost (Carey i Paulhus, 2013; Caspar, Verdin, Rigoni, Cleeremans i Klein, 2017; Kondratowicz-Novak, Duda, Wierzbicki i Zawadzka, 2018; Liu, Wang, Yan, Peng, Sui i Hu, 2020; Paulhus i Carey, 2011; Zhao i sar., 2014). U ovom istraživanju, Cronbach alfa pouzdanost na nivou subskala iznosila je $\alpha = .52$ (slobodna

volja), $\alpha = .61$ (znanstveni determinizam), $\alpha = .85$ (fatalistički determinizam) i $\alpha = .74$ (slučajnost). Cronbach alfa pouzdanost na nivou cijele skale iznosila je $\alpha = .73$.

Skala eksternalne bespredrasudne motivacije (Plant i Devine, 1998) sadrži pet stavki koje mjere eksternalnu motivaciju, odnosno ispituju eksternalne razloge za bespredrasudno ponašanje na skali Likertovog tipa (1 – potpuno neslaganje, 7 – potpuno slaganje). Rezultat se formira kao linearna kombinacija pojedinačnih procjena, pri čemu je viši rezultat indikator eksternalne bespredrasudne motiviranosti. Za potrebe istraživanja skala je prevedena i prilagođena, a za razliku od vanjske grupe (Afroamerikanci) u originalnoj studiji (Plant i Devine, 1998), u ovoj studiji ispitivana je motivacija za bespredrasudnim ponašanjem prema Romima. U originalnoj studiji Cronbach alpha pouzdanost skale se kretala u rasponu od $\alpha = .79$ do $\alpha = .80$ na tri različita uzorka. U ovom istraživanju dobivena je slična Cronbach alpha pouzdanost koja je iznosila $.77$.

Skala internalne bespredrasudne motivacije (Plant i Devine, 1998) sadrži također pet stavki kojima se ispituje internalna motivacija, odnosno internalni razlozi za ponašanjem na bespredrasudan način. Kao i u prethodnom slučaju, skala je prevedena i prilagođena bosanskohercegovačkom kontekstu i sadrži jednake prethodno opisane karakteristike. U originalnoj studiji Cronbach alpha pouzdanost se kretala u rasponu od $.81$ do $.85$ na tri različita uzorka, a u ovom istraživanju pouzdanost je bila prihvatljiva i iznosila je $\alpha = .79$.

Ukupni rezultat na svakoj skali bespredrasudne motivacije računat je zasebno, s tim da su stavke obje skale zadane zajedno, kako bi se izbjeglo navođenje odgovaranja u eksternalnom ili internalnom smjeru.

Skala socijalne distance prema Romima (Bogardus, 1925) sadrži pet stavki Likertovog tipa (1 – potpuno neslaganje, 7 – potpuno slaganje) kojima se ispituje socijalna distanca prema populaciji Roma, pri čemu je veći rezultat

na skali indikator veće socijalne distance prema Romima. Prethodna istraživanja su pokazala dobru Cronbach alpha pouzdanost skale od .79 (Zhao i sar., 2014), dok je u ovom istraživanju pouzdanost iznosila $\alpha = .84$.

Postupak

Podaci su prikupljeni kombinovanom metodom uživo i online. Studenti psihologije su u istraživanju učestvovali u okviru redovnih predavanja, pri čemu su primijenjene Skala vjerovanja u slobodnu volju, Skala bespredrasudne motivacije i Skala socijalne distance prema Romima. Podaci na studentima pedagogije su prikupljeni naknadno u online formatu, korištenjem google obrasca. Istraživanje je sprovedeno u anonimnim uslovima uz uvažavanje privatnosti ispitanika i zaštite ličnih podataka. S obzirom da je socijalno osjetljiva tema ispitivana putem samoiskaza, nisu prikupljeni podaci o dobi i spolu, kako bi se dodatno ispoštovala anonimnost ispitanika. Svi učesnici su obaviješteni o dobrovoljnosti i anonimnosti učešća u istraživanju, te su dali saglasnost za učešće u istraživanju i za publikovanje nalaza na nivou grupe u naučne svrhe.

REZULTATI

Svi podaci obrađeni su korištenjem paketa SPSS verzija 23.00. Tabela 1 sadrži prikaz osnovnih statistika korištenih u istraživanju.

Deskriptivni statistici ukazuju na to da nijedna distribucija ne odstupa statistički značajno od teorijske normalne distribucije ($p > .05$). Pored toga, skjunis i kurtosis se kreću u rasponu od -1.00 do 1.00 , pri čemu omjer skjunisa i njegove pogreške rijetko prelazi 1.2 . Izuzetak su distribucije socijalne distance, te internalne i eksternalne motivacije, ali kako je zabilježen omjer nešto veći od 1.2 , a distribucije normalne, u daljim analizama korištena je parametrijska statistika. Vizuelnom inspekcijom prosječnih vrijednosti u odnosu

na raspon rezultata, evidentna je nešto ispodprosječna socijalna distanca prema Romima, koju prati i blago pozitivno asimetrična distribucija, što indicira niže skorove socijalne distance. Također, nijedan ispitanik nije postigao teoretsku maksimalnu vrijednost na socijalnoj distanci.

Sličan obrazac pozitivne asimetrije zabilježen je i na varijabli eksternalne motivacije, što upućuje na koncentrisanje odgovora oko negiranja bespredrasudnog ponašanja zbog vanjske socijalne norme. S druge strane, nešto izraženija negativna asimetrija, odnosno koncentrisanje odgovora oko viših vrijednosti distribucije, zabilježena je na varijablama internalne motivacije i globalne bespredrasudne motivacije, što indicira generalnu tendenciju da se ne izražavaju predrasude u javnom prostoru, kao i generalnu tendenciju da se to ne čini zbog pretpostavljenih internalizovanih moralnih normi ponašanja. Za razliku od socijalno osjetljivih varijabli, relativno neutralne varijable koje se odnose na koncept slobodne volje, na većini subskala imaju vrijednost skjunisa koja konvergira nultoj vrijednosti.

Uzimajući u obzir da su uzorak ispitanika činili studenti psihologije i studenti pedagogije koji tokom studijske socijalizacije internalizuju vrijednosti samotranscendencije i otvorenosti ka različitostima, nešto niža socijalna distanca prema vanjskoj grupi nije neočekivan rezultat. Pored toga, s obzirom da su podaci prikupljeni za vrijeme trajanja pandemije COVID-19, inklinacija ka eksternalnoj atribuciji (skjunis -0.53) događaja slučajnim faktorima, također je vjerovatno kontekstualno uslovljen rezultat.

Uzimajući u obzir specifičan obrazac distribucija rezultata na selekcionisanom uzorku dobiven pod vanrednim okolnostima, dalje je bilo potrebno provjeriti preduslove za sprovođenje pretpostavljene medijacijske analize, pri čemu bi vjerovanje u slobodnu volju bilo nezavisna varijabla, internalna i eksternalna bspredrasudna motivacija medijatori, a socijalna distanca prema Romima zavisna varijabla.

Provjera preduslova za sprovođenje medijacijske analize

U svrhu sprovođenja medijacijske analize, prethodno su provjereni preduslovi za medijacijski model prema klasičnim pretpostavkama (Baron i Kenny, 1986). koje podrazumijevaju sljedeće:

1. Korelaciju nezavisne sa medijatorskom varijablom (značajnost putanje a), ili pretpostavku o pozitivnoj/negativnoj korelaciji vjerovanja u slobodnu volju s internalnom/eksternalnom motivacijom.
2. Korelaciju medijatorske sa zavisnom varijablom (značajnost putanje b), ili negativnu korelaciju internalne, a pozitivnu korelaciju eksternalne bespredrasudne motivacije, sa socijalnom distancom prema Romima.
3. Neposredovanu relaciju između nezavisne i zavisne varijable (putanja c), ili negativnu korelaciju između vjerovanja u slobodnu volju i socijalne distance prema Romima.
4. Posredovanu relaciju (putanja c') uvođenjem medijatora, pri čemu prvobitna relacija između nezavisne i zavisne varijable postane statistički neznačajna, ili ostane statistički značajna, ali bude redukovana. Konkretno, uvođenjem internalne i eksternalne bespredrasudne motivacije, očekivano je redukovanje korelacije između vjerovanja u slobodnu volju i socijalne distance prema Romima.

Provjera navedenih relacija prikazana je u Tabeli 2. Relacije su provjerene i na nivou globalne skale vjerovanja u slobodnu volju, kao i njenih subskala.

Kako bi bili testirani preduslovi za medijacijsku analizu, sproveden je niz regresija u kojima je testirana značajnost putanje a, pri čemu su kao prediktori uvedene subskale vjerovanja u slobodnu volju (slobodna volja, znanstveni determinizam, fatalistički determinizam i slučajnost), a kao kriterijumi internalna i eksternalna bespredrasudna motivacija. Pored toga, u odvojenim

regresijama je testirana i putanja b, pri čemu su kao prediktori zasebno uvedeni medijatori internalne i eksternalne bespredrasudne motivacije, a kao kriterijum socijalna distanca prema Romima. Direktna relacija c između prediktora (NV) i kriterijuma (ZV) testirana je samo za varijable kod kojih su se i putanja a i putanja b pokazale statistički značajnima.

Kako se može vidjeti u Tabeli 2, slobodna volja i znanstveni determinizam su jedini značajni prediktori internalne motivacije, na način da je veća sloboda izbora i povjerenje u naučne dokaze povezano i sa većim internalnim razlozima da se ne izražavaju predrasude. Znanstveni determinizam je bio također jedini značajan pozitivan prediktor eksternalnih razloga za bespredrasudnim ponašanjem. Međutim, putanja b nije bila statistički značajna, odnosno eksternalna motivacija nije bila statistički značajno povezana sa socijalnom distancom, te indirektna relacija preko eksternalne motivacije nije dalje uzeta u razmatranje prilikom sprovođenja medijacijske analize.

Uzimajući navedeno u obzir, jedina relacija koja zadovoljava preuslove za medijacijsku analizu (Baron i Kenny, 1986) je indirektna veza između slobodne volje i socijalne distance, preko internalne bespredrasudne motivacije. Kako je prikazano u Tabeli 2, slobodna volja pozitivno korelira sa internalnom bespredrasudnom motivacijom ($p = .05$), a internalna motivacija također negativno korelira sa socijalnom distancom prema Romima ($p < .001$). Pored toga, i direktna relacija c između slobodne volje i socijalne distance je statistički značajna, pri čemu je veće vjerovanje u slobodu izbora povezano sa manjom socijalnom distancom prema vanjskoj grupi ($p = .01$). S obzirom na utvrđene relacije, dalje je testiran direktni i indirektni efekat vjerovanja u slobodnu volju na socijalnu distancu prema Romima posredovan internalnom bespredrasudnom motivacijom.

Medijacijska analiza relacija između slobodne volje i predrasuda: uloga interne motivacije

Medijacijska analiza je sprovedena korištenjem makroa PROCESS za SPSS (Hayes, 2022). Kao nezavisna varijabla (NV) je uveden kompozitni skor subskale slobodne volje, kao medijatorska varijabla (MV) kompozitni skor interne besprejudne motivacije, a kao kriterijumska varijabla (ZV) kompozitni skor socijalne distance prema Romima. Primijenjen je model jednostavne medijacije (Model 4), uz 95% interval pouzdanosti i bootstrap metod procijenjen na $N = 5000$ uzorkovanih iteracija. Rezultati analize prikazani su na Slici 2.

Medijacijska analiza je pokazala marginalno značajan direktan efekat slobodne volje na internu motivaciju (parametri prikazani u Tabeli 2; $p = .05$), pri čemu je veće uvjerenje da pojedinac može upravljati vlastitim životom povezano sa unutrašnjim internalizovanim vrijednostima pojedinca da ne izražava predrasude. Dalje je izvršena istovremena regresija socijalne distance i na slobodnu volju i na internu motivaciju, pri čemu se negativan efekat interne motivacije na socijalnu distancu pokazao statistički značajnim $b = -.48$ CI $[-0.67, -0.30]$, dok se uvođenjem interne motivacije kao medijatora prvobitna direktna negativna relacija između slobodne volje i socijalne distance $c = -.45$ $[-.73, -.18]$ smanjila na $c' = -.32$ $[-0.56, -0.07]$, ali je i dalje bila statistički značajna, što indicira parcijalnu medijaciju. Indirektni efekat $a*b$ je iznosio $= -.14$ $[-0.33, 0.01]$. Dobiveni nalazi ne potvrđuju potpunu medijaciju. Iako se manji dio varijanse može objasniti preko interne motivacije, uvjerenje u slobodnu volju, kao i interna motivacija imaju snažnije nezavisne veze sa nižom socijalnom distancom, što više odgovara snažnijem neposrednom i nešto slabijem posrednom efektu slobodne volje na socijalnu distancu.

DISKUSIJA

Istraživanje je imalo za cilj da ispita relevantnost aktuelnih konstrukata vjerovanja u slobodnu volju i motivacije za ponašanjem bez predrasuda u objašnjenju socijalne distance prema vanjskoj grupi. Iako je u kontekstu Bosne i Hercegovine, s obzirom na socijalnu heterogenost, bilo moguće odabrati više različitih grupa sa dodijeljenim statusom vanjske grupe, odabrana je grupa romske populacije, iz razloga što je ova grupa, konzistentno meta predrasuda i kontinuirano izložena velikoj socijalnoj distanci, uzimajući u obzir vrlo nizak stepen ostvarene bliskosti sa pripadnicima romske populacije u terminima zapošljavanja, druženja, življenja u istom susjedstvu, ulaska u bračnu zajednicu i sl. Također i zvanični statistički podaci idu u prilog visokom stepenu ispoljavanja predrasuda i diskriminacije u bosanskohercegovačkom kontekstu i to naročito prema romskoj populaciji (Milešević, 2010; Šuman, 2020).

Rezultati su samo djelimično potvrdili hipotezu. Iako se pokazalo da je uvođenje medijatora smanjilo stepen povezanosti između vjerovanja u slobodnu volju i socijalne distance, njihova relacija je i dalje bila statistički značajna. Moglo bi se reći da se totalni efekat slobodne volje na socijalnu distancu prema Romima ostvaruje kao aditivni rezultat nezavisnog doprinosa i slobodne volje i internalne motivacije nižoj socijalnoj distanci. To bi značilo da osobe koje vjeruju u važnost samokontrole nad vlastitim životom i slobodu izbora, takvu slobodu primjenjuju i u izboru nepredrasudnog ponašanja prema pripadnicima vanjske grupe. Ovaj nalaz implicira da osobe koje vjeruju da su vođene internalnim lokusom prilikom donošenja odluka će ujedno vjerovatno biti pod manjim pritiskom okoline da diskriminiraju pripadnike romske populacije kao članove vanjske grupe, čija diskriminacija se u javnom prostoru aktivno ne odobrava, ali se također ni aktivno ne osuđuje. Ovakvo uvjerenje u slobodnu volju dosta dobro koincidira i sa internalnom bespredrasudnom motivacijom, pri čemu se predrasude preveniraju zbog

internalizovanih ličnih uvjerenja o standardima ponašanja kojima se osuđuje izražavanje predrasuda.

Prema teoriji svijesti o sebi (Duval i Wicklund, 1972), aktivno i eksplicitno izražavanje predrasuda prema vanjskoj grupi moglo bi fokus usmjeriti na sebe, što bi posljedično povećalo samosvijest, a povećana samosvijest bi trebala inicirati veću evaluaciju vlastitog ponašanja i procjenu takvog ponašanja prema usvojenim socijalizovanim moralnim vrijednostima i standardima. Za razliku od fenomena deindividuacije (Diener, 1979; Prentice-Dunn i Spivey, 1986), gdje je fokus pažnje pomjeren sa sebe prema vanjskom stimulusu ili u ekstremnom slučaju grupi, pri aktiviranoj svijesti o sebi, pažnja bi trebala biti usmjerena ka slici o sebi, a otvoreno derogiranje vanjske grupe moglo bi povećati samokritičnost vlastitog ponašanja.

Pored toga, nalaz da su oba mehanizma potencijalno važna u smanjenju predrasuda, upućuje i na pretpostavku postojanja zajedničkog samoregulatornog mehanizma ponašanja i u osnovi slobodne volje i u osnovi internalne motivacije, pri čemu obje varijable imaju važnost u bespredrasudnom ponašanju, što je i u skladu sa ranije pomenutim istraživanjima (Devine i sar., 2002; Zhao i sar., 2014). Međutim, interesantno je da slobodna volja sa internalnom motivacijom korelira marginalno značajno (korelacija reda .25), čemu moguće doprinosi i znatno mali uzorak, gdje bi ova korelacija potencijalno bila značajna, ukoliko bi studija bila replicirana na većem uzorku. To takođe implicira da se ipak radi o dva odvojena konstrukta, ali bi dalje vrijedilo ispitati iz kojeg razloga veza slobodne volje sa socijalnom distancom perzistira, čak i kada se kontroliše internalna motivacija. U tu svrhu bi bilo poželjno, umjesto korištenja samoiskaza, u budućim replikacijama inducirati slobodnu volju.

Pored toga, bitno je naglasiti da su podaci prikupljeni u specifičnim okolnostima, za vrijeme aktivnog trajanja pandemije COVID-19, što je potencijalno moglo imati efekat na percepciju slobodne volje. Na primjer, u

dodatnim analizama koje su sprovedene, uzimajući u obzir da je dio podataka prikupljen prije, a dio za vrijeme pandemije, jednosmjerna ANOVA je pokazala glavni efekat vremena na percepciju slobodne volje $F(2, 22)=9.95$, $p=.005$, $\eta^2 =.31$, pri čemu je zabilježena veća percepcija slobodne volje za vrijeme pandemije u odnosu na pretpandemijsko doba. Isti nalaz je repliciran i za percepciju znanstvenog determinizma.

Dodatno, još jedan zanimljiv nalaz dobiven je na osnovu suplementarne analize faktorijalne 3 (slobodna volja, odsustvo slobodne volje, kontrolni uslov) x 2 (pretpandemijski, pandemijski uslov) ANOVA-e na percepciju slobodne volje. Interesantan nalaz je dobivena interakcija vremenske tačke (pretpandemijski/pandemijski) i uslova $F(2, 23)=5.80$, $p=.01$, $\eta^2=.35$ na fatalistički determinizam. Pri tome je fatalistički determinizam u kontrolnom uslovu bio veći za vrijeme nego prije pandemije, ali je zato bio niži prilikom indukcije nevjerovanja u slobodnu volju u odnosu na pretpandemijski period. Čini se da je ovakva konstelacija COVID-19 uslova potencijalno kod ispitanika mogla izazvati kognitivnu disonancu između uvjerenja o sebi kao samodeterminirajućim bićima i odsustvu slobodne volje, koja je razriješena povećanom percepcijom u slobodnu volju i povjerenjem u znanost (znanstveni determinizam), a smanjenim fatalističkim determinizmom. Iako prikazane analize nisu u fokusu trenutnog istraživanja, bitno je uzeti u obzir da je pandemijska percepcija slobodne volje mogla biti izmijenjena, što je moglo da održi dugotrajniji efekat na socijalnu distancu, čak i kada se kontroliše internalna motivacija.

Pored već navedenih, bitno je istaknuti da istraživanje ima određene metodološke nedostatke. Iako su podaci prikupljeni većinom u papir-olovka formatu i dijelom dopunjeni online metodom prikupljanja podataka, došlo je do većeg osipanja uzorka. Iz tog razloga nisu svi učesnici jednako sudjelovali u svakom segmentu istraživanja, što se moglo odraziti i na rezultate regresijske analize koja se pokazala osjetljivom na veličinu uzorka.

Drugi metodološki problem je eksplicitno ispitivanje stavova prema vanjskoj grupi. Uzimajući u obzir da su u ovom segmentu istraživanja ispitanici učestvovali uživo, mogli su biti skloniji davanju socijalno poželjnih odgovora, kroz tendenciju usklađivanja stavova prema poželjnim kulturnim normama i očuvanju slike o sebi (Mick, 1996), usljed izloženosti istraživaču, iako su uslovi anonimnosti učešća bili zagaranтовani i lični podaci zaštićeni. Anonimno ispitivanje socijalno osjetljivih tema se do sada pokazalo efikasnim (Ong i Weiss, 2000), ali to za sobom povlači i smanjenu odgovornost davanja iskrenih odgovora u skladu sa vlastitim stavovima, što može dovesti do odstupanja u odgovorima (Lelkes, Krosnick, Marx, Judd i Park, 2012). Uistinu, ako se u obzir uzme teorijski raspon rezultata na Skali socijalne distance od minimalno 5 do maksimalno 35 mogućih bodova, uz teorijski medijan od 21, evidentno je da nijedan ispitanik nije dostigao teorijski maksimum (maksimalni zabilježeni rezultat iznosio je 29), a prosječni nivo socijalne distance ($M = 12.86$, $SD = 6.17$) bio je znatno niži od srednje vrijednosti skale. Ovakav nalaz mogao bi se djelimično pripisati i efektu studijskog usmjerenja, pri čemu je pokazano da studenti društvenih usmjerenja izražavaju manje desničarskih stavova (Hastie, 2007). Ali, isto tako, u istraživanju nije posebno kontrolisana tendencija socijalno poželjnog odgovaranja, te bi u najboljem slučaju bilo preporučljivo da buduće studije uključe kombinaciju eksplicitnih i implicitnih mjera stavova prema vanjskoj grupi, kako bi se efikasnije sprovela kontrola davanja socijalno poželjnih odgovora, upravo zbog postojanja tzv. predrasuda novog doba (engl. *new age prejudices*).

Dodatno ograničenje studije je i odabir romske populacije kao manjinske vanjske grupe za koju je pretpostavljen dogovorni negativan stav većinske grupe, međutim ova studija nije pretestirala ove pretpostavke usporedbom Roma kao vanjske grupe sa mogućim drugim vanjskim grupama. Moguće je da pripadnici romske populacije kod većinskog stanovništva ne izazivaju

uvijek nužno negativan stav odbacivanja, nego prije sažaljenje ili poistovjećenje sa siromaštvom. Za razliku od romske populacije, koja dugi niz godina živi na području Bosne i Hercegovine u nepromijenjenim uslovima, prema nekim drugim grupama kao, npr. migrantskim ili LGBTIQ populaciji, prema kojima se u posljednje vrijeme bilježe otvoreni negativni stavovi u bosanskohercegovačkom društvu, bi se također mogla ispitivati socijalna distanca u odnosu na vanjsku grupu odabranu u ovom istraživanju. Iz tog razloga bi buduće studije trebale uporediti socijalnu distancu prema različitim vanjskim grupama relevantnim za bosanskohercegovačko društvo, kako bi za testiranje predrasuda bila odabrana grupa prema kojoj većina ispitanika pokazuje najveću socijalnu distancu.

Također je interesantno da u ovom istraživanju internalna i eksternalna bespredrasudna motivacija uopšte nisu povezane ($r = .10$, $p = .32$). Iako je u pitanju dvodimenzionalni konstrukt, gdje jedna dimenzija ne mora da predviđa rezultat na drugoj dimenziji, uvažavajući dijametralno suprotne odnose sa socijalnom distancom, očekivan bi bio barem izvjestan stepen međusobnog isključivanja ili negativne povezanosti među ovim dimenzijama. Kako su originalne skale prevedene sa engleskog jezika i kao vanjsku grupu tretirale Afroamerikance, moguće je da kontekst nije jednako primjenjiv na romsku populaciju, iako je izvršeno semantičko prilagođavanje stavki skala. Iz tog razloga, naredna ispitivanja bi trebala razmotriti i alternativne načine ispitivanja motivacije za bespredrasudnim ponašanjem.

Preporuke za buduća istraživanja bile bi da se, umjesto medijacijskog modela, odvojeno testira efekat indukcije slobodne volje na motivaciju za bespredrasudnim ponašanjem i na socijalnu distancu naspram kontrolne grupe.

Uvažavajući sve metodološke nedostatke, važnost ove studije ogleda se u internalizovanju vrijednosti kojima će biti prevenirano predrasudno ponašanje. Čak i samostalan doprinos internalne motivacije manjoj socijalnoj

distanci, nezavisno od slobodne volje, govori u prilog važnosti socijalizacijskog procesa (odgojnog, obrazovnog i medijskog) usvajanja normi ponašanja kojima će se različitost prihvatati, a osuđivati njeno derogiranje.

ZAKLJUČAK

Internalna bespredrasudna motivacija se pokazala parcijalnim medijatorom u relaciji vjerovanja u slobodnu volju i socijalne distance prema Romima, pri čemu slobodna volja ima i direktan i indirektan negativan efekat na socijalnu distancu. Iako vjerovanje u slobodnu volju predviđa veću socijalnu bliskost prema vanjskoj grupi, ta relacija se dijelom može objasniti i internalnom motivacijom za neizražavanjem predrasuda, koja ne bi trebala da zavisi od vanjske evaluacije. Ovakav nalaz sugerije da je vjerovanje u slobodnu volju povezano sa internom samoregulacijom, što onda smanjuje socijalnu distancu prema vanjskoj grupi, ali bi u budućim istraživanjima bilo korisno direktno indukovati slobodnu volju, te ispitivati njene efekte na izražavanje predrasuda.

LITERATURA

- Ajzen, I., & Fishbein, M. (1975). A Bayesian analysis of attribution processes. *Psychological bulletin*, 82(2), 261.
- Alquist, J. L., Ainsworth, S. E., & Baumeister, R. F. (2013). Determined to conform: Disbelief in free will increases conformity. *Journal of Experimental Social Psychology*, 49(1), 80–86.
- Aronson, E., Wilson, T.D. i Akert, R.M. (2005). *Socijalna psihologija*. Zagreb: Mate.
- Banaji, M. R., & Greenwald, A. G. (1995). Gender stereotyping in judgements of fame. *Journal of Personality and Social Psychology*, 68, 181–198.
- Baron, R. M., & Kenny, D. A. (1986). The moderator–mediator variable distinction in social psychological research: Conceptual, strategic, and statistical considerations. *Journal of Personality and Social Psychology*, 51(6), 1173–1182.

- Baumeister, R. F., Masicampo, E. J., & DeWall, C. N. (2009). Prosocial benefits of feeling free: Disbelief in free will increases aggression and reduces helpfulness. *Personality and social psychology bulletin*, *35*(2), 260-268.
- Baumeister, R. F., & Monroe, A. E. (2014). Recent research on free will: Conceptualizations, beliefs, and processes. *Advances in experimental social psychology*, *50*, 1-52.
- Blanchard, F. A., Lilly, T., & Vaughan, L. A. (1991). Reducing the expression of racial prejudice. *Psychological Science*, *2*, 101-105.
- Bogardus, E. S. (1925). Measuring social distance. *Journal of applied sociology*, *9*, 299-308.
- Carey, J. M., & Paulhus, D. L. (2013). Worldview implications of believing in free will and/or determinism: Politics, morality, and punitiveness. *Journal of personality*, *81*(2), 130-141.
- Caspar, E. A., Verdin, O., Rigoni, D., Cleeremans, A., & Klein, O. (2017). What do you believe in? French translation of the FAD-Plus to assess beliefs in free will and determinism and their relationship with religious practices and personality traits. *Psychologica Belgica*, *57*(1), 1.
- Clarkson, J. J., Chambers, J. R., Hirt, E. R., Otto, A. S., Kardes, F. R., & Leone, C. (2015). The self-control consequences of political ideology. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, *112*(27), 8250-8253.
- Crosby, F., Bromley, S., & Saxe, L. (1980). Recent unobtrusive studies of Black and White discrimination and prejudice: A literature review. *Psychological bulletin*, *87*(3), 546-563.
- Davidov, J., & Eisikovits, Z. (2015). Free will in total institutions: The case of choice inside Nazi death camps. *Consciousness and cognition*, *34*, 87-97.
- De Ridder, D. T., Lensvelt-Mulders, G., Finkenauer, C., Stok, F. M., & Baumeister, R. F. (2012). Taking stock of self-control: A meta-analysis of how trait self-control relates to a wide range of behaviors. *Personality and Social Psychology Review*, *16*(1), 76-99.

- Devine, P. G. (1989). Stereotypes and prejudice: Their automatic and controlled components. *Journal of personality and social psychology*, *56*(1), 5–18.
- Devine, P. G., Plant, E. A., Amodio, D. M., Harmon-Jones, E., & Vance, S. L. (2002). The regulation of explicit and implicit race bias: the role of motivations to respond without prejudice. *Journal of personality and social psychology*, *82*(5), 835–848.
- Diener, E. (1979). Deindividuation, self-awareness, and disinhibition. *Journal of Personality and Social Psychology*, *37*(7), 1160–1171.
- Duval, S., & Wicklund, R. A. (1972). *A theory of objective self-awareness*. New York: Academic Press.
- Fazio, R.H., Jackson, J. R., Dunton, B.C., & Williams, C. J. (1995). Variability in automatic activation as an unobtrusive measure of racial attitudes: A bona fide pipeline? *Journal of Personality and Social Psychology*, *69*, 1013–1027.
- Feldman, G. (2017). Making sense of agency: Belief in free will as a unique and important construct. *Social and Personality Psychology Compass*, *11*(1), e12293.
- Feldman, G., Chandrashekar, S. P., & Wong, K. F. E. (2016). The freedom to excel: Belief in free will predicts better academic performance. *Personality and Individual Differences*, *90*, 377–383.
- Hastie, B. (2007). Cold Hearts and Bleeding Hearts: Disciplinary Differences in University Students' Sociopolitical Orientations. *The Journal of Social Psychology*, *147*(3), 211–241.
- Hayes, A. F. (2022). *Introduction to mediation, moderation, and conditional process analysis: A regression-based approach* (3rd edition). New York: The Guilford Press.
- Johns, M., Cullum, J., Smith, T., & Freng, S. (2008). Internal motivation to respond without prejudice and automatic egalitarian goal activation. *Journal of Experimental Social Psychology*, *44*(6), 1514–1519.
- Jones, E. E., & Sigall, H. (1971). The bogus pipeline: a new paradigm for measuring affect and attitude. *Psychological bulletin*, *76*(5), 349.

- Kane, R. (Ed.). (2011). *The Oxford handbook of free will*. OUP USA.
- Klonis, S. C., Plant, E. A., & Devine, P. G. (2005). Internal and external motivation to respond without sexism. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 31(9), 1237-1249.
- Kondratowicz-Nowak, B., Duda, J., Wierzbicki, J., & Zawadzka, A. M. (2018). The Free Will and Determinism Plus (FAD-Plus) scale: The validity and reliability of the Polish adaptation. *Roczniki Psychologiczne*, 21(4), 345-364.
- Lelkes, Y., Krosnick, J. A., Marx, D. M., Judd, C. M., & Park, B. (2012). Complete anonymity compromises the accuracy of self-reports. *Journal of Experimental Social Psychology*, 48(6), 1291-1299.
- Lepore, L., & Brown, R. (1997). Category and stereotype activation: Is prejudice inevitable? *Journal of personality and social psychology*, 72(2), 275.
- Liu, Q.-L., Wang, F., Yan, W., Peng, K., Sui, J., & Hu, C.-P. (2020). Questionnaire Data From the Revision of a Chinese Version of Free Will and Determinism Plus Scale. *Journal of Open Psychology Data*, 8(1), 1.
- Lynn, M. T., Muhle-Karbe, P. S., Aarts, H., & Brass, M. (2014). Priming determinist beliefs diminishes implicit (but not explicit) components of self-agency. *Frontiers in psychology*, 5, 1483.
- Mick, D. G. (1996). Are studies of dark side variables confounded by socially desirable responding? The case of materialism. *Journal of consumer research*, 23(2), 106-119.
- Milešević, D. (2010). *Romi u Bosni i Hercegovini*. Magazin Udruženja "Vaša Prava". Preuzeto 05. jula 2022 sa http://www.vasaprava.org/wp-content/uploads/downloads/2011/01/VP28_finaV2.pdf
- Monteith, M. J. (1993). Self-regulation of prejudiced responses: Implications for progress in prejudice-reduction efforts. *Journal of Personality and Social Psychology*, 65(3), 469-485.
- Moskowitz, G. B., Gollwitzer, P. M., Wasel, W., & Schaal, B. (1999). Preconscious control of stereotype activation through chronic egalitarian goals. *Journal of personality and social psychology*, 77(1), 167-184.

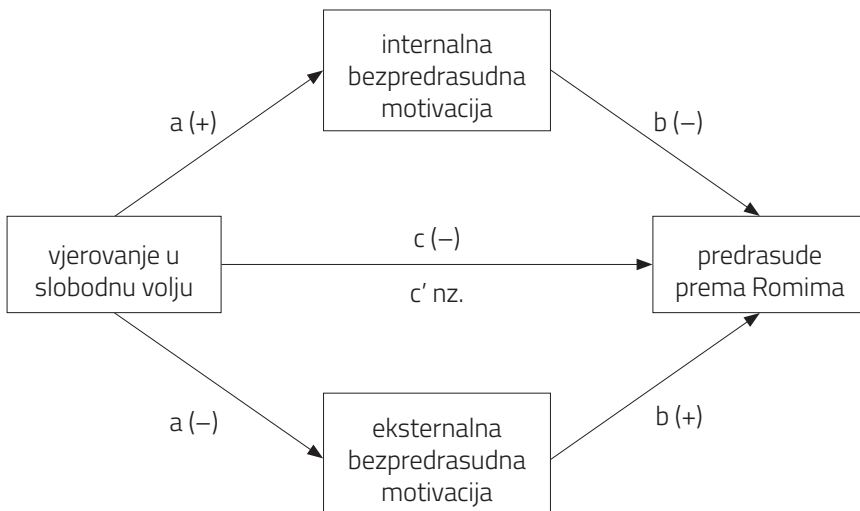
- Moskowitz, G. B., Salomon, A. R., & Taylor, C. M. (2000). Preconsciously controlling stereotyping: Implicitly activated egalitarian goals prevent the activation of stereotypes. *Social Cognition, 18*(2), 151–177.
- Muraven, M. (2008). Prejudice as Self-Control Failure. *Journal of Applied Social Psychology, 38*(2), 314–333.
- Nichols, S. (2004). The folk psychology of free will: Fits and starts. *Mind & Language, 19*(5), 473–502.
- Ong, A. D., & Weiss, D. J. (2000). The impact of anonymity on responses to sensitive questions. *Journal of Applied Social Psychology, 30*(8), 1691–1708.
- Park, S. H., Glaser, J., & Knowles, E. D. (2008). Implicit motivation to control prejudice moderates the effect of cognitive depletion on unintended discrimination. *Social Cognition, 26*(4), 401–419.
- Paulhus, D. L., & Carey, J. M. (2011). The FAD-Plus: Measuring lay beliefs regarding free will and related constructs. *Journal of personality assessment, 93*(1), 96–104.
- Peruche, B. M. (2007). *Implications of Internal and External Motivation to Respond without Prejudice for Interracial Interactions* (Neobjavljeni magistarski rad). Florida State University, Tallahassee.
- Plant, E. A., & Devine, P. G. (1998). Internal and external motivation to respond without prejudice. *Journal of personality and social psychology, 75*(3), 811–832.
- Plant, E. A., Devine, P. G., & Peruche, M. B. (2010). Routes to positive interracial interactions: Approaching egalitarianism or avoiding prejudice. *Personality and Social Psychology Bulletin, 36*(9), 1135–1147.
- Preacher, K.J., Hayes, A.F. Asymptotic and resampling strategies for assessing and comparing indirect effects in multiple mediator models. *Behavior Research Methods 40*, 879–891 (2008).
- Prentice-Dunn, S., & Spivey, C. B. (1986). Extreme deindividuation in the laboratory: Its magnitude and subjective components. *Personality and Social Psychology Bulletin, 12*(2), 206–215.

- Ratcliff, J. J., Lassiter, G. D., Markman, K. D., & Snyder, C. J. (2006). Gender differences in attitudes toward gay men and lesbians: The role of motivation to respond without prejudice. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 32(10), 1325-1338.
- Rigoni, D., Kühn, S., Gaudino, G., Sartori, G., & Brass, M. (2012). Reducing self-control by weakening belief in free will. *Consciousness and cognition*, 21(3), 1482-1490.
- Stillman, T. F., & Baumeister, R. F. (2010). Guilty, free, and wise: Belief in free will facilitates learning from selfconscious emotions. *Journal of Experimental Social Psychology*, 46, 951-960.
- Stillman, T. F., Baumeister, R. F., & Mele, A. R. (2011). Free will in everyday life: Autobiographical accounts of free and unfree actions. *Philosophical Psychology*, 24(3), 381-394.
- Šuman, J. (2020). Stavovi prema Romima u BiH i regionu: Nalazi i perspektive kontaktne intervencije u obrazovnom kontekstu. *SINEZA, Časopis za humanističke i društvene nauke*, 1(2), 81-107.
- Tougas, F., Brown, R., Beaton, A. M., & Joly, S. (1995). Neosexism: Plus ça change, plus c'est pareil. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 21, 842-849.
- Vohs, K. D., & Baumeister, R. F. (2004). *Understanding self-regulation. Handbook of self-regulation*, 19. New York: The Guilford Press.
- Vohs, K. D., & Schooler, J. W. (2008). The value of believing in free will: Encouraging a belief in determinism increases cheating. *Psychological science*, 19(1), 49-54.
- Von Hippel, W., Sekaquaptewa, D., & Vargas, P. (1995). On the role of encoding processes in stereotype maintenance. *Advances in Experimental Social Psychology*, 27, 177-25.
- Von Hippel, W., Silver, L. A., & Lynch, M. E. (2000). Stereotyping against your will: The role of inhibitory ability in stereotyping and prejudice among the elderly. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 26(5), 523-532.

Zhao, X., Liu, L., Zhang, X. X., Shi, J. X., & Huang, Z. W. (2014). The effect of belief in free will on prejudice. *PLOS One*, 9(3), e91572.

Internet izvori:

<https://www.dw.com/hr/predrasude-me%C4%91u-mladima-u-bih-jo%C5%A1-uvijek-%C5%BEive/a-16897690>

Slika 1. Hipotetski medijacijski model relacije između slobodne volje i predrasuda.

a – relacija između nezavisne varijable (NV) i medijatorske varijable (MV), b – relacija između medijatorske varijable (MV) i zavisne varijable (ZV), c – direktna neposredovana relacija između nezavisne i zavisne varijable, c' – indirektna posredovana relacija uvođenjem medijatora

Tabela 1. Deskriptivne statističke vrijednosti varijabli u istraživanju

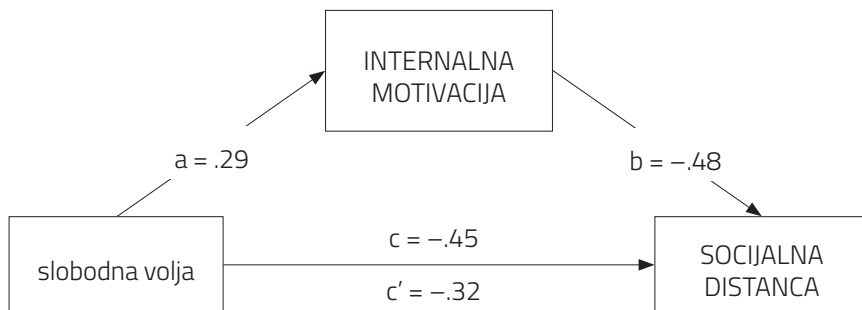
Skale	M	SD	Min	Max	Sk	SeSk	Ku	SeKu	K-S p
Socijalna distanca	12.86	6.17	5.00	29.00	0.79	0.27	0.05	0.54	.11
Vjerovanje u slobodnu volju	114.35	17.54	73.00	152.00	-0.05	0.27	-0.41	0.54	.06
Znanstveni determinizam	29.62	5.62	17.00	44.00	0.13	0.27	0.01	0.54	.10
Fatalistički determinizam	19.80	8.02	5.00	35.00	-0.05	0.27	-0.68	0.54	.06
Slučajnost	38.84	7.38	12.00	53.00	-0.53	0.27	0.98	0.54	.08
Slobodna volja	29.49	4.76	20.00	40.00	-0.03	0.27	-0.69	0.54	.10
Bespređrasud- na motivacija	43.82	9.38	17.00	70.00	-0.28	0.27	0.93	0.54	.08
Internalna motivacija	27.90	6.23	10.00	35.00	-0.87	0.27	0.39	0.54	.13
Eksternalna motivacija	15.92	6.28	5.00	35.00	0.67	0.27	0.32	0.54	.13

Sk – skjunis; SeSk – standardna pogreška skjunisa; Ku – kurtosis; SeKu – standardna pogreška kurtosisa; K-S p – p-vrijednost Kolmogorov-Smirnov testa

Tabela 2. Testiranje preduslova za medijacijsku analizu²

Prediktor	Kriterijum	N	R ²	F	df	p	β	t	p
Slobodna volja	Internalna motivacija	79	.05	3.85	1, 77	.05	.22	1.96	.05
Znanstveni determinizam	Internalna motivacija	79	.09	7.55	1, 77	.01	.30	2.75	.01
Fatalistički determinizam	Internalna motivacija	79	.01	0.85	1, 77	.36	.10	0.92	.36
Slučajnost	Internalna motivacija	79	.02	1.34	1, 77	.25	.13	1.16	.25
Slobodna volja	Eksternalna motivacija	79	.00	0.09	1, 77	.76	-.04	-0.31	.76
Znanstveni determinizam	Eksternalna motivacija	79	.06	5.28	1, 77	.02	.25	2.30	.02
Fatalistički determinizam	Eksternalna motivacija	79	.03	2.24	1, 77	.14	.17	1.50	.14
Slučajnost	Eksternalna motivacija	79	.02	1.79	1, 77	.19	.15	1.34	.19
Internalna motivacija	Socijalna distanca	79	.30	32.18	1, 77	<.001	-.54	-5.67	<.001
Eksternalna motivacija	Socijalna distanca	79	.01	0.39	1, 77	.53	.07	0.63	.53
Slobodna volja	Socijalna distanca	110	.07	8.08	1, 108	.01	-.26	-2.84	.01
Znanstveni determinizam	Socijalna distanca	109	.01	0.58	1, 107	.45	-.07	-0.76	.45

² Iako prema nekim autorima (npr. Preacher i Hayes, 2008, str. 880) nije nužno testirati direktne relacije, jer se fokus pomjera sa testiranja individualnih putanja na indirektni produkt $a*b$, kao razliku između totalnog i direktnog efekta, slijedeći klasični pristup (Baron i Kenny, 1986), također smo testirali i direktnu putanju između svake prediktorske i kriterijumske varijable. Pored navedenih, testirane su i direktne relacije i između fatalističkog determinizma i socijalne distance, kao i između slučajnosti i socijalne distance, ali kako ove relacije nisu bile značajne, kao ni njihove relacije sa pojedinačnim medijatorima, radi preglednosti rezultata, nisu prikazane u Tabeli 2.

Slika 2. Indirektni efekat slobodne volje na socijalnu distancu. Putanje prikazuju nestandardizovane regresione koeficijente.

The relationship between free will and prejudices: the mediating role of motivation to respond without prejudice

Neira Jažić*

Non-profit organization Catholic Relief Services (CRS)

Nina Hadžiahmetović

University of Sarajevo, Faculty of Philosophy, Department of Psychology

Abstract

In previous studies the belief in free will has been negatively correlated with outgroup prejudice. Also, as a form of behavioral self-control, the motivation to respond without prejudice, which can be external (avoiding public scrutiny) and internal (self-regulatory maintenance), has also been correlated with less prejudice expression. Based on previous research, free will positively correlated with behavioral self-regulation, and in turn self-regulatory processes negatively correlated with prejudice expression. Thus, the aim of this study was to investigate whether the relation between free will and prejudices may be explained by the motivation to respond without prejudice. Free will was expected to negatively correlate with prejudice through increased internal and decreased external motivation. The sample comprised 136 students. The Free Will and Determinism Scale, Internal Motivation to Respond without Prejudice Scale, External Motivation to Respond without Prejudice Scale, and Social Distance towards Roma Scale were administered having acceptable Cronbach's alpha reliability range .57 - .86. Testing the mediation model requirements indicated that free will (IV) positively correlated with internal motivation (MV) $a=.29$, $CI[-.0044,.5751]$, $p=.054$, and negatively correlated with social distance (DV) $c=-.45$, $CI[-.7291,-.1790]$, and internal motivation also negatively correlated with social distance $b=-.48$, $CI[-.6710,-.2980]$. As external motivation was not preliminarily correlated either with free will, or social

* neira.jazic@gmail.com

distance, it was excluded from further analysis. The results revealed a marginally significant mediational effect of internal motivation $ab = -.13$, $CI[-.3407, .0095]$, which reduced, but not eliminated a direct effect between free will and social distance that still remained significant, indicating a partial mediation. In line with expectations, the findings confirmed the association of free will and prejudices, indicating that this relation might presumably be explained through self-regulatory processes (i.e., internal motivation to respond without prejudice). To further test this model, the obtained results should be replicated on a larger sample directly inducing free will.

Keywords: prejudices, motivation to respond without prejudice, free will, self-regulation, mediatio

Validacija skale stavova prema kolektivno motiviranom nasilju – preliminarna studija

Mersiha Jusić*

Internacionalni Univerzitet u Sarajevu

Sažetak

Iako je radikalizacija u nasilju u fokusu mnogih psihologijskih istraživanja danas, mjerenje ove varijable i dalje je problematično i puno otvorenih pitanja, što je rezultat nejasne konceptualizacije i teorijskog preklapanja s drugim konstruktima. Većina interdisciplinarnih konceptualizacija razlikuje dva aspekta koji nisu nužno i povezani, a to su prihvatanje ideološkog okvira opravdavanja nasilja, te spremnost na nasilnu akciju. S obzirom na veliki značaj praktične primjene znanja u ovoj oblasti, posebnu važnost ima razvijanje empirijski validiranih instrumenata koji bi adekvatno mjerili radikaliziranost u nasilje, te koji bi uspjeli zahvatiti raznovrsnost ovog fenomena s obzirom da on potencijalno varira zavisno od ideološkog, političkog ili društvenog konteksta. Postojeće operacionalizacije se uglavnom odnose na specifični kontekst ili grupu, ili se pak fokusiraju na jasno definiranu ideologiju, a rjeđe na generalno odobravanje nasilne akcije proisteklo iz vezanosti za određeni kolektivitet. U ovom članku predlažemo teorijsko-konceptualni pomak ka generalnijem poimanju radikalizacije u nasilje, baziranom na teorijskim postavkama o kolektivnom identitetu i spremnosti na nasilnu akciju, koji nadilazi navedene dileme. Kao posljedica teorijskih nedorečenosti, evidentno je da postoji i nedostatak validiranih mjernih instrumenata adaptiranih na bosanskom govornom području. Stoga, ovaj rad prezentira novokreiranu *Skalu stavova prema kolektivno motiviranom nasilju*, te proces preliminarne empirijske validacije iste na uzorku od 735 ispitanika iz Bosne i Hercegovine, starosti od 16 do 21 godine ($M= 18.72$, $SD=1.54$). Skalu sačinjava osam tvrdnji na koje se reaguje na 7-stepenoj skali Likertovog tipa. Psihometrijski parametri ukazuju na dobru internu konzistentnost sa Cronbach alfa od .88, zadovoljavajuću diskriminativnost sa punim rangom odgovora, te adekvatne item-total korelacije. EFA ukazuje na

* mjusic@ius.edu.ba

dvije dimenzije skale koje su interpretirane kao: opravdavanje kolektivno motiviranog nasilja i vlastita spremnost na kolektivno motivirano nasilje. Navedeni faktori objašnjavaju 68.21% varijance u odgovorima.

Ključne riječi: radikalizacija u nasilje, socijalna identifikacija, nasilje, skala, validacija

UVOD

Tema radikalizacije u nasilje posljednje dvije decenije se često obrađuje iz različitih uglova, uključujući i psihologijski. Ipak, postoji mnogo konceptualno bliskih termina poput "terorizam", "ekstremizam", "radikalizam", koji nisu sasvim jasno definirani i međusobno teorijski razlučeni, otvarajući tako prostor za neujednačenost pristupa i u empirijskim istraživanjima (za pregled vidi Maskaliūnaitė, 2015), koja su, utisak je, pretekla teorijske okvire. Ekstremizmom se najčešće smatra zagovaranje korjenitog rekonstruiranja društveno-kulturološkog konteksta (Schmid, 2013), praćen ili ne legitimnom socijalnom akcijom, ili pak ilegalnim načinima ("nasilni ekstremizam"). S druge strane, radikalizacija je sam proces koji u konačnici rezultira ekstremizmom. U nedostatku nekog jedinstvenog općeg pristupa, ipak, korisna perspektiva je ona po kojoj se razlikuje sama ideologija i akcija (nasilje), a prema kojoj ovo dvoje može biti, ali nije nužno povezano, s obzirom da radikalni stavovi ne vode nužno ka činu nasilja/terorizma (Borum, 2012). Integrativni pristup radikalizaciji istu posmatra kroz raznolike procese kojima se postepeno usvaja ekstremistička ideologija i nasilje, a prema kojoj se ono počinje razumijevati kao efikasno sredstvo da se postigne željena društvena promjena (Schmid, 2013). Zbog navedenog, ova studija koristi termin "radikalizacija u nasilje" (eng. *radicalization into violence*) kako bi dodatno naglasila pretakanje ideoloških stavova u odobravanje nasilja, u poređenju sa nešto uvriježenijim terminom "radikalizacija".

Dostupna je tek nekolicina instrumenata koji zahvataju procese radikalizacije (Borum, 2014; Moskalenko i McCauley, 2009; Stankov, Saucier i Knežević, 2010), pri čemu većini njih nedostaje metodološka i psihometrijska rigoroznost (Scarcella, Page i Furtado, 2016). Tako npr. Upitnik o sklonosti za uključivanje u nasilni ekstremizam (Borum, 2014) nije baziran na empirijskoj studiji, niti je kao takav provjeren. Studije koje su rezultirale nastankom Skale aktivističke i radikalističke namjere (Activism and Radicalism Intention Scale- ARIS; Moskalenko i Mc Cauley, 2009), kao i Skale militantno-ekstremističkog mindseta (Militant Extremism Mindset – MEMS; Stankov i sar, 2010) ne izvještavaju o njihovoj sadržajnoj i kriterijskoj valjanosti, senzitivnosti, kao i nizu drugih psihometrijskih svojstava. U jednom sistematskom pregledu rukovođenom striktnim psihometrijskim kriterijima identificirane su tek 33 studije koje su generisale različite instrumente za mjerenje radikalizacije i bliskih konstrukata od kojih su njih 24 razvili eksperti iz polja psihologije (Scarcella i sar, 2016). Dakle, na ovom polju nedostaje još provjerenih alata koji bi zahvatili razne aspekte ovog izazovnog fenomena. Imajući u vidu teorijske nejasnoće i otvorena pitanja u pristupu ovom fenomenu, u ovom radu sugeriramo novi pristup istom, propitujući mogućnost razumijevanja radikalizacije u nasilje kroz neke od njenih centralnih karakteristika. U skladu s tim, u ovom radu opisujemo i proces kreiranja i preliminarne psihometrijske validacije novog instrumenta. Inicijalna tačka ovog procesa je, dakle, teorijsko razmatranje koncepta, na osnovu kojeg slijedi selekcija prioriternih dimenzija koje će instrument da obuhvati, te proces njegove psihometrijske validacije.

Radikalizacija u nasilje

Kao što smo nagovijestili u uvodu, iako intuitivno jednostavan, pojam radikalizacije u psihologijskoj i drugoj srodnoj literaturi je vrlo kompleksno opisan. Ne samo da se radikalizacija razmatra na više nivoa (individualnom, grupnom

i društvenom), nego se prepoznaje i velika raznolikost ovog fenomena u različitim društveno-kulturološkim kontekstima iziskujući stoga interdisciplinarni pristup. Samim tim i konceptualizacije iz različitih perspektiva teže da objasne ovu pojavu. Tako se, na individualnom nivou razmatranja, korijen radikalizacije u nasilje inicijalno pokušao pripisati nekom psihološkom poremećaju ili psihopatološkoj tendenciji u ličnosti, no istraživanja nisu empirijski podržala takve tvrdnje (Webber i Kruglanski, 2018). Stoga danas psihologijska literatura sugerira da se radikalizacija u nasilje može objasniti "normalnim" psihološkim procesima koji se odvijaju u određenom kontekstu i pod određenim okolnostima. Kad je riječ o individualnim svojstvima, Borum (2014) koristi termin "radikaliziranog *mindseta*" pod kojim podrazumijeva skup stavova, dispozicija, tendencija i namjera koji osobu čini podložnom tj. ranjivom na radikalizaciju u nasilje.

Možemo reći da je danas dominantni naglasak uglavnom na grupnim faktorima koji pogoduju radikalizaciji u nasilje, te se tako najčešće govori o pripadanjima, socijalnoj identifikaciji, (kolektivnom) samopoštovanju, grupnom pritisku, itd. Nerijetko je identitet koji grupa pruža pojedincu prepoznat kao osnovni pokretač individualnog učešća u kolektivno motiviranom nasilju (Littman i Paluck, 2015; Reicher, 1996). Tako npr. model socijalnog identiteta (SIM) koji se bavi razumijevanjem učešća u kolektivno motiviranom nasilju naglašava da identifikacija sa grupom u određenom kontekstu usmjerava pojedinca da misli, osjeća i da se ponaša u skladu sa dotičnom grupom (Reicher, 1996). Time se i kontrola ponašanja prebacuje sa individualnog na nivo kategorija. Slično tome, i koncept kolektivističkog "pomjeranja" (eng. *collectivistic shift*), koji se češće spominje u literaturi o radikalizaciji, odnosno primarnog posmatranja samog sebe ne kao pojedinca, nego kao dijela kolektiviteta, pruža teorijski okvir za razumijevanje pojave kolektivno motiviranog nasilja (Kruglanski i Orehek, 2011). U nastavku ćemo detaljnije obrazložiti upravo problem socijalne identifikacije u kontekstu spremnosti na nasilno ponašanje.

Socijalna identifikacija i radikalizacija u nasilje

Identifikacija sa grupom jedna je od temeljnih potreba čovjeka i osnova ne samo njegovih društvenih motiva, nego i izvor osjećaja vlastite vrijednosti i samopoštovanja (Tajfel, 1979). S obzirom da svaka osoba želi održati povoljnu sliku o sebi, odnos prema grupi kojoj se pripada je obojen ovom potrebom, te se samim tim i grupa nastoji jasno i na pozitivan način izdvojiti od ostalih grupa (Abrams, 2001).

Iako socijalni psiholozi naglašavaju da jaka vezanost za grupu ne znači automatski i negativan stav i neprijateljsko ponašanje prema "drugima", te da međugrupna prijateljstva u nekim slučajevima može biti čak i pokretač angažmana ka pozitivnoj društvenoj promjeni (Brewer, 1999), literatura se ipak primarno fokusira na negativne aspekte socijalne identifikacije.

Klasična socio-psihologijska istraživanja su, koristeći poznatu "paradigmu minimalne grupe" pokazala da je čak i puko kategoriziranje pojedinaca u sasvim arbitrarno formirane grupe, dovoljno da stvori stavove i ponašanja bazirane na grupnim razlikama (Frank i Gilovich, 1988; Tajfel, 1970). U tom smislu Turner (1999, str.20) navodi nekoliko uslova u kojima grupni identiteti mogu doprinijeti nastajanju međugrupne pristranosti i konflikta: (1) nivo identifikacije, tj. "spremnost" da osoba samu sebe kategorizira kao člana određene grupe, (2) salijentnost socijalnog identiteta, (3) percipirana društvena struktura međugrupnih odnosa, (4) relevantnost komparacije za status međugrupnih odnosa, i/ili (5) relevantnost "drugog" za donošenje komparativnog suda. Amiot i Aubin (2012) pak sugeriraju da kompetitivniji oblici socijalne identifikacije (npr. oni koji nisu posljedica samodeterminacije) rezultiraju negativnim efektima, dok oblici kojima je svojstveno unutrašnje zadovoljstvo usljed članstva u grupi i jasnoća ovog članstva (samodeterminirana motivacija za identitetom) imaju pozitivne posljedice.

Klasična teorija socijalnog identiteta je, dakle, ustanovila jasnu pristranost prema članovima vlastite grupe, tzv. grupni favoritizam (Tajfel i Turner, 1979). Pored ove robusne kognitivne zakonitosti koja ni do sada nije osporena, istraživanja ukazuju i na derogaciju članova drugih grupa i njihovu infrahumanizaciju (Pratto i Glasford, 2008). S druge strane, savremeni autori smatraju da će se neprijateljstvo prema drugom, utemeljeno na grupnom favoritizmu, ispoljiti tek u uvjetima napetosti, nesigurnosti, vrijednosnim neslaganjima, i, naročito, u situaciji prijetnje (Victoroff, Adelman i Matthews, 2012). Zbog navedenog smatram da je od posebnog značaja razmatrati ove socio-psihološke procese u društvima obilježenim ratom i političkim nasiljem.

U tom smislu, neka istraživanja su pokazala i da pojedinci koji se primarno identificiraju sa grupama, bilo nacionalnim, etničkim ili religijskim, iskazuju veću podršku aktima nasilja usmjerenim protiv pripadnika drugih grupa, u poređenju sa pojedincima koji prvenstveno doživljavaju sebe kao individue sa vlastitim ciljevima (Kruglanski, Fishman, Orehek, Chen i Dechesne, 2006; Orehek, Fishman, Kruglanski, Dechesne i Chen, 2010). Branscombe i Wann (1994) su takođe ustanovili da identifikacija sa grupom u najblažem slučaju povećava vjerovatnoću da će se članovi druge grupe percipirati kao manje slični, i da će se prema njima formirati nepovoljni stavovi.

Pojedinci koji se poistovjećuju primarno sa grupom češće nego ostali percipiraju jasne i čvrste granice među grupama, koje mogu dovesti do derogacije "ostalnih", stvarajući tako kognitivnu osnovu za opravdavanje agresije prema njima (Farago, Kendel i Kreko, 2019; Staub, 2001), te derogaciju i infrahumanizaciju istih.

U tom smislu, već spomenuto kolektivističko "pomjeranje" se može smatrati osnovom na kojoj se lakše rađa i kultivira radikalizacija u nasilje, nakon koje može uslijediti i realna, ideološki "utemeljena", agresija prema "drugima".

Potruga za značajnošću

Na osnovama pomenute klasične teorije socijalnog identiteta (Tajfel, 1979), savremeni autori sugeriraju da potreba za snažnom identifikacijom s grupama, potreba za vrednovanjem istih i spremnost na ponašanje koje služi grupi, može biti i izraz tzv. potrage za ličnom značajnošću (eng. *quest for personal significance*, Kruglanski, Gelfand, Bélanger, Sheveland, Hetiarachchi i Gunaratna, 2014). Radi se o "fundamentalnoj ljudskoj potrebi da se bude važan, da se bude neko, da se bude poštovan/a u očima drugih, da se nešto postigne, da se postigne osjećaj vrijednosti ili samopoštovanja" (Kruglanski, 2009, str. 331). Prema ovoj teoriji radikalizacije u nasilje, potraga za ličnom značajnošću može motivirati pojedince da opravdaju nasilje. Radikalizacija, stoga, postaje izraz predanosti određenom lično važnom cilju, koji je, posmatran u društvenom kontekstu, nominalno kolektivni. Kruglanski i sar. (2014) prepoznaju i drugi oblik portage za značajnošću, a to je kolektivni. Dok je potraga za ličnom značajnošću ukorijenjena u ličnim iskustvima pojedinca, kolektivna je bazirana na percepciji da je grupa kojoj se pripada ponižena i/ili nepoštovana. Stoga je za očekivati da ideološki motivirano ekstremno ponašanje postane vjerovatnije u uvjetima koji pospješuju potragu za značajnošću, kao i društveno priznanje. Unatoč zapažanju da je teorija sama po sebi preširoka da bi bila heuristična, njen fokus na opravdavanju nasilja i snažnoj grupnoj identifikaciji u drugi plan stavlja ideologiju koja kao okvir može varirati, nego kao ključni element radikalizacije naglašava stav prema samom nasilju.

Vidjeli smo da, kad je riječ o motivaciji koja vodi radikalizaciju u nasilje, možemo generalno razlikovati faktore ličnog i grupnog nezadovoljstva. Literatura smatra da kao faktor dominira grupno (Maskaliunaite, 2015). Tako McCauley i Moskalenko (2011) navode da upravo radikalizirani pojedinci često pokazuju visok nivo altruizma, snažan reciprocitet i grupnu identifikaciju, što,

po njihovom mišljenju, ukazuje da strukturalni uvjeti koji su doveli do grupnog nezadovoljstva stvaraju rezonancu sa individualnim osobinama, koje ih pak transformišu u konkretnu (individualnu) akciju (McCauley i Moskalkenko, 2011). Pri tome se mora imati na umu i velika kompleksnost faktora motivacije, koje su tek rijetki i pokušali da sistematiziraju (Maskaliunaite, 2015). Da sumiramo, literatura naglašava da postoje individualne razlike u spremnosti za učešće u kolektivnom nasilju, ali se prepoznaje i relevantnost grupne dinamike (Adang, 2011).

Opravađavanje kolektivno motiviranog nasilja kao *condition sine qua non* radikalizacije

Kako smo napomenuli, identifikacija sa grupom kao takvom sama po sebi nužno ne implicira sklonost ka nasilju u, rekli bismo, povoljnom društvenom kontekstu. No plauzibilno je pretpostaviti da u kontekstu opterećenosti ranijim konfliktima i iskustvima nasilja baziranog upravo na kolektivitetu, grupni identitet pojedinca u mnogim situacijama postaje salijentan i prožima sve aspekte njegovog/njenog života, što pod određenim okolnostima (posebno u situaciji realne ili percipirane prijetnje) može katalizirati procese radikalizacije u nasilje tj. stvoriti pozitivan stav prema upotrebi nasilja kako bi se postigli "kolektivni" ciljevi. Staub (2000) navodi da kombinacija frustrirajućih društvenih okolnosti i intergrupnih konflikata općenito povećava vjerovatnoću nasilja. U tom smislu, stvaranje jasne dihotomije u kojoj su stavovi članova vlastite grupe superiorni i neupitno suprotstavljeni stavovima ostalih (što je, kako smo vidjeli, forma grupne pristranosti), psihološka je osnova na kojoj se legitimizira upotreba nasilja protiv "drugih" (Doosje, Moghaddam, Kruglanski, de Wolf, Mann i Feddes, 2016). Ukoliko se pojedinac osjeti otuđenim od političkog sistema, te počne smatrati nasilje prihvatljivim sredstvom ostvarenja cilja, možemo očekivati radikaliziranu nasilnu akciju. U tom smislu, literatura

ističe i desničarski autoritarizam kao faktor koji direktno objašnjava opravdavanje nasilja tj. antidemokratske i militantne stavove (Cohrs, Moschner, Maes i Kielman, 2005). Istraživanja iz oblasti političke psihologije ukazuju da je upravo nedostatak poštovanja i tolerancije prema drugačijim stavovima (tzv. dogmatska netolerancija) istaknuta osobina kod zagovornika ekstremne ljevice ili desnice, u poređenju sa zagovornicima centra (Prooijen i Krouwel, 2017).

Postojeće operacionalizacije radikalizacije i srodnih koncepata se uglavnom odnose na specifični kontekst ili grupu, ili se pak fokusiraju na jasno definiranu ideologiju, rjeđe na generalno odobravanje nasilne akcije proisteklo iz vezanosti za određeni kolektivitet. Pored navedenog nedostatka, evidentno je da postoji i nedostatak validiranih mjernih instrumenata adaptiranih na bosanskohercegovačkom govornom području. Stoga je cilj ovog istraživanja da kreira novi instrument koji će zahvatiti centralne aspekte radikalizacije u nasilje i srž samog fenomena prevazilazeći specifičnosti njenih pojava. Shodno tome, u ovom radu se opisuje i preliminarna psihometrijska provjera, kojom se u konačnici teži još egzaktnijem pristupu u istraživanju ove značajne pojave.

METODA

Razvoj preliminarne verzije instrumenta

Za generisanje čestica korišten je deduktivni pristup, koji je podesan ukoliko je koncept već poznat i barem djelimično istražen. Generisanje čestica je realizirano u dvije faze: (1) pregled literature na temu radikalizacije u nasilje, ekstremizma, terorizma, radikalizma, kako bi se izdvojili ključni elementi istih, koji bi se mogli i artikulirati u obliku čestica (2) selekcija čestica od strane tročlanog tima kojeg su činili: ekspert iz oblasti radikalizacije, socijalni psiho-

log, te autorica istraživanja. Elementi izdvojeni iz literature o radikalizaciji u nasilje potaknute kolektivnim motivima, bili su: opravdavanje upotrebe nasilja (Bélanger, Moyano, Muhammad, Richardson, Lafrenière, McCaffery, Framand i Nociti, 2019; Tausch, Becker, Spears, Christ, Saab, Singh i Siddiqui, 2011), zaštita identiteta usljed percepcije ugroženosti istog (Doosje i sar, 2013), ne-vrednovanje mira i harmonije (Cohrs i sar, 2005), te spremnost na ličnu akciju (NIJ, 2015). Nakon toga, eksperti su individualno za svaku od navedenih ključnih stavki kreirali po nekoliko tvrdnji, koje su potom objedinjene ušle u obradu i selekciju. S obzirom da su se neke u velikoj mjeri podudarale, jezički ili suštinski, autorica istraživanja je napravila finalnu selekciju. Eliminirane su ili pak skraćene tvrdnje koje su procijenjene preduгим ili manje razumljivim. Za stavku spremnosti na ličnu akciju posuđene su i adaptirane tri tvrdnje iz postojeće skale koju je razvio Van der Veen (2016), koje su uvrštene u finalni sastav preliminarnog instrumenta, čime je broj čestica iznosio 18 (Tabela 1).

Sadržajna valjanost i jasnoća

Kako bismo provjerili sadržajnu valjanost i jasnoću preliminarne skale, ona je u svom doradaenom obliku ponovo dostavljena pojedinačno članovima tima eksperata zajedno s listom ključnih elemenata, koje bi stavke trebalo da odražavaju, kako bi se podsjetili na osnovne kriterije i bili u stanju da procjene koliko čestice korespondiraju navedenim teorijskim smjernicama. Zatim su ponovo evaluirali adekvatnost ajtema koji bi trebali biti uključeni u skalu, ocijenivši svaki pojedinačno sa (1) vrlo relevantan, (2) relevantan ali ga treba revidirati, i (3) irelevantan. Shodno rezultatima ovih procjena, odbačena je jedna tvrdnja koja se ticala zaštite identiteta "Ljudi bi sami trebali više poštovati grupu kojoj pripadaju, kako bi ih i drugi cijenili.", koja je od strane jednog eksperta ocijenjena irelevantnom, a drugog relevantnom ali koju je potrebno revidirati. Oba eksperta su smatrala da je tvrdnja ambivalentna i dvosložna,

i samim tim manje jasna u poređenju sa ostalim česticama, posebno u kontekstu reagovanja na istu na Likertovoj skali, zbog čega je i izbačena iz dalje konstrukcije skale. Napravljene su i manje jezičke modifikacije na dvjema česticama, kako bi se postigla veća jasnoća. Neke od čestica preformulirane su u odrični oblik kako bi se uzeo u obzir i stil odgovaranja. Time je finalni oblik preliminarnog instrumenta sveden na 18 čestica (Tabela 1), od čega se njih šest odnosi na opravdavanje upotrebe nasilja, a to su čestice 1, 5, 6 (obrnuto bodovanje), 8, 10 i 12; jedna čestica se odnosi na zaštitu identiteta (4), pet se odnosi na nevrednovanje mira i harmonije (3, 9 i 11 koje se obrnuto boduju, te 7 i 13), dok se šest tiče spremnosti na ličnu akciju (2, 14-18).

Uzorak

Preliminarno istraživanje provedeno je na prigodnom uzorku od 136 ispitanika (66,2% ženskih), od čega 78% srednjoškolaca i 22% studenata, uzrasta od 16 do 28 godina ($M=18,8$, $SD=2,1$) i sadržavalo je 18 čestica. Ispitanici su na svaku česticu odgovarali odabirom na skali Likertovog tipa: 1 (uopšte se ne slažem), 2 (uglavnom se ne slažem), 3 (više se ne slažem nego što se slažem), 4 (niti se slažem, niti se ne slažem), 5 (više se slažem nego što se ne slažem), 6 (uglavnom se slažem) i 7 (u potpunosti se slažem), čime broj 4 odgovara neutralnosti stava (niti se slažem, niti se ne slažem).

Uzorak za finalnu provjeru također je bio prigodnog tipa, te je obuhvatio 735 adolescenata, od čega 380 (51,7%) ženskog spola. Raspon dobi je iznosio od 16 do 21 godinu ($M=18,72$, $SD=1,54$). 62,7% uzorka su sačinjavali srednjoškolci, 32,9% studenti, a ostalih 4,4% nije uključeno u formalno obrazovanje.

Postupak

Upitnici su primijenjeni u toku redovne nastave u javnim visokoškolskim i srednjoškolskim ustanovama u Bosni i Hercegovini. Ispitanici su obavješteni

o cilju istraživanja i zamoljeni da u njemu sudjeluju i da budu iskreni. Administrator upitnika bio je na raspolaganju ispitanicima za eventualne nejasnoće. Jasno je naglašeno da bilo ko može odustati od učešća u svakom trenutku popunjavanja upitnika. Ispitanicima je također zagarantovana anonimnost i povjerljivost podataka.

REZULTATI I DISKUSIJA

Provjera preliminarne skale

Pouzdanost preliminarne skale iznosila je .71 Cronbach Alpha. Analiza nedostajućih podataka ukazuje na to da je procent istih između 0 (za 7 čestica) i 4,4% za česticu broj 11 ("Prednost bih dao/la oprostima nad pravdom."). Od ispitanika je zatraženo da naznače ukoliko im je neka tvrdnja nejasna ili ju je teško razumjeti, no takvih primjedbi nije bilo.

Deskriptivni podaci za pojedinačne čestice prikazani su u Tabeli 1, kao i korigovane item-total korelacije i koeficijenti pouzdanosti Cronbach alpha ($N=114$) u slučaju uklanjanja čestice. Posmatrajući aritmetičke sredine pojedinačnih čestica instrumenta vidljive su varijacije u odnosu na teorijski poželjan raspon (2,5 do 5,5). Pri tome se posebno ističe čestica 9 ("Kompromis je uvijek bolje rješenje od sile."), čestica 6 ("Nasilje se ničim ne može opravdati."), te čestica 3 ("Bolje sto godina pregovarati, nego jedan dan voditi rat."), koje pokazuju negativno asimetričnu distribuciju tj. značajno preovladava slaganje sa ovim tvrdnjama. S druge strane, na tvrdnju 15 ("Bio/la bih spreman/na uništiti javna dobra kako bih postigao/la nešto što smatram važnim.") većina ispitanika je reagovala neslaganjem. Uzimajući u obzir i korelacije pojedinačnih čestica sa skalom, navedene tvrdnje (9, 6 i 3) uopšte ne koreliraju sa ukupnim rezultatom na skali, kao ni čestica 11 ("Prednost bih dao/la oprostima nad pravdom.").

Korelacijska matrica među česticama ukazala je na niske korelacije između nekih od čestica preliminarnog instrumenta, zbog čega je izračunat Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) indikator adekvatnosti uzorkovanja koji je iznosio .735, te Bartlettov test sferičnosti ($\chi^2=512.284$, $df=153$, $p<.001$) na osnovu kojih je zaključeno da su ispunjeni preduvjeti za faktorsku analizu.

Provedena je eksploratorna faktorska analiza kako bi se utvrdila latentna struktura mjerenih varijabli, pri čemu je primijenjena metoda glavnih komponenti sa varimax rotacijom što je prikazano u Tabeli 2 ispod.

Eliminisane su čestice sa istovremenom visokom saturacijom više faktora kako bi se dobila što jasnija struktura. Stoga su u narednom koraku, ponovne analize pouzdanosti, zadržane samo one tvrdnje koje su pokazale jasnu saturaciju jednog od prvih dva faktora. Po cijenu konceptualnog osiromašenja skale s obzirom na potpunu eliminaciju nekih faktora, postignuta je veća pouzdanost njenog reduciranog oblika, što je prikazano u Tabeli 3.

Na osnovu navedenog, vidljivo je da bi se isključivanjem čestice broj 4 ("Ako neko uvrijedi grupu kojoj pripadam zaslužuje da bude kažnjen.") povećala pouzdanost skale. Osim toga, ova čestica je pokazala značajno nižu saturaciju prvog faktora (.377) u poređenju s ostalim zadržanim česticama, zbog čega je donesen zaključak da bi se isključivanjem iste ostvarila jasnija i jednostavnija faktorska struktura novokreirane skale.

Time je finalni instrument kojeg analiziramo u nastavku sačinjen od osam čestica. Pri tome svaka od njih je afirmativna u smislu smjera odgovaranja i bodovanja, tj. veće slaganje sa tvrdnjom ukazuje na postojanje pozitivnog stava prema kolektivno motiviranom nasilju i vlastitoj spremnosti na učešće u istom.

Validacija instrumenta na glavnom uzorku

Procent nedostajućih vrijednosti po pojedinačnim česticama u glavnom uzorku iznosio je od 1,4% do 1,8%, čime je finalni broj ispitanika u uzorku iznosio 721. Pouzdanost mjerena Cronbach Alpha koeficijentom iznosila je .88, što je izvrsno (Robinson, Shaver i Wrightsman, 1991). U Tabeli 4 su predstavljeni deskriptivni indikatori za sve čestice finalnog instrumenta, zajedno sa korigovanim item-total korelacijama i koeficijentima pouzdanosti u slučaju uklanjanja čestice (validni $N=721$). Indeksi pouzdanosti tj. korigirane korelacije pojedinačnih čestica sa ukupnim rezultatom pokazale su se visokim, sa minimalnom vrijednošću od .53 (item 2) do .74 (item 7). Sve čestice su pokazale puni rang odgovora, od minimalnog 1 do maksimalnog 7 na Likertovoj skali, aritmetičke sredine svake od čestica su u rasponu od 2,15 do 3,38, što ukazuje na zadovoljavajuću diskriminativnost. Korelacije među česticama se kreću između .31 i .75 (Tabela 5), što je također izvrsno prema kriterijima koje navode Robinson, Shaver i Wrightsman (1991). Sve bivarijantne korelacije među česticama su, dakle, statistički značajne ($p<.001$).

Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) indikator adekvatnosti uzorkovanja koji je iznosio .884, te Bartlettov test sferičnosti ($\chi^2=2848.640$, $df=28$, $p<.001$) ukazali su na ispunjene preduvjete za faktorsku analizu. Provedena je metoda glavnih komponenti uz varimax rotaciju. Parametri iste su prikazani u Tabeli 6, gdje je vidljivo da su komunaliteti tj. proporcije varijance svake čestice objašnjene ekstrahovanim faktorima poprilično visoki za svaku česticu, što je i očekivano s obzirom na prethodnu kalibraciju instrumenta. Dvofaktorska struktura se potvrdila i nakon varimax rotacije (Tabela 7 i Grafikon 1).

Uvidom u sadržaj čestica dimenzije interpretiramo kao: opravdavanje kolektivno motiviranog nasilja (čestice 1, 2, 3 i 4) i vlastita spremnost na kolektivno motivirano nasilje (5, 6, 7 i 8). Navedeni faktori objašnjavaju 68.21% varijance u odgovorima. Radi konceptualne preciznosti, a na osnovu

dimenzionalne interpretacije pomenutih faktora, smatramo da je adekvatan naziv ovog novokreiranog instrumenta Skala stavova prema kolektivno motiviranom nasilju.

ZAKLJUČAK

U ovom radu predstavljena je teorijska osnova kao i preliminarna validacija novog instrumenta za mjerenje radikalizacije u nasilje. Mišljenja smo da *Skala stavova prema kolektivno motiviranom nasilju*, fokusirajući se na centralnu dimenziju radikaliziranosti u nasilje, bez obzira na ideološki okvir iste koji može biti raznovrstan, nadilazi neke nedostatke i varijacije u postojećim skalama.

Uzimajući u obzir kompleksnost konstrukta čiji su raznovrsni aspekti opisani u literaturi, inicijalna lista potencijalnih tvrdnji nove skale generisana je tako da odražava nekoliko važnih sastavnica radikalizacije u nasilje: opravdanje upotrebe nasilja (Bélanger i sar, 2019; Tausch i sar, 2011), zaštita identiteta usljed percepcije ugroženosti istog (Doosje i sar, 2013), nevrednovanje mira i harmonije (Cohrs i sar, 2005), te spremnost na ličnu akciju (NIJ, 2015). Psihometrijske dorade nakon preliminarne provjere dovele su do smanjenja broja dimenzija. Tako rafinirana skala je pokazala dobru pouzdanost od .88 Cronbach alfa. Item-analiza je ukazala na zadovoljavajuću diskriminativnost pojedinačnih čestica. Eksploratorna faktorska analiza je ponudila u konačnici dva faktora koji objašnjavaju 68,21% varijance u odgovorima, a to su faktor opravdavanja kolektivno motiviranog nasilja i faktor vlastite spremnosti na kolektivno motivirano nasilje. Unatoč postepenom "osiromašenju" skale i isključenju nekih dimenzija kroz proces validacije, što je i neminovnost s obzirom na kompleksnost fenomena i različite moguće nivoe pristupa istom, mišljenja smo da upravo ovo doprinosi konceptualnoj "kristalizaciji" konstrukta

i empirijskoj upotrebljivosti instrumenta. Prethodne studije koje su se bavile fenomenom radikalizacije u nasilje i srodnih pojava ukazuju upravo na to da je prihvatljivost i opravdavanje nasilja na bazi pripadnosti kolektivitetu jedna od centralnih dimenzija istog. Dakle, smatramo plauzibilnim radikalizaciju u nasilje posmatrati kao socijalni proces koji rezultira odobravanjem kolektivno motiviranog nasilja, što je općenitiji pristup ovom fenomenu. S obzirom na navedeno, na osnovu teorijskih postavki teorije radikalizacije (Kruglanski i sar, 2014) u ovom radu sugeriramo da je razumijevanje podložnosti radikalizaciji u nasilje kroz opravdavanje kolektivno motiviranog nasilja i vlastitu spremnost na isto, praktično upotrebljiviji koncept. U ovakvoj konceptualizaciji uočavamo da opravdavanje kolektivno motiviranog nasilja korespondira kognitivnoj, a spremnost na vlastitu nasilnu akciju konativnoj komponenti stava, onako kako je klasično shvaćen. Stoga se u daljem razvoju ovog instrumenta predlaže proširivanje istog česticama koje bi se odnosile i na afektivnu komponentu, čime bi se u potpunosti opravdao naziv skale stavova.

U tom smislu, smatramo da bi Skala stavova prema kolektivno motiviranom nasilju mogla poslužiti kao osnova za jedan značajan novi, ekonomičan i kompaktan instrument koji bi nakon finalne validacije mogao doprinijeti istraživanju pojave radikaliziranosti u nasilje. S obzirom da je uzorak na kojem je provedena preliminarna validacija uglavnom bio sačinjen od osoba mlađe životne dobi, predlažemo provjeru instrumenta i na dobno heterogenijem uzorku. Također, s obzirom na nepostojanje već validiranih instrumenata kod nas poseban izazov koji predstoji u procesu finalne validacije skale bit će provjera njene konvergentne valjanosti.

LITERATURA

- Abrams, D. (2001). Psychology of Social Identity. U Smelser, N.J. & Baltes, P.B. (Eds). *International Encyclopedia of Social and Behavioral Sciences* (14306-14309). Netherlands: Elsevier Science and Technology.
- Adang, O. M. J. (2011). Initiation and Escalation of Collective Violence: An Observational Study of Protest and Football Events. U Madensen, T. D., Knutsson, J., & Boulder, C.O.(Eds): *Preventing Crowd Violence* (47-68). Lynne Rienner Publishers.
- Amiot, C. E., & Aubin, R. M. (2013). Why and how are you attached to your social group? Investigating different forms of social identification. *The British Journal of Social Psychology*, 52(3), 563–586. doi:10.1111/bjso.12004
- Bélanger, J.J., Moyano, M., Muhammad, H., Richardson, L., Lafrenière, M-A.K., McCaffery, P., Framand, K. & Nociti, N. (2019). Radicalization Leading to Violence: A Test of the 3N Model. *Front. Psychiatry* 10:42. doi: 10.3389/fpsy.2019.00042
- Borum, R. (2012). Radicalization into Violent Extremism I: A Review of Social Science Theories. *Journal of Strategic Security* 4(4),7-36. doi: 10.5038/1944-0472.4.4.1
- Borum, R. (2014). Psychological vulnerabilities and propensities for involvement in violent extremism. *Behavioral sciences & the law* 32(3), 286-305. doi: 10.1002/bsl.2110.
- Branscombe, N. R., & Wann, D. L. (1994). Collective self-esteem consequences of outgroup derogation when a valued social identity is on trial. *European Journal of Social Psychology*, 24, 641-657.
- Brewer, M. B. (1999). The psychology of prejudice: Ingroup love and outgroup hate? *Journal of Social Issues*, 55, 429-444.
- Cohrs, J. C., Moschner, B., Maes, J., & Kielmann, S. (2005). Personal values and attitudes toward war. Peace and Conflict. *Journal of Peace Psychology*, 11(3), 293–312.

- Doosje, B., Moghaddam, F.M., Kruglanski, A. W., de Wolf, A., Mann, L., & Feddes, A. R. (2016). Terrorism, radicalization and de-radicalization. *Current Opinion in Psychology* 11, 79-84. doi: 10.1016/j.copsyc.2016.06.008
- Farago, L., Kendel, A., & Kreko, P. (2019). Justification of intergroup violence – the role of right-wing authoritarianism and propensity for radical action. *Dynamics of Asymmetric Conflict*, 12 (2), 113-128.
- Frank, M. G. & Gilovich, T. (1988). The dark side of self and social perception: Black uniforms and aggression in professional sports. *Journal of Personality and Social Psychology*, 54 (1): 74–85.
- Kruglanski, A., Fishman, S., Orehek, E. Chen, Y.C. & Dechesne, M. (2006). *Predictors of support for anti-Western Terrorism*. Research brief for START, National Consortium for the Study of Terrorism and Responses to Terrorism. Preuzeto 15.1. 2018. sa: http://www.start.umd.edu/sites/default/files/files/publications/research_briefs/20061101_kruglanski.pdf
- Kruglanski, A. W., Chen, X., Dechesne, M., Fishman, S., & Orehek, E. (2009). Fully committed: Suicide bombers' motivation and the quest for personal significance. *Political Psychology*, 30, 331–557.
- Kruglanski, A. W., & Orehek, E. (2011). The role of quest for significance in motivating terrorism. U: Forgas, J., Kruglanski, A. & Williams, K. (Eds.), *Social Conflict and Aggression (153– 164)*. New York, NY: Psychology Press.
- Kruglanski, A., Gelfand, M. J., Bélanger, J.J., Sheveland, A., Hetiarachchi, M., & Gunaratna, R. (2014). The Psychology of Radicalization and Deradicalization: How Significance Quest Impacts Violent Extremism. *Advances in Political Psychology*, 35(1), 69-93.
- Littman, R. & Paluck, E. (2015). The Cycle of Violence: Understanding Individual Participation in Collective Violence. *Political Psychology* 36. doi:10.1111/pops.12239.
- Maskaliunaite, A. (2015). Exploring the Theories of Radicalization. *International Studies. Interdisciplinary Political and Cultural Journal* 17. doi:10.1515/ipcj-2015-0002.

- McCauley, C. & Moskaleiko, S. (2009). Measuring political mobilization: The distinction between activism and radicalism. *Terrorism and political violence* 21(2), 239–260. doi: 10.1080/09546550902765508.
- McCauley, C. & Moskaleiko, S. (2011). *Friction. How Radicalization Happens to Them and Us*. Oxford: Oxford University Press.
- National Institute of Justice (2015). Radicalization and Violent Extremism: Lessons Learned From Canada, the U.K. and the U.S. Proceedings from conference, Arlington, VA
- Orehek, E., Fishman, S., Kruglanski, A.W., Dechesne, M. & Chen, X. (2010). *The role of individualistic and collectivistic goals in support for terrorist attacks*. Unpublished Manuscript, University of Maryland.
- Ozer, S. & Bertelsen, P. (2018). Capturing violent radicalization: Developing and validating scales measuring central aspects of radicalization. *Scandinavian Journal of Psychology*, 59, 653– 660. doi:10.1111/sjop.12484
- Pratto, F., & Glasford, D. E. (2008). Ethnocentrism and the value of a human life. *Journal of Personality and Social Psychology*, 95, 1411–142.
- Reicher, S. (2001). The Psychology of Crowd Dynamics. U: Hogg, M.A., Tindale, S., & Malden, M.A. (Eds), *Blackwell Handbook of Social Psychology: Group Processes*, 182–208. Blackwell Publishers. doi:10.1002/ 9780470998458.ch8
- Robinson, J.P., Shaver, P.R., Wrightsman, L.S. (1991). *Measures of personality and social psychological attitudes*. San Diego, CA: Academic Press, Inc. Preuzeto 17.12.2021. sa: <https://www.ojp.gov/pdffiles1/nij/249947.pdf>
- Scarcella, A., Page, R., Furtado, V. (2016). Terrorism, Radicalisation, Extremism, Authoritarianism and Fundamentalism: A Systematic Review of the Quality and Psychometric Properties of Assessments. *PLoS ONE* 11(12): e0166947. doi:10.1371/journal.pone.0166947
- Schmid, A. P. (2013). Radicalisation, de-radicalisation, counter-radicalisation: A conceptual discussion and literature review. ICCT Research Paper, 97.

- Stankov, L., Saucier, G. & Knežević, G. (2010). Militant Extremist Mind-Set: Prov-
iolence, Vile World, and Divine Power. *Psychological Assessment*, 22(1):
70-86. doi: 2048/10.1037/a0016925
- Staub, E. (2000). Genocide and mass killing: Origins, prevention, healing and re-
conciliation. *Political Psychology*, 21(2), 367–382.
- Staub, E. (2002). Notes on terrorism: Origins and prevention. *Peace and Conflict*.
Journal of Peace Psychology, 8, 207-214.
- Tajfel, H. (1970). Experiments in intergroup discrimination. *Scientific Ameri-
can*, 223(5): 96–102.
- Tajfel, H. & Turner, J. (1979). An integrative theory of intergroup conflict. In Au-
stin, W.G. & Worchel, S. (Eds.), *The social psychology of intergroup relations*,
(pp. 94-109). Monterey, CA: Brooks-Cole.
- Tausch, N., Becker, J. C., Spears, R., Christ, O., Saab, R., Singh, P., & Siddiqui, R. N.
(2011). Explaining radical group behavior: Developing emotion and effi-
cacy routes to normative and nonnormative collective action. *Journal of*
Personality and Social Psychology, 101(1), 129–148.
- Turner, J. C. (1999). Some current issues in research on social identity and se-
lf-categorization theories. U Ellemers, N., Spears, R. & Doosje, B. (Eds.),
Social identity: Context, commitment, content (6–34). Malden, MA: Blackwell
Publishers Inc.
- van Prooijen, J., & Krouwel, A. P. M. (2017). Extreme political beliefs predict do-
gmatic intolerance. *Social Psychological and Personality Science*, 8(3): 292-
300. doi: 2048/10.1177/1948550616671403.
- van der Veen, J. (2016). Predicting susceptibility to radicalization: An empirical
exploration of psychological needs and perceptions of deprivation, injus-
tice, and group threat, University of Amsterdam, Preuzeto 16.4.2017.
sa: [http://www.jaapvanderveen.com/assets/jaap-van-der-veen-\(2016\)-
research-internship-report.pdf](http://www.jaapvanderveen.com/assets/jaap-van-der-veen-(2016)-research-internship-report.pdf)

Victoroff, J., Adelman, J.R., & Matthews, M. (2012). Psychological Factors Associated with Support for Suicide Bombing in the Muslim Diaspora. *Political Psychology, 33* (6), 791-809.

Webber, D. & Kruglanski, A. W. (2018). The social psychological makings of a terrorist, *Current Opinion in Psychology, 19*, 131-134. doi: 10.1016/j.cop-syc.2017.03.024.

Tabela 1: Deskriptivni podaci o česticama u preliminarnoj skali

	M	SD	Korigovana item-total korelacija	Cronbach alpha bez čestice
1. <i>Opravdano je posegnuti za silom ako su svi drugi načini postizanja cilja bezuspješni.</i>	3.68	1.989	.308	.694
2. <i>Bio/la bih spreman/a boriti se do kraja za ciljeve moje grupe (vjerske, nacionalne...)</i>	5.44	1.646	.257	.699
3. <i>Bolje sto godina pregovarati, nego jedan dan voditi rat.</i>	5.61	1.783	.023	.721
4. <i>Ako neko uvrijedi grupu kojoj pripadam zaslužuje da bude kažnjen.</i>	4.39	1.917	.376	.686
5. <i>Razumijem to što neki ljudi nasiljem štite svoju vjeru/naciju.</i>	2.43	1.960	.295	.695
6. <i>Nasilje se ničim ne može opravdati.</i>	5.66	1.973	-.040	.730
7. <i>Nekada i nevini moraju stradati zarad višeg dobra.</i>	2.52	1.835	.299	.695
8. <i>Ponekad je sila jedini način da se zaštite interesi moje grupe.</i>	2.82	1.934	.352	.689
9. <i>Kompromis je uvijek bolje rješenje od sile.</i>	6.36	1.130	-.064	.719
10. <i>Cilj opravdava sredstvo.</i>	4.21	2.168	.349	.689

11. Prednost bih dao/la oprost ^u nad pravdom.	4.04	2.011	.060	.720
12. U nekim situacijama, nasilje je jedino rješenje.	2.60	2.008	.334	.691
13. Popuštanje u konfliktu je znak slabosti.	2.71	1.959	.302	.694
14. Bio/la bih spreman/na narušiti red i mir kako bih postigao/la nešto što smatram važnim.	2.70	1.872	.465	.677
15. Bio/la bih spreman/na uništiti javna dobra kako bih postigao/la nešto što smatram važnim.	1.87	1.436	.469	.682
16. Bio/la bih spreman/na upotrijebiti silu protiv drugih ljudi kako bih postigao/la nešto što smatram važnim.	2.04	1.542	.593	.670
17. Mogu zamisliti sebe kako posežem za silom kako bih ostvario/la neki viši cilj.	2.08	1.569	.530	.675
18. Mogu zamisliti sebe kako posežem za silom kako bih zaštitio/la svoju grupu.	3.36	2.023	.371	.687

Napomena: Italizirana polja označavaju zadržane čestice

Tabela 2: Rotirana matrica faktora u EFA preliminarne skale nakon 15 iteracija

	1	2	3	4	5	6
19. Opravdano je posegnuti za silom ako su svi drugi načini postizanja cilja bezuspješni.		.488				
1. Bio/la bih spreman/a boriti se do kraja za ciljeve moje grupe (vjerske, nacionalne...)						.696
2. Bolje sto godina pregovarati, nego jedan dan voditi rat.			.615			

3. Ako neko uvrijedi grupu kojoj pripadam zasluŹuje da bude kaŹnjen.	.377					
4. Razumijem to Źto neki ljudi nasiljem Źtite svoju vjeru/naciju.		.423				
5. Nasilje se niĉim ne moŹe opravdati.			.360			
6. Nekada i nevini moraju stradati zarad viŹeg dobra.				.744		
7. Ponekad je sila jedini naĉin da se zaŹtite interesi moje grupe.		.561				
8. Kompromis je uvijek bolje rjeŹenje od sile.			.614			
9. Cilj opravdava sredstvo.	.443				.334	.345
10. Prednost bih dao/la oprostui nad pravdom.			.461			
11. U nekim situacijama, nasilje je jedino rjeŹenje.		.728				
12. PopuŹtanje u konfliktu je znak slabosti.	.358				.511	
13. Bio/la bih spreman/na naruŹiti red i mir kako bih postigao/la neŹto Źto smatram vaŹnim.	.636					
14. Bio/la bih spreman/na uniŹtiti javna dobra kako bih postigao/la neŹto Źto smatram vaŹnim.	.777					
15. Bio/la bih spreman/na upotrijebiti silu protiv drugih ljudi kako bih postigao/la neŹto Źto smatram vaŹnim.	.821					
16. Mogu zamisliti sebe kako poseŹem za silom kako bih ostvario/la neki viŹi cilj.	.685					
17. Mogu zamisliti sebe kako poseŹem za silom kako bih zaŹtitio/la svoju grupu.	.458				-405	

Napomena: Italizirana polja oznaĉavaju zadrŹane ĉestice

Tabela 3: Item-total deskriptivna statistika za čestice reducirane skale

	Korigovana item-total korelacija	Cronbach alpha bez čestice
1. Opravdano je posegnuti za silom ako su svi drugi načini postizanja cilja bezuspješni.	.361	.763
4. Ako neko uvrijedi grupu kojoj pripadam zaslužuje da bude kažnjen.	.339	.765
5. Razumijem to što neki ljudi nasiljem štite svoju vjeru/naciju.	.377	.761
8. Ponekad je sila jedini način da se zašтите interesi moje grupe.	.435	.751
12. U nekim situacijama, nasilje je jedino rješenje.	.476	.744
14. Bio/la bih spreman/na narušiti red i mir kako bih postigao/la nešto što smatram važnim.	.513	.738
15. Bio/la bih spreman/na uništiti javna dobra kako bih postigao/la nešto što smatram važnim.	.461	.749
16. Bio/la bih spreman/na upotrijebiti silu protiv drugih ljudi kako bih postigao/la nešto što smatram važnim.	.649	.722
17. Mogu zamisliti sebe kako posežem za silom kako bih ostvario/la neki viši cilj.	.542	.738

Tabela 4: Deskriptivni parametri za čestice u finalnom obliku skale

	M	SD	Skjunis	St.pogr. skjunisa	Kurtosis	St.pogr. kurtosisa	Korig. item-total korel.	Cronbach alpha bez čestice
1. Opravdano je posegnuti za silom ako su svi drugi načini postizanja cilja bezuspješni.	3.38	2.045	0.325	0.091	-1.152	0.181	.553	.877
2. Razumijem to što neki ljudi nasiljem štite svoju vjeru/naciju.	2.81	2.091	0.743	0.091	-.862	0.181	.528	.880
3. Ponekad je sila jedini način da se zaštite interesi moje grupe.	2.92	1.967	0.680	0.091	-.760	0.182	.668	.865
4. U nekim situacijama, nasilje je jedino rješenje.	2.77	2.073	0.851	0.091	-.657	0.182	.689	.863
5. Bio/la bih spreman/na narušiti red i mir kako bih postigao/la nešto što smatram važnim.	2.90	2.058	0.700	0.091	-.875	0.182	.665	.866
6. Bio/la bih spreman/na uništiti javna dobra kako bih postigao/la nešto što smatram važnim.	2.15	1.697	1.500	0.091	1.307	0.182	.619	.871
7. Bio/la bih spreman/na upotrijebiti silu protiv drugih ljudi kako bih postigao/la nešto što smatram važnim.	2.46	1.899	1.136	0.091	0.090	0.182	.744	.858
8. Mogu zamisliti sebe kako posežem za silom kako bih ostvario/la neki viši cilj.	2.50	1.965	1.078	0.091	-0.187	0.182	.739	.858

Tabela 5: Korelacije među česticama finalne verzije SSKMN-a

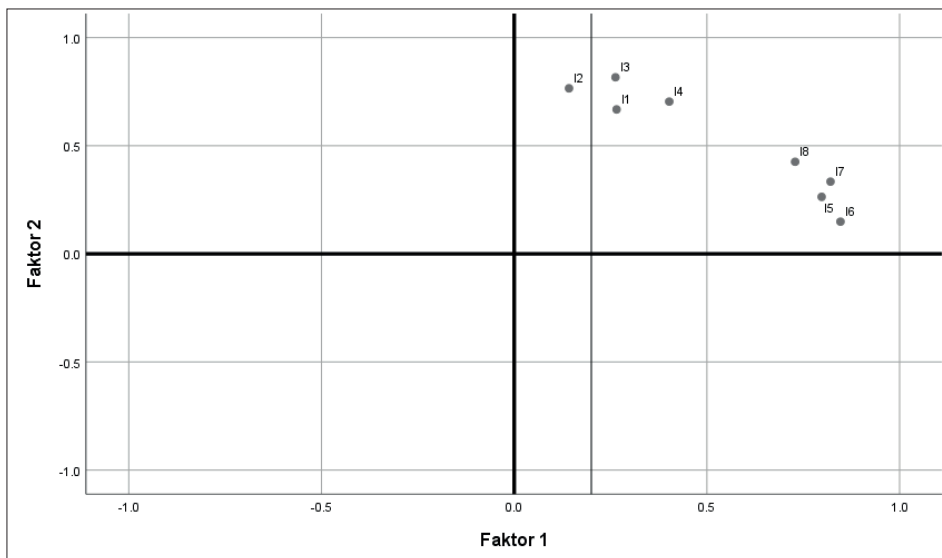
	<i>I1</i>	<i>I2</i>	<i>I3</i>	<i>I4</i>	<i>I5</i>	<i>I6</i>	<i>I7</i>	<i>I8</i>
<i>I1</i>	1.000	.381	.464	.496	.390	.316	.429	.454
<i>I2</i>		1.000	.557	.425	.339	.306	.394	.411
<i>I3</i>			1.000	.650	.429	.386	.467	.505
<i>I4</i>				1.000	.499	.416	.526	.564
<i>I5</i>					1.000	.632	.645	.574
<i>I6</i>						1.000	.644	.570
<i>I7</i>							1.000	.750
<i>I8</i>								1.000

Tabela 6: Komunaliteti čestica nakon ekstrakcije metodom glavnih komponenti i procenti objašnjene varijance

	Ekstrahovani komunalitet	Inicijalne vrijednosti			Ekstrahirane sume kvadrata opterećenja		
		Ukupna	Procent varijance	Kumulativni procent	Ukupno	Procent varijance	Kumulativni procent
1	.516	4.439	55.489	55.489	4.439	55.489	55.489
2	.606	1.018	12.721	68.210	1.018	12.721	68.210
3	.735	.639	7.986	76.196			
4	.658	.536	6.697	82.894			
5	.706	.462	5.779	88.673			
6	.739	.365	4.560	93.233			
7	.785	.307	3.838	97.071			
8	.712	.234	2.929	100.000			

Tabela 7: Analiza glavnih komponenti finalne verzije Skale stavova prema kolektivno motiviranom nasilju uz varimax rotaciju, nakon tri iteracije

	Faktor 1	Faktor 2
1. Opravdano je posegnuti za silom ako su svi drugi načini postizanja cilja bezuspješni.	.266	.668
2. Razumijem to što neki ljudi nasiljem štite svoju vjeru/naciju.	.142	.765
3. Ponekad je sila jedini način da se zaštite interesi moje grupe.	.263	.816
4. U nekim situacijama, nasilje je jedino rješenje.	.402	.704
5. Bio/la bih spreman/na narušiti red i mir kako bih postigao/la nešto što smatram važnim.	.798	.263
6. Bio/la bih spreman/na uništiti javna dobra kako bih postigao/la nešto što smatram važnim.	.847	.149
7. Bio/la bih spreman/na upotrijebiti silu protiv drugih ljudi kako bih postigao/la nešto što smatram važnim.	.821	.334
8. Mogu zamisliti sebe kako posežem za silom kako bih ostvario/la neki viši cilj.	.729	.426

Grafikon 1: Dva faktora i pripadajuće čestice u rotiranom prostoru

Validation of Collectively Motivated Violence Attitudes Scale - preliminary study

Mersiha Jusić*

International University in Sarajevo

Abstract

Although a subject of numerous contemporary psychological studies, measurement of radicalization into violence still remains problematic and debated, as a consequence of unclear conceptualization of the concept itself, as well as its overlap with other constructs. Most interdisciplinary conceptualizations differentiate between two not necessarily associated aspects of it, which are acceptance of an ideological frame that justifies violence, and the intention of violent action. Considering the importance of knowledge application in this field, it is especially important to develop empirically validated instruments of radicalization into violence, that would manage to capture the versatility of this phenomenon considering its variations depending on ideological, political, and societal context. Current operationalizations mostly refer to a specific context, a group, and a clearly defined ideology, while rarely acknowledging the general approval of violent action stemming from attachment to a specific collectivity. This article suggests a theoretical and conceptual step toward a more general approach to radicalization into violence, based on theoretical underpinnings regarding collective identity and individual readiness for violent action, which surpasses the aforementioned dilemmas. Additionally, as a consequence of theoretical unequivocalities, there is a lack of validated measurements adapted for the Bosnian language area. Therefore, this study presents a newly created instrument, Collectively Motivated Violence Attitudes Scale, and its preliminary empirical validation on a sample of 735 participants from Bosnia and Herzegovina, aged 16–21 ($M=18.72$, $SD=1.54$). The instrument is constituted of eight questions on a 7-point Likert scale. Psychometrical parameters indicate good internal consistency (Cronbach Alpha .88), satisfying discriminative validity with a full range of

* mjusic@ius.edu.ba

responses, and adequate item-total correlations. EFA shows two distinct dimensions interpreted as: justification of collectively motivated violence and individual readiness for collectively motivated violence. These two factors explain 68.21% variance in responses.

Key words: radicalization into violence, social identification, violence, scale, validation

Studentska percepcija značaja integriranja praktičnih zadataka u kurikulum nastavnih kolegija iz oblasti industrijske/organizacijske psihologije

Mirna Marković*

Univerzitet u Sarajevu, Filozofski fakultet, Odsjek za psihologiju

Sažetak

Zahtjevi za promjenama s kojima se visokoobrazovne institucije suočavaju danas, rezultat su multipliciteta faktora. U ovom kontekstu najčešće govorimo o razvoju informacijskih i komunikacijskih tehnologija, globalizaciji, internacionalizaciji i regionalizaciji, socio-kulturalnim i demografskim trendovima, te marketizaciji visokog obrazovanja. Nepovoljne privredno-sistemske i druge društvene okolnosti, među koje možemo ubrojati i različite manifestacije problema nedovoljno dobre povezanosti obrazovnog sistema i tržišta rada, dodatno naglašavaju mikro perspektivu da su članovi akademske zajednice obavezani ulagati značajan napor, vremenske resurse i ekspertnost u nastojanju da unaprijede kvalitet nastavnih planova i programa, imajući u vidu cilj – naučnu zasnovanost programa koji će omogućiti pozicioniranje studenta u ulogu agenata društvenih promjena i nosioca temeljnih vrijednosti obrazovanja. Imajući to u vidu cilj ovog rada jeste prikazati primjer dobre prakse uvođenja novih, kreativnih i praktičnih elemenata u kurikulum nastavnog kolegija sa očekivanjem efekta boljeg funkcionalnog povezivanja nastavnog procesa i tržišta rada. Opisani primjer dobre prakse dio je aktivnosti realiziranih u okviru trogodišnjeg projekta pod naslovom "Funkcionalno povezivanje nastavnog procesa u okviru kolegija iz industrijske/organizacijske psihologije i tržišta rada", zasnovanog na ideji unapređenja nastavnog procesa kroz funkcionalno povezivanje kurikularnih zadataka sa realnim poslovnim okruženjem. U okviru projektnih aktivnosti uspostavljena je saradnja sa nešto više od 40 stručnjaka zaposlenih u 20 kompanija. Pored ovog prominentnog cilja u radu će biti prikazani rezultati analize studentske percepcije efikasnosti i svrsishodnosti integriranja ovakvih primjera praktičnih

* mirna.markovic@ff.unsa.ba

zadataka u nastavi. U skladu sa ovim ciljem primijenjena je i kvalitativna i kvantitativna metodologija. U periodu trajanja projekta realizirane su ukupno tri fokus grupne diskusije i tri okrugla stola. U dvije vremenske tačke dodatno su prikupljeni podaci uz primjenu upitnika koji je pripremljen isključivo za potrebe samog istraživanja. U istraživanju je sudjelovalo ukupno 128 studentica i studenata prve i druge godine drugog ciklusa studija na Odsjeku za psihologiju Univerziteta u Sarajevu. Jedan od ključnih nalaza proizašlih iz provedenih analiza sugerira pozitivnu studentsku recepciju ovakvog primjera praktičnih oblika rada koji se doživljava funkcionalnim u kontekstu realističnijeg doživljavanja posla psihologa u praksi i razvijanja kompetencija koje se percipiraju nužnim i poželjnim za uspješnu i bržu integraciju studenta na radno mjesto I/O psihologa.

Ključne riječi: praktični zadaci u nastavi, kompetencije studenata, visoko obrazovanje, tržište rada

UVOD

Institucije visokog obrazovanja sve su više pod pritiskom pronalaženja agilnog odgovora na izazove savremenog svijeta. Ulaganje u vještine koje će omogućiti viši nivo rezilijentnosti budućih stručnjaka, prema Okay-Sommerville i Scholarios (2019), predstavljalo je okosnicu pritiska na kreatore i implementatore obrazovnih politika još od vremena značajne recesije koja je pogodila svijet 2008. godine. Bilo je potrebno biti u stanju ponuditi strateški zaokret u definiranju odgovornosti svih relevantnih aktera društva i kontinuirano raditi na pronalaženju rješenja koja će pomoći oporavak na globalnoj razini. Četrnaest godina poslije, svijet se nalazi pred novim izazovom za koji je potrebno pronaći "pojas spasavanja" i predložiti neka nova, kreativna, učinkovita rješenja kako bi se svijet spasio iznova. U negativnim posljedicama vrlo učinkovit trend ekonomske neizvjesnosti, proizašao iz nečekivano duge i iscrpljujuće borbe obuzdavanja koronavirusa (brojna su ograničenja nastala u kontekstu kretanja robe i ljudi: poremećaji lanaca opskrbe, smanjenje

potražnje za uslugama i robom, opadanje turizma) samo je učinio još glasnijim već prisutan vapaj privrede za razvojem stručnjaka koji će, kako Abelha i sar. (2020) naglašavaju, biti u stanju ispunjavati zahtjeve novih konteksta i trendova, poput Četvrte industrijske revolucije. Takav stav potkrepljuju i brojni nacionalni izvještaji, poput izvještaja Odbora za ekonomski razvoj Australije iz 2015. godine, u kojem se ističe da se društvo nalazi na pragu nove, ali vrlo značajne industrijske revolucije u kojoj će tehnologija dramatično preoblikovati radnu snagu u godinama koje dolaze. Naglašena je potreba da se društvo prilagodi tehnološkim promjenama i pokaže veću inovativnost u cilju postizanja većeg ekonomskog rasta. U izvještaju također stoji da se gotovo pet miliona radnih mjesta suočava s vjerovatnošću da će biti potpuno istisnuto u naredne dvije decenije, a čak 18,5% radne snage je pod rizikom da će biti zamijenjeno računarskom tehnologijom.

S vrlo jasnom perspektivom novog recesijskog talasa izazvanog epidemijom koronavirusa (COVID-19), zahtjevi za adekvatnom reakcijom su mnogo više od izazova. Riječ je o hitnoj potrebi koja se kao takva reprezentira i u visokoobrazovnim institucijama, nedvosmisleno ukazujući na krucijalnu ulogu obrazovanja u razvoju kompetencija za zapošljivost. Bennett (2019) naglašava da se pitanje kako pripremiti studente za zapošljavanje nameće kao jedno od najvažnijih pitanja u visokom obrazovanju, ali je, po svoj prilici, u mnogim aspektima to pogrešno pitanje. Autor naglašava da umjesto toga treba postaviti alternativno pitanje: kako možemo pripremiti studente za bolje snalaženje u sve turbulenijem i promjenjivijem svijetu i tržištu rada u kojem će morati razmišljati o tome kako zarađivati za život. Iako se sektor visokog obrazovanja, globalno gledajući, već uhvatio u koštac s koncepcijom vještina za zapošljivost, odnosno atributa koje bi diplomanti trebali donijeti na radno mjesto (Moore i Morton, 2017), pritisak koji ga je isprovocirao nije nedavan. Naime, insistiranje na vještinama spremnosti za rad i

tzv. svrhovitim vještinama, postalo je nusefekata procesa koji je Cook (2020) opisao kao pomjeranje radne snage 20. stoljeća koju pokreće čovjek na radno mjesto 21. stoljeća koje pokreće tehnologija. Takvo nešto je dovelo do većeg stavljanja u fokus praktičnih vještina i profesionalne svrsishodnosti u kurikulum visokog obrazovanja (Bates, Rixon, Carbone i Pilgrim, 2019), s perspektivom da će moć ljudi biti skoncentrisana u mentalnom sklopu koji odražava predanost osobe razvoju profesionalne budućnosti usklađene s osobnim vrijednostima, profesionalnim težnjama i društvenim izgledima (Bates, Rixon, Carbone i Pilgrim, 2019). Bridgstock (2009) naglašava da se s promjenama u organizaciji i mogućnostima na tržištu rada (posebno uzrokovanim procesima digitalizacije, povećane mobilnosti i razvoja umjetne inteligencije, koje su penetrirale i u prostor visokog obrazovanja) akumulirao pritisak na univerzitet da "proizvedu" zapošljive studente, pozivajući ih na preusmjeravanje fokusa sa filozofskih i vještina razmišljanja višeg reda na vještine spremnosti za posao, odnosno vještine zapošljivosti.

Vodeći se ovom perspektivom, postaje jasno kako se briga za oporavkom društva na svim razinama njegove reprezentacije (oporavak i razvoj privrede i industrije, rehabilitacija i unapređenje mentalnog zdravlja društva, razvoj i deponovanje psihološkog kapitala radnih organizacija, rezilijentnost i agilnost privrednih subjekata, itd.) odvija preko sistema obrazovanja koji će kroz kurikularne, ko-kurikularne aktivnosti (pa i promoviranje određenih ekstra-kurikularnih aktivnosti), u kojima je akcenat na razvoju vještina zapošljivosti, pokazati svoju odgovornost u brizi za karijerni razvoj svojih studenata. U fokusu ovog rada su mogućnosti za povećanje zapošljivosti koje proizilaze iz kurikularnih aktivnosti tj. aktivnosti ili intervencija koje su integrirane u nastavne planove i programe kao formalna komponenta učenja i pri tom mogu biti dijelom sistema ocjenjivanja studenata.

Zaposlenost vs. zapošljivost

Prema nekim predviđanjima, do 2100. godine globalna uključenost u srednje i visoko obrazovanje će narasti na čak sedam milijardi ljudi (Roser i Nagdy, 2018, prema Gill, 2020). Taj podatak je imponzantan i poziva na vrlo studiozno promišljanje njegovih potencijalnih implikacija na društvo, posebno ukoliko se uzme u obzir da je ukupna svjetska populacija početkom 2019. godine iznosila 7,68 milijardi ljudi. Jedna od implikacija omasovljavanja obrazovanja jeste i veliko povećanje konkurentnosti potencijalnih zaposlenika te pomankanje prilika za brzim pronalaskom željenog, ispunjavajućeg posla za određenih broj njih. No, pitanje dostupnosti prilika za pronalaskom posla nije recentno i već je uvijekšeno mišljenje da postoji jasno objašnjenje zbog čega se ono javlja. Naime, najjednostavnije, ali ne i najiscrpnije objašnjenje leži u neefikasnoj, nefunkcionalnoj komunikaciji između obrazovnih institucija i tržišta rada. Iako ovo pitanje i dalje predstavlja okosnicu brojnih rasprava, u međunarodnoj literaturi se već neko vrijeme sugerira kako glavni problem sa nezaposlenošću diplomiranih studenata nije nedostupnost poslova (npr. De la Harpe, Raloff i Wyber, 2000) već nedostatak vještina za zapošljavanje koje poslodavci zahtijevaju.

Problem se, dakle, prije treba vidjeti iz perspektive nemogućnosti adekvatnog zapošljavanja. Iskustveno gledajući, sve manje iznenađuju zapažanja kako u nekim zemljama, i radnim organizacijama koegzistiraju dva problema: nemogućnost popunjavanja slobodnih radnih mjesta i velika nezaposlenost diplomiranih studenata. Prema Gillu (2020) ovakve okolnosti se mogu prepoznati kao posljedica nerazvijenosti karijerno usmjerenog obrazovanja, nedostupnosti treninga za karijerni razvoj uz mentorstvo (tzv. CTM ili Career Training with Mentoring) u ovim zemljama. Ovakav koncept uključuje pružanje visokokvalitetnih savjeta o karijeri, podučavanje i mentorstvo koji postaju vitalno važni za studente u kontekstu donošenja informiranih odluka o

karijeri. Podrazumijeva, zapravo, izlaganje studenata mogućnostima zapošljavanja kroz sajmove poslova, obuke za tranziciju s fakulteta u željenu industriju, razgovore o karijeri, usmjerene seminare, radionice za karijeru, visoko nadzirane programe stažiranja i druge oblike prakse posredovane saradnjom institucija visokog obrazovanja i industrije (Gill, 2020).

Univerziteti su često izloženi kritici zbog percepcije da svoj rad ne oblikuju u skladu s potrebom pripreme studenata za stvarnu praksu. To je razlogom što je zapošljivost studenata postala jednim od središnjih pitanja misije visokoobrazovnih institucija (Small, Shacklock i Marchant, 2018). Postoji niz preporuka o tome koje bi strategije visokoobrazovne institucije mogle usvojiti s ciljem integriranja zapošljivosti u institucionalne inicijative. Neke od njih su, prema Artess, Mellors-Bourne i Hooley (2017): jačanje zapošljivosti kroz unapređenje nastavnih planova i programa; poticanje izvannastavnih aktivnosti (npr. volontiranje); poticanje umrežavanja kroz radne zadatke koje studentima omogućavaju interakciju sa poslodavcima i stvarna radna iskustva (poput mentorskih programa); aktivnosti usmjerene osnaživanju studenata i pružanju podrške njihovom ličnom razvoju (npr. jačanje profesionalnog samopouzdanja) te poticanje međunarodne mobilnosti i kritičkog razmišljanja o iskustvu učenja u globalu. U ovom kontekstu su interesantni nalazi do kojih su došli Abelha i sar. (2020). Autori su u svom sveobuhvatnom radu, koji je imao za cilj da, iz međunarodne perspektive posmatrajući, razvije sistematičan pregled zapošljivosti i razvoja kompetencija diplomiranih studenata, analizirali ulogu visokoobrazovnih institucija u promicanju razvoja kompetencija zapošljivosti. Prikupljeni podaci su dobiveni iz istraživanja u razdoblju 2009–2019. god., a u analizu je uključeno ukupno 69 radova preuzetih iz baza podataka Web of Science (WoS) i Scopus. Rezultati pokazuju da Evropa prednjači po broju publikacija o ovim temama u protekloj deceniji. Između ostalog, analiza je pokazala da

niti jedna od analizom obuhvaćenih studija ne nudi jednoznačan odgovor na pitanje koja od predloženih strategija na najbolji način odgovora na pitanje integracije zapošljivosti u institucionalne inicijative. Ipak, na temelju njihove analize je bilo moguće istaći skup tzv. transferzalnih kompetencija koje se dovode u vezu sa zapošljivošću diplomiranih studenata, i to: komunikacija; timski rad i digitalne kompetencije. Ono što se u većini studija pokazuje kao najveći izazov jeste pitanje načina ugrađivanja i tehničkih i transferzalnih (prenosivih, generičkih, netehničkih, "mekih", profesionalnih) kompetencija (budući da su i jedne i druge važne za zapošljivost) u sadržaj kurikuluma. Ovaj nalaz jasno implicira zaključak o nedostatku istraživačkog razumijevanja o tome kako se određene kompetencije mogu poticati i razvijati u visokoobrazovnom kontekstu.

S obzirom da je pritisak na visokoobrazovne institucije veliki u kontekstu postepenog pomjeranja fokusa s prenosa znanja na praktičniji nastavni plan i program usmjeren na zapošljavanje, izvana definirani poželjni atributi studenata (industrija definira poželjni profil zaposlenika) se sve više stavljaju u fokus kurikularnih ishoda u visokom obrazovanju (Moore i Morton, 2017). Riječ je o vještinama, ličnim obilježjima i vrijednostima za koje se očekuje da će ih diplomanti sticati obavljanjem nekog vida profesionalne prakse tokom studija. Smith i Bath (2006) smatraju da je najčešće riječ o atributima koji predstavljaju kombinaciju kvaliteta poput: kritičko mišljenje, intelektualna znatiželja, rješavanje problema, logično i nezavisno mišljenje, komunikacijske vještine i vještine upravljanja informacijama, intelektualna strogost, kreativnost i mašta, etička praksa, integritet i tolerancija. Ipak, istraživanja sugeriraju kako je trenutni naglasak na razvoju vještina za povećanje zapošljivosti preuzak i nedostatan kako bi se obuhvatila sva složenost pripreme studenata za radni život (npr. Jackson, 2016). Nedostatnim se čini i opseg pružene pomoći studentima za razvoj doživljaja profesionalne svrhe koja je

važna za zapošljivost (Bates i sar., 2019). i koja, u konačnici, vodi samostalnosti studenata u identifikaciji smislenih odluka o karijeri i razvijanju prakse proaktivnog ponašanja u karijeri još za vrijeme studija.

Kako u visokoobrazovnom kontekstu razumijemo zapošljivost?

Zapošljivost se može vidjeti kao višedimenzionalan, cjeloživotni fenomen koji je vođen od strane pojedinca i pod njegovim je direktnim uticajem, a koji je ipak potaknut i oblikovan kroz visoko obrazovanje (Jackson i Bridgstock, 2021). Tomlinson (2017) ističe kako se na zapošljivost može gledati kao na nečiju sposobnost sticanja i zadržavanja prvog zaposlenja, kretanja između radnih uloga unutar radne organizacije te osiguravanja željenog, ispunjavajućeg posla. Okolie, Nwajiuba, Binuomote, Ehiobuche, Igu i Ajoke (2020) naglašavaju kako autori često govore o sljedeće tri dimenzije zapošljivosti, i to: (1) karijerni identitet (identitet uloge, profesionalni identitet i organizacijski identitet), (2) prilagodljivost (spremnost na promjenu), i (3) ulaganje u socijalni i ljudski kapital (s očekivanjem budućih povrata na radnom mjestu). Ipak, teško je reći da postoji konsenzualna definicija zapošljivosti, a problem jasnijeg definiranja pojma zrcali se i u stavu autora koji ukazuju na potrebu pravljenja integriranog pregleda koji bi uzeo u obzir specifikaciju različitih konteksta, kultura i zemalja (npr. Peeters, Nelissen, De Cuyper, Forrier, Verbruggen i De Witte, H., 2019; Small i sar., 2018).

Harvey (2013, prema Abelha i sar., 2020) ističe da se u kontekstu visokog obrazovanja zapošljivost razumije kao nešto više od pukog "dobivanja posla". Ona, prema Yorkeu (2006, prema Abelha i sar., 2020) podrazumijeva temelj postignuća – vještine, razumijevanje i lične attribute studenata zbog kojih se prilike za zaposlenje i uspjehom u izabranim zanimanjima čine izvjesnijim. Riječ je dakle, o pristupu baziranom na kompetencijama koje omogućavaju studentima učinkovito djelovanje na tržištu rada. S obzirom na višestruko

značajan doprinos usvajanja i razvijanja ovakvog pristupa u razumijevanju zapošljivosti (korist bi trebalo da imaju ne samo studenti-diplomanti, već i društvena zajednica i privreda), pozivanje visokoobrazovnih institucija na prepoznavanje veće odgovornosti u ovom kontekstu ne bi trebalo biti začuđujuće.

Jackson i Bridgstock (2021) ističu malobrojnost studija koje se bave pregledom i evaluacijom relativnog učinka pojedinačnih aktivnosti usmjerenih na povećanje zapošljivosti, pri čemu kao iznimku navodi rad Kinash, Crane, Judd i Knighta (2016). Naime, autori u svom radu nude vrlo koristan pregled strategija osmišljenih za povećanje zapošljivosti, poput mentorskih programa, međunarodnih razmjena, različitih platformi za profesionalno umrežavanje, volontiranja, sticanja radnog iskustva i dr. Iznenadjujućim djeluje generalni nedostatak empirijske procjene relativne vrijednosti ovakvih pojedinačnih intervencija usmjerenih na zapošljivost, posebno s obzirom, kako Jackson i Bridgstock (2021) ističu, na stratešku važnost zapošljivosti. Da bi ovakva uporedba bila moguća, važno je usvojiti instrumentalni pristup zahvaljujući kojem bi bilo moguće procijeniti u kojoj mjeri pojedinačne aktivnosti/intervencije učenja stvaraju prilike za zapošljavanje. Ukratko, to najprije podrazumijeva identifikaciju ključnih indikatora zapošljivosti. Iako bi, na prvu, jasno procijenjeno stanje zaposlenosti diplomanata nakon završenog studija bilo najproksimalaniji pokazatelj efekata obrazovanja na zapošljivost studenata, postoji vrlo logična prepreka na takvom putu zaključivanja. Neusklađenost između zapošljivosti (kao efekta visokog obrazovanja) i ishoda zapošljavanja (pronaska zaposlenja nakon završenog studija) znači da se ulaganje u diplomu "ne isplati" uvijek u smislu pronaska posla (Jackson i Bridgstock, 2021). Burke, Scurry, Blenkinsopp i Graley (2017) također ističu kako pojedinci i njihove visokoobrazovne institucije koje pohađaju možda neće uvijek vidjeti trenutni povrat značajnog ulaganja u kvalitetne nastavne planove i programe osmišljene u svrhu povećanja zapošljivosti studenata. Zbog toga

se na razvoj radne discipline i profesionalnih vještina gleda kao mnogo "pristupačniji", a često i ključni indikator zapošljivosti studenata. Još jedan važan indikator zapošljivosti jeste sposobnost diplomanata za smislene interakcije sa stručnjacima iz oblasti te uspostavljanje i učinkovito korištenje tih mreža u svrhu ostvarivanja ciljeva u karijeri (Bridgstock i Tippet, 2019, prema Jackson i Bridgstock, 2021). Vrlo je važna ta izloženost, još za vrijeme studija, konkretnoj industriji u kojoj će studenti sutra raditi, a koja može unaprijediti spremnost studenata za rad i povećati izgleda za željeni karijerni razvoj (Tyman, 2013).

Učenje integrirano u rad

Učenje integrirano u rad/posao (engl. *Work Integrated Learning* - WIL) predstavlja koncept rada usmjeren povećanju zapošljivosti studenata visokog obrazovanja koji u posljednje vrijeme privlači sve veću pažnju u međunarodnom prostoru visokog obrazovanja (Carbone, Rayner, Ye i Durandet, 2020). Odnosi se na aktivnosti učenja i ocjenjivanja koje uključuje integriranje aktivnog angažmana studenata u industriju i/ili zajednicu (Jackson i Bridgstock, 2021). Među primarnim ciljevima učenja integriranog u rad su povezivanje teorije s praksom (Nyamapfene, 2012) i unapređenje kompetencija povezanih s radom (Rayner i Papakonstantinou, 2015). Prema Kemp i sar. (2021) jedno od vrlo važnih benefita iskustva koje studenti stiču kroz učenje integrirano u rad jeste razumijevanje složenosti radnog konteksta i poslovanja uz značajno povećanje svijesti o postojanju višestrukih uticaja koji će determinirati šta se može a šta ne učiniti u kontekstu realizacije poslovnih ciljeva (npr. koliko je realno očekivati da se za kratko vrijeme može značajno poboljšati zdravstveni ili obrazovni sistem u datim okolnostima). Brennan (2006) naglašava da učenje integrirano u rad pruža studentima uvid u buduća i potencijalna zanimanja, prepoznavanje prilika za razvoj karijere, te olakšava upoznavanje

potencijalnih poslodavaca. Carbone i sar. (2020) ističu da se potreba za implementacijom ovakvih aktivnosti u nastavni proces može dovesti u vezu sa omasovljavanjem obrazovanja, povećanjem konkurentnosti među pružateljima obrazovnih usluga za domaće i međunarodne studente te opadanjem stope zapošljivosti za određene discipline.

Vrlo je širok spektar angažmana koji može biti okarakterisan kao učenje integrirano u rad, pa tako govorimo o aktivnostima koje studenti obavljaju na radnom mjestu, od onih koje obavljaju određeno vrijeme direktno na radnom mjestu, u realnom radnom okruženju, poput npr. stažiranja, posjeta gradilištima, bolnicama, pa do aktivnosti koje se mogu realizirati i u virtualnom radnom kontekstu, poput rada na konkretnim projektima klijenata, industrijskih panela, savjetodavnog rada, tzv. "sturt-up-a"/inkubatora, virtualne prakse, mentorskih programa, i dr. Ovakvo učenje pretpostavlja prihvatanje autentičnog i učinkovitog pristupa učenju usmjerenom na studente koje, prema Abelha i sar. (2020) predstavlja katalizator za prenošenje radnog iskustva iz realnog radnog konteksta u obrazovni kontekst. Integriranje koncepta zapošljivosti u institucionalne inicijative moguće je postići na više načina, pri čemu je osnovna ideja vođena motivacijom razvijanja institucionalnog narativa temeljenog na zapošljivosti (Billet, 2015, prema Abelha i sar., 2020).

Granice odgovornosti visokoobrazovnih institucija u pripremi studenata za zapošljivost

Sektor visokog obrazovanja postaje sve konkurentniji u međunarodnom prostoru, zbog čega se na zapošljivost diplomiranih studenata sve više gleda kao na ishod koji se prepoznaje kao mjera institucionalnog kvaliteta i isplativosti u visoko obrazovanje. Smith, Bell, Bennett i McAlpine (2018) ističu kako je zapošljivost studenata postala strateškom direktivom koja se u nacionalnim politikama visokog obrazovanja oslanja na maksimu o povezanosti

profesionalne osposobljenosti diplomanata s povoljnijim rezultatima zapošljavanja. Takva je razvojna orijentacija utemeljena na očekivanju da će se s razvojem vještina i znanja kojima se povećava ekonomska vrijednost pojedinca istovremeno poboljšati izgledi za karijerni razvoj diplomanata.

Činjenica je da se danas na univerzitete gleda kao zadužene za razvoj karijere diplomanata i poziva ih se na preuzimanje odgovornosti za poticanje zapošljivosti studenata. Međutim, kako ističu i Burke i sar. (2017) ne postoji uvijek pozitivna povezanost između sposobnosti studenata i njihovog zapošljavanja po sticanju univerzitetske diplome. Ovaj odnos može biti posredovan individualnim karakteristikama diplomanata, kao što su njihov socijalni i kulturni kapital (Clarke, 2017), ponašanje i fleksibilnost u traženju posla, te vanjskim faktorima, uključujući pristrasnost pri zapošljavanju i potražnju na tržištu rada (Guilbert i sar., 2016). Međutim, iako postoje neki utjecaji izvan kontrole obrazovnih intervencija, mnogi, vjerovatno, odlučujući faktori zapošljivosti studenata direktno proizilaze iz prakse učenja i poučavanja u kontekstu visokog obrazovanja (Jackson i Bridgstock, 2021). Stvaranje povoljnijih prilika i mogućnosti za povećanje zapošljivosti postaje ipak ključnom strateškom orijentacijom visokoobrazovnih politika i praksi. Uz to, treba naglasiti opravdanost zabrinutosti koja proizilazi iz površnog razumijevanja uloge visokog obrazovanja kao isključivog instrumenta povećanja zapošljivosti studenata. Mnogi autori legitimiziraju ovakvu brigu i razložnost brojnih rasprava koje proizilaze iz preovladavajućeg diskursa zapošljivosti.

Turbulentne promjene na tržištu rada i poslovanja koje u posljednje dvije godine (usljed okolnosti izazvanih pandemijom COVID-19 virusa) posebno dobivaju na atributu nepredvidivosti, kao što je već istaknuto, zahtijevaju ozbiljnije promjene u načinu promišljanja obrazovnih politika i praksi. Takvu je činjenicu ovdje potrebno razmotriti i iz perspektive spremnosti akademskog osoblja (naravno i neakademskog osoblja u sferi njegove odgovornosti) na

preuzimanje dodatnih napora u osmišljavanju i realizaciji određenih inicijativa usmjerenih poticanju veće zapošljivosti studenata. Kinash i sar. (2016) ističu da se od univerziteta očekuje uravnoteženje nastavnih planova i programa, koji su uglavnom usmjereni na disciplinarno znanje, s multidisciplinarnim i prenosivim vještinama koje će pomoći studentima da se prilagode zahtjevima radnog života. Ipak, činjenica je da u nekim svojim aspektima ovakve intervencije znače i vrlo ozbiljne kurikularne reforme čiju će težinu kreacije i implementacije najviše snositi akademsko osoblje. Otpor uvođenju ovakvih promjena, koji se često spočitava akademskom habitusu, razmotren iz perspektive velikog napora kojeg je potrebno investirati, i nije iznenađujući. Bennett (2019) ističe kako u ovakvom ambijentu naznačene promjene bivaju percipirane od strane akademskog osoblja kao dodatni posao, što je često sasvim dovoljan razlog za spor i oklijevajući odgovor. Autor naglašava da je neophodno pozabaviti se sljedećim izazovima o kojima izvještavaju nastavnici: (1) *nedostatak vremena* zbog prenatrpanih nastavnih planova i programa – integrirati zapošljivost u kurikularne aktivnosti ne znači samo raditi više; (2) *nedostatak sredstava potrebnih* za razvoj odgovarajućih nastavnih modela i tehnika kao i razumijevanje teorijske osnove takvog rada, i (3) *nedostatak stručnosti* - malo je nastavnika koji se bave karijerom, a obrazovanje za karijeru posebno je područje specijalnosti koje podrazumijeva dodatno obrazovanje za karijeru i savremenu industriju.

Iako je rezerva (društva) prema sposobnosti visokog obrazovanja da uspješno razvije profesionalne vještine studenata u područjima kao što su komunikacija, timski rad, kritičko razmišljanje i rješavanje problema (Holmes, 2013) i dalje prisutna (čak i u razvijenim zemljama), sve se više ulaže strateški napor za povećanje zapošljivosti, koji je prema mišljenju Smith i sar. (2018) u posljednje vrijeme doživio brzi rast. On je predvođen integracijom specifičnih sadržaja u nastavne kolegije, razvijanjem temeljnih modula te ko-kurikularnih

(dodatne nastavne aktivnosti koje su izvan formalnog studijskog programa studenata ali je njihovo osmišljavanje i realizacija u nadležnosti univerziteta/fakulteta) i ekstra-kurikularnih programa (izvan nastavne aktivnosti koje se organiziraju izvana, a provode ih studenti bez formalnog angažmana univerziteta/fakulteta, s mogućnošću da fakultet/univerzitet pruža određene informacije studentima o njihovoj dostupnosti) posvećenih razvoju vještina.

Zahtjevi za adekvatnim reagiranjem visokoobrazovnih institucija na izazove koji dolaze izvana, i u bh. akademskom kontekstu često nailaze na slabu recepciju i bivaju percipirani kao pritisci, prije nego izazovi, što proces tranzicije ili prolaska kroz promjene, generalno, čini težim. No, uprkos nepovoljnim privredno-sistemskim i drugim društvenim okolnostima u našoj zemlji, može se primijetiti kako mikro perspektiva pokazuje da članovi akademske zajednice nastavljaju ulagati značajan napor, vremenske resurse i ekspertnost u nastojanju da unaprijede kvalitet nastavnih planova i programa, imajući u vidu cilj – naučna zasnovanost programa koji će svojim sadržajem pozicionirati studente u ulogu agenata promjena u društvu, i nosioca temeljnih vrijednosti obrazovanja. Jedna od takvih kurikularnih intervencija, koja po svojoj namjeni i sadržaju reflektira učenje integrirano u rad biće prikazana u ovom radu. Riječ je o primjeru nastavne prakse integriranja sadržaja u kurikulum nastavnih kolegija koji pripremaju studente psihologije za ulogu organizacijskog/industrijskog psihologa. Ova intervencija u nastavi je imala za cilj da kroz jasno definirane zadatke i obaveze studenata u okviru složenijeg semestralnog zadatka (pod nazivom: Studija slučaja dobrih HR-praksi – psihološka perspektiva u poslovnom okruženju) funkcionalno poveže nastavni proces s tržištem rada i poslova prema kojem studenti inkliniraju. Navedena intervencija je realizirana u okviru trogodišnjeg projekta pod naslovom "Funkcionalno povezivanje nastavnog procesa u okviru kolegija iz industrijske/organizacijske psihologije i tržišta rada". Zadatak je, između

ostalog, usmjerio studente na ostvarivanje saradnje sa radnim organizacijama. U ovom kontekstu, one su predstavljale partnere u realizaciji zadatka i omogućile pristup realnom radnom kontekstu kao i angažman jedne osobe unutar organizacije u ulozi mentora/ice. U nastavku će ukratko biti elaborirani argumenti za pokretanje Projekta.

Osnovni argumenti za pokretanje projekta

Uz prethodno navedenu analizu, koju treba tumačiti kao teorijsko i praktično objašnjenje za motive inplemetiranja Projekta, u nastavku će biti navedeni ključni, kontekstualno specifični argumenti za pokretanje projekta, sagledani iz mikro i makro perspektive.

Makro perspektiva:

- Objektivna potražnja za psihološkom strukom je sve veća iako kadrovska politika privrednih subjekata, posebno u javnom sektoru (privatni sektor prednjači u zapošljavanju psihologa i prepoznaje sve više diferencijalnu vrijednost ovog zanimanja u strukturi svojih ključnih kadrova), ne reflektira dosljedno takvu činjenicu.
- Akademski kontekst ima (i trebao bi imati u budućnosti) najodgovorniju ulogu - ulogu kreatora obrazovnih politika i praksi. No, efektivnost takve uloge značajnim je dijelom uslovljena kvalitetnom i produktivnom komunikacijom s tržištem rada (tržišta poslova, potrebnih profila zaposlenika, itd.)

Mikro perspektiva:

- Katedra za I/O psihologiju (industrijska/organizacijska psihologija) odnosno Katedra za psihologiju rada, koja djeluje u okviru Odsjeka za psihologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu, nastoji razvojem svojih kurikuluma i predloženom upisnom politikom, a na

osnovu svog razvojnog opredjeljenja, uticati na strukturu ponude radne snage na tržištu i zadovoljavati kratkoročne i dugoročne potrebe privrede i društva za psihološkim kadrom.

- Veliku odgovornost Katedra i Odsjek (Fakultet, Univerzitet), ipak, trebaju nositi i u balansiranju između potreba tržišta rada, s jedne, i programske orijentacije nastavnih kurikuluma, s druge strane. Rješenje kojem se treba težiti moglo bi se nazvati "primjerenom prilagodbom" nastavnih sadržaja potrebama tržišta rada koje svaki nastavnik, katedra, odsjek (fakultet, univerzitet) moraju moći definirati šta znači u ovom kontekstu.
- Uopšteno, "primjerena prilagodba" nastavnog plana i programa (nastavnog procesa) podrazumijeva da obje "partnerske" strane (akademski kontekst i tržište rada) djeluju sinergijski, "oslušujući" sve vrijeme jedni druge. Središte moći, i u ovom slučaju, ne smije biti isključivo na jednoj strani, već najprije u njihovom koordiniranom djelovanju.

S jedne strane, ovakva saradnja se ne može realizirati ukoliko članovi akademske zajednice, ne uspijevaju istrajavati *u očuvanju autonomije i slobode akademskog djelovanja* (slobode određenja onoga šta će se raditi – šta će se podučavati, proučavati, o čemu će se pisati, ali i toga kako će se raditi), te participacije u kreiranju obrazovnih politika i praksi koje će tržištu rada komunicirati nalaze i otkrića, značajne i u funkciji kreiranja pozitivnih prilika na tržištu rada. S druge strane, najbolji efekti pretpostavljene saradnje nisu mogući niti ukoliko akademska zajednica u svom netačnom poimanju autonomije prestane reagovati na empirijske pokazatelje trendova na tržištu poslova i kadrova i odbija prilagodit se porukama koje joj se direktno upućuju sa tržišta rada.

S obzirom na sve navedne opservacije i argumente, cilj ovog rada jeste najprije prikazati primjer prakse uvođenja novih, kreativnih i praktičnih elemenata u kurikulum nastavnog kolegija sa očekivanjem efekta boljeg

funkcionalnog povezivanja nastavnog procesa i tržišta rada. Drugi postavljeni cilj ovog rada jeste ispitati studentsku percepciju efikasnosti i svrsishodnosti integriranja ovakvih praktičnih zadataka u kurikulume nastavnih kolegija iz oblasti industrijske/organizacijske psihologije (I/O psihologije).

METOD

Sudionici

U istraživanju je sudjelovalo ukupno 128 studentica i studenata prve i druge godine drugog ciklusa studija na Odsjeku za psihologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu koji su za vrijeme trajanja Projekta (tri akademske godine koje su obuhvaćene ovom analizom) uspostavili saradnju sa više od 40 stručnjaka zaposlenih u 20 kompanija.

Mjerni instrumenti

S ciljem prikupljanja podataka o studentskoj percepciji efikasnosti i svrsishodnosti integriranja praktičnih zadataka u kurikulume nastavnih kolegija iz oblasti I/O psihologije (drugi cilj) korištena je tehnika fokus-grupnih diskusija, o kojoj će biti više riječi u podnaslovu "Postupak", kao i upitnik koji je pripremljen za potrebe ovog rada.

Upitnik percipirane efikasnosti i svrsishodnosti integriranih zadataka se sastojao od sedam pitanja. Na pet pitanja učesnici su odgovorali zaokruživanjem jednog od ponuđenih odgovora koji je najbolje reflektirao njihov stav. Riječ je o sljedećim pitanjima:

1. U kojoj mjeri je Vaš angažman u okviru zadatka "Studija slučaja dobrih HR praksi – psihološka perspektiva u poslovnom okruženju" doprinijeo razumijevanju uloge i značaja psihologa i psihološke znanosti u savremenim radnim organizacijama?

2. U kojoj mjeri je ovaj zadatak pomogao u izgradnji Vaše pozitivne samo-evaluacije – doživljaja o tome da ste spremni kompetentno se suočiti s profesionalnim izazovima u realnom poslovnom okruženju?
3. U kojoj mjeri su Vam znanja/kompetencije stečene u okviru kolegija iz I/O psihologije (Odabir i razvoj osoblja, Motivacija i radno ponašanje) pomogli u realizaciji ovog zadatka?
4. U kojoj mjeri bi Vam znanja/kompetencije koje ste usvajali (izgrađivali) u okviru kolegija iz I/O psihologije bili korisni ukoliko biste se sutra zaposlili kao psiholog u radnoj organizaciji?
5. Kada biste mogli birati, da li biste, imajući u vidu iskustvo rada na ovom zadatku, izabrali učestvovati u jednom ovakvom studijskom zadatku?

Pri odgovaranju na pitanja, sudionici su mogli odabrati jedan od pet ponuđenih odgovora: "1" – nimalo, "2" – vrlo malo, "3" – donekle, "4" – mnogo i "5" jako mnogo (u slučaju pitanja: 1, 2, 3 i 4), osim u slučaju pitanja br. 5 kada se od sudionika tražilo da odaberu jedan od četiri ponuđena odgovora: "definitivno ne bih", "vjerovatno ne bih", "vjerovatno bih", ili "definitivno bih".

Preostala dva pitanja u upitniku su bila pitanja otvorenog tipa i imala su svrhu prikupiti: a) informacije o razlozima zašto studenti (ne)bi odabrali učestvovati u ovako osmišljenom zadatku te b) dodatne informacije o percipiranoj korisnosti koju su studenti imali od ovakvog zadatka koji je realiziran tokom trajanja semestra.

Postupak

Za potrebe istraživanja realizirane su ukupno tri fokus-grupne diskusije. U dvije vremenske tačke dodatno su prikupljeni podaci temeljem primjene *Upitnika percipirane efikasnosti i svrsishodnosti integriranih zadataka* s ciljem sticanja boljeg uvida u studentske percepcije efikasnosti i svrsishodnosti

integriranja konkretnog praktičnog zadatka u kurikulum nastavnog kolegija iz oblasti industrijske/organizacijske psihologije (I/O psihologije).

Fokus grupne diskusije su realizirane s ciljem sticanja uvida u generalnu percepciju timova (u okviru kojih su studenti bili raspoređeni radi realizacije ovog zadatka tokom semestra) vezano za rad na zadatku (individualni i timski doživljaj zadatka; benefiti i izazovi) te prikupljanja i analize podataka koji su poslužili u svrhu unapređenja realizacije zadatka sa sljedećom generacijom studenata. Rezultati analize fokus grupnih diskusija su kasnije, u drugoj fazi istraživanja iskorišteni u svrhu pripreme *Upitnika percipirane efikasnosti i svrsishodnosti integriranih zadataka*.

U nastavku su navedene teme oko kojih se organizirala diskusija u okviru ovih fokus grupa:

- generalni doživljaj tima o vlastitoj uspješnosti u realizaciji projektnih zadataka;
- procjena ključnih kompetencija sticanih i razvijanih u okviru nastavnog kolegija koje su bile značajne za uspješnu realizaciju nastavnog zadatka;
- diskusija o mogućim benefitima koje su kompanije sa kojima su studenti saradivali mogle imati od ovog projektnog zadatka;
- izazovi sa kojima su se studenti suočavali tokom realizacije zadatka na terenu i rješenja koja su pronalazili u funkciji njihovog prevazilaženja;
- doprinos konkretnog zadatka i rada na terenu boljem razumijevanju diferencijalne uloge industrijskog/organizacijskog psihologa i njegovih kompetencija unutar timova u profesionalnom radnom kontekstu.

Fokus grupe su realizirane u tri termina tokom ove tri akademske godine, nakon okončanih projektnih aktivnosti planiranih za taj semestar/akademsku godinu (januar, 2020.; januar 2021. i januar 2022. godine). Prva fokus grupna diskusija je realizirana u fizičkom kontekstu dok su druga i treća realizirane u online okruženju (zbog okolnosti uzrokovanih COVID-19 pandemijom). Učesnici fokus grupe su bili studenti, predstavnici svojih radnih timova. U svakoj fokus grupnoj diskusiji učešće je uzelo između 7 i 9 studenata. Vrijeme trajanja fokus grupa bilo je ograničeno na sat vremena.

Nakon realizacije fokus grupnih diskusija svi studenti koji su u tekućoj akademskoj godini učestvovali u realizaciji zadatka pozvani su da ispune pomenuti Upitnik percipirane efikasnosti i svrsishodnosti integriranih zadataka u kojem su mogli izvijestiti o svom individualnom doživljaju u vezi sa realiziranim zadatkom ali i osvrt na eventualne benefite koje su ostvarili svojim angažmanom u ovom zadatku. Ovaj dio istraživanja je proveden u dvije vremenske tačke, i to krajem zimskog semestra ak. 2020/21. god (13. 1. 2021. god.) i ak. 2021/22. god (17. 1. 2022. god.)

REZULTATI I DISKUSIJA

I. Prikaz primjera dobre prakse uvođenja novih, kreativnih i praktičnih elemenata u kurikulum nastavnog kolegija s očekivanjem efekta boljeg funkcionalnog povezivanja nastavnog procesa i tržišta rada.

U skladu sa prvim postavljenim ciljem u ovom radu, u nastavku je dat sažet prikaz ciljeva i očekivanih ishoda realizacije zadatka: "Studija slučaja dobrih HR Praksi – psihološka perspektiva u poslovnom okruženju", kao i taksativan prikaz ključnih faza u realizaciji zadatka tokom semestra. U prilogu rada je prikazan opis ovog zadatka na kojem se radilo sa studentima tokom cijelog zimskog semestra.

Cilj uvođenja ovakvog i sličnih zadataka i metodologije rada na nastavi iz kolegija I/O psihologije su definirani na sljedeći način:

1. *Unaprijediti nastavni proces kroz funkcionalno povezivanje kurikularnih zadataka u okviru nastavnih kolegija iz I/O psihologije sa realnim poslovnim okruženjem.*

U skladu sa ovako široko postavljenim ciljem, definirani su i sljedeći specifični ciljevi kao i očekivani ishodi integriranja ovog i sličnih praktičnih zadataka u kurikulume pomenutih nastavnih kolegija:

Specifični cilj 1.1.

- 1.1. Radne zadatke osmisli tako da zahtijevaju aktivnu komunikaciju studenata sa predstavnicima radnih organizacija i uspostavljanje produktivne saradnje koja će biti u funkciji izvršenja pomenutih zadataka.

Očekivani ishodi:

- 1.1.1. *Izgradnja profesionalnog samopouzdanja i vještina pretraživanja izvora za akumulaciju praktičnih znanja o organizacijskom ponašanju i menadžmentu ljudskih potencijala.*
- 1.1.2. *Studenti razvijaju jasniju percepciju uloge i značaja psihološke znanosti i psihologa u savremenim radnim organizacijama.*

Specifični cilj 1.2.

- 1.2. Podići nivo aktivne uključenosti studenata u nastavni proces te nivo pozitivog prepoznavanja sadržaja nastavnog kolegija iz oblasti I/O psihologije.

Očekivani ishodi:

- 1.2.1. *Kreirati nastavne zadatke tako da kod studenata:*
 - *stvaraju utisak o njihovoj svrsishodnosti u realnom poslovnom okruženju;*

- *razvijaju pozitivnu samoevaluaciju – percepciju o mogućnosti kompetentnog obavljanja zadatka i postizanja uspjeha na zadatku.*

U nastavku je priložen kratak pregled ključnih faza u realizaciji generalnog zadatka: "Studija slučaja dobrih HR Praksi – psihološka perspektiva u poslovnom okruženju".

Pripremna faza:

Zadatak Ia: Osmišljavanje zadatka na vježbama u okviru nastavnog kolegija Motivacija i radno ponašanje ("Studija slučaja dobrih HR Praksi – psihološka perspektiva u poslovnom okruženju") koji je u skladu sa prvim postavljenim ciljem ovog Projekta (početak zimskog semestra)

Zadatak Ib: Objašnjenje zadatka i davanje upute studentima za pripremu i realizaciju zadatka (početak zimskog semestra)

Faza istraživanja u nastavnom kontekstu:

Zadatak Ic: Praćenje rada studenata i kontinuirano davanje povratne informacije o uspješnosti (kontinuirano tokom zimskog semestra).

Zadatak Id: Organizacija i realizacija fokus-grupne diskusije s ciljem sticanja uvida u percepciju studenata vezano za rad na zadatku (kraj zimskog semestra). Naziv fokus-grupne diskusije:

"Razvoj kompetencija kroz integraciju studijskih zadataka sa realnim poslovnim okruženjem – iskustva studenata"

Zadatak Ie: Organizacija i realizacija okruglog stola – predstavljanje rezultata rada na ovom zadatku (kraj zimskog semestra) Naziv okruglog stola:

"Studija slučaja dobrih HR praksi – Psihološka perspektiva u poslovnom okruženju"

Tokom trajanja okruglih stolova studenti su prezentirali svoje finalne projekte u okviru zadatka: "Studija slučaja dobrih HR Praksi – psihološka perspektiva u poslovnom okruženju". To je zapravo bio završni dio prezentacije rezultata rada koji je kontinuirano praćen i ocjenjivan tokom cijelog semestra. Okrugli stolovi su realizirani u tri vremenske tačke: januar, 2020. god, 13. januar, 2021. god., te 12. januar, 2022. god. Okrugli stolovi su u prosjeku trajali 2,5 sata.

Navedenom praksom, koja je integrirana u kurikulum nastavnih kolegija iz I/O psihologije tokom ove tri akademske godine, obuhvaćeno je ukupno:

- 128 studenata IV i V godine (1. i 2. godine II ciklusa) Odsjeka za psihologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu, te
- više od 40 stručnjaka, psihologa i nepsihologa, zaposlenih u 20 kompanija, na radnim pozicijama koje su u funkciji upravljanja ljudskim potencijalima/resursima i/ili koji su u tom periodu u svojim kompanijama na drugačije definiran način obavljali psihološku ili neku drugu djelatnost.

II. Ispitivanje studentske percepcije efikasnosti i svrsishodnosti integriranja praktičnih zadataka u nastavi u okviru kolegija iz oblasti I/O psihologije

U skladu s drugim postavljenim ciljem u ovom radu, analizirani su rezultati prikupljeni tokom fokus grupnih diskusija i primjenom Upitnika na kraju svake projektne godine, tj. po okončanju zimskog semestra u ak. 2019/2020; 2020/21. i 2021/22. god.

Rezultati prikupljeni tokom fokus-grupnih diskusija su analizirani tako da su odgovori sudionika - predstavnika timova na pojedinačna pitanja najprije sistematizirani, nakon čega je napravljen uvid u to oko kojih je odgovora grupa bila saglasna, oko kojih eventualno nije, te kakav je spektar odgovora

dobivenih na svako pojedinačno pitanje. S ciljem donošenja validnih zaključaka nakon svake diskusije nastojalo se svaki odgovor analizirati u skladu s kontekstom u kojem je iznesen. U skladu s preporukama za analizu podataka prikupljenih tokom fokus grupne diskusije proveden je u kvalitativnim istraživanjima prepoznatljiv analitički proces koji se sastoji iz pet faza: Upoznavanje (analiza pismenih zabilješki/transkripta i osvrta registrovanih za vrijeme diskusija), identifikacija tematskih okvira, razvijanje kategorija i formiranje deskriptivnih izjava, indeksiranje (komprimiranje podataka podvlačenjem i sortiranjem izjava sudionika), te mapiranje izjava iz originalnog konteksta u novorazvijeni tematski sadržaj. Po okončanju ovog analitičkog procesa identificirane su odgovori i klasificirani u smislene kategorije na temelju kojih je bilo moguće formirati obuhvatniji istraživački utisak o doživljaju timova u vezi s realiziranim zadatkom.

Da bi se stekao još precizniji uvid u to kako studenti percipiraju efikasnost i svrsishodnost integriranih praktičnih zadataka u kurikulume nastavnih kolegija iz oblasti I/O psihologije provedena je analiza podataka prikupljenih *Upitnikom percipirane efikasnosti i svrsishodnosti integriranih zadataka*. S obzirom da su Upitnik činila i pitanja zatvorenog i otvorenog tipa, analiza ovako prikupljenih podataka je podrazumijevala kategorizaciju odgovora na pitanja otvorenog tipa koja su zatim prezentirana i diskutovana u relaciji sa nalazima dobivenih kroz pitanja zatvorenog tipa.

Analiza rezultata dobivenih na razini timova

Analizom rezultata dobivenih kroz fokus grupne diskusije u kojima su učestvovali predstavnici/ice timova, moguće je izvesti sljedeće opšte zaključke:

- **Generalni utisak timova jeste da je participacija u ovom zadatku doprinijela razvoju doživljaja veće samoeфикаsnosti i osnažila utisak o većoj spremnosti studenata da u skorijoj budućnosti preuzmu profesionalnu ulogu u oblasti industrijske/organizacijske psihologije**

“Ovaj projekt je bogato iskustvo koje nudi direktan kontakt sa velikim imenima poslovnog svijeta sa kojima uz dobar dojam i saradnju možemo napraviti i prostor za, moguće, svoje ubuduće zaposlenje, a ono što je sigurno, dolazimo do vrlo dragocjenih informacija šta je to što se traži i vrednuje na tržištu, kakva bi naša uloga trebala biti i to iz različitih perspektiva, šta možemo očekivati i kako se adekvatno pripremati za nas budući rad. Neizmjereno korisno iskustvo.” (Predstavница Tima 1.1)

“Generalni utisak članica tima je prije svega ogromno zadovoljstvo, samim tim što smo uspjele ostvariti ono što smo na početku iskomunicirale i postavile kao naše ciljeve, te cjelokupnim angažmanom i iskustvom koje smo dobile ovom prilikom” (Predstavница Tima 3.2)

Primjeri navedenih citata govore u prilog empirijski prepoznatom pozitivnom utjecaju koje izlaganje realnom radnom kontekstu još za vrijeme studiranja ima na samopouzdanje studenata (Carbone i sar., 2020). Ovaj je nalaz u skladu s nalazima Kirna i Bensaona (2018.) prema kojim studenti inženjstva percipiraju vrijednost iskustava učenja koja se prevashodno odnose na njihovu buduću karijeru. Time se naglašava stvarna vrijednost posjeta realnom radnom kontekstu, budući da će, kako Kamp (2016) navodi, od toga šta i koliko se poučava studente postati jednako ili čak važnije na koji način se to čini. Benefiti od ovakvog učenja se mogu vidjeti kao prilika koju u ovakvom kontekstu studenti dobivaju za izgradnju vlastitog sadržaja učenja i ličnog

razvoja relevantnog za kasniju profesionalnu praksu. Bates i sar. (2019) upravo ističu ulogu visokoobrazovnih institucija u razvoju doživljaja profesionalne svrhe kroz jačanje kapaciteta studenata za upravljanje vlastitom karijerom. Najveći bi naglasak trebao biti na osnaživanju samosvijesti, samopouzdanja i prilagodljivosti studenata.

- **Iako odgovori predstavnika/ica timova nisu vodili identifikaciji pojedinačnih, specifičnije određenih kompetencija sticanih i razvijanih u okviru nastavnog kolegija, primjetan je opšti dojam o tome da su studenti prepoznali kako su mnoga znanja i vještine koje su sticali u okviru ovog kolegija (ne samo iz oblasti I/O psihologije već i drugih nastavnih kolegija koje su pohađali tokom studija) značajno doprinijeli uspješnoj realizaciji ovog zadatka.**

“Polazeći od toga da je ovaj način rada nešto novo za nas, s čim smo se susreli po prvi put, iskustvo tokom izrade zadatka je bilo pozitivno. Na samom početku kreiranja upitnika i njegove primjene iskoristili smo svoja znanja koja smo stekli kroz svoj studij iz raznih oblasti psihologije. Zahvaljujući tim znanjima posjedovali smo dovoljno kompetencija kako za izradu upitnika, tako i za komunikaciju s kompanijom XX, te provedbu samog intervjua.” (Predstavnicu Tima 1.3)

“Na kolegiju smo usvajali širok spektar znanja iz područja koja smo sada podvrgnuli provjeri kroz rad na zadacima, poput studije slučaja dobrih HR praksi, analize posla, i dr. Bilo je veoma korisno i slušati iskustva psihologa koji rade u kompanijama, koji su nam približili iskustvo psihologa u organizaciji.” (Predstavnicu Tima 3.1)

“Uvijek postoje neke stvari koje se mogu naučiti samo kroz izazove u praksi, ali i za suočavanje s njima važna je dobra teorijska podloga koju su mi pružili relevantni kolegiji.” (Predstavnicu Tima 4.2)

Iz primjera odgovora studenata se jasno iščitava spretnost studenata u prepoznavanju svrsishodnosti kurikularnih sadržaja i stečenih kompetencija tokom studija u realizaciji zadataka koji predstavljaju vjerovatno nešto najbliže stvarnoj praksi u oblasti I/O psihologije koju su studenti mogli iskusiti do sada. Ovi su navodi u bliskoj sprezi sa nalazima sve većeg broja istraživanja koja pokazuju vrijednost posjeta realnom radnom kontekstu u povezivanju teorije (kurikuluma) s praksom (poslom) u nizu disciplina (Wolff, Dorfling i Akdogan, 2018).

- **U osvrtu na svoje cjelokupno iskustvo i radni angažman timovi uspješno komuniciraju i izazove sa kojima su se susretali tokom realizacije ovog zadatka. Iako su neki od njih identificirani kao razvojni – usmjereni unapređenju kompetencija, pojedini odgovori sugeriraju i značajniju radnu opterećenost koju ovakva vrsta zadatka proizvodi kod studenata, zbog čega je za neke od njih predstavljala značajan izazov.**

“Ovo iskustvo nas je naučilo da upravljamo situacijom u kriznim trenucima, i kada se činilo da nećemo moći uspjeti prikupiti adekvatne podatke potrebne za zadatak, svi smo bili složni i kolegijalni i davali smo zadnji atom snage da obezbijedimo kakvu takvu komunikaciju i prikupimo informacije. Samim tim smo uvidjeli koliko je timski rad bitan ukoliko želimo produktivnu organizacijsku kulturu, jer međusobnim utjecajem jednih na druge postizemo bolju radnu uspješnost.” (Predstavnicu Tima 5.2)

“Na kraju, mislim da dijelimo mišljenje kako možemo biti zahvalni na insistiranju na predanom i nekada napornom radu na zadacima. Kroz ove zadatke smo usvojili mnoga znanja i za mnoge od nas je interesovanje za ove teme postalo još veće.” (Predstavnicu Tima 4.2)”

“Jako je teško sve stići,... pored toga što imamo dosta zadataka iz drugih predmeta mnogi su se već i zaposlili te je zadatak bio poprilično opširan. Zbog toga je teško uskladiti i stići sve napraviti...” (Predstavnicu Tima 1.2)

Kao što možemo vidjeti iz primjera odgovora studenata, pored zadovoljstva zbog mogućnosti učešća u ovakvom zadatku i prepoznate svrsishodnosti znanja stečenog na fakultetu, studenti izvještavaju o stanovitom naporu koji su morali uložiti u njegovu realizaciju. Iako se ovakav primjer kurikularnog zadatka može svrstati u kategoriju zadataka koju Green, Carbone i Rayner (2019) nazivaju "zlatnim standardom" u unapređenju vještina zapošljivosti i razvoju karijernog identiteta, oni mogu predstavljati nemalo opterećenje studentima, s obzirom na često velike obaveze koje imaju tokom semestra, zahtjevnost studija, rad uz studiranje i obaveze koje proizilaze iz privatnog života.

- **Timovi procjenjuju da je konkretan zadatak i rad na terenu doprinio boljem razumijevanju diferencijalne uloge industrijskog/organizacijskog psihologa i njegovih kompetencija unutar timova u profesionalnom radnom kontekstu.**

"Rad na ovom zadatku omogućeno mi je detaljniji prikaz onoga što psiholog zaposlen u HR obavlja, ali i posebnu priliku da komuniciram sa HR stručnjakom koji nam je dao informacije iz prve ruke kako zapravo izgleda posao psihologa u organizaciji na našim prostorima, te nam izoštrio sliku psihologa u HR koju smo mogle do sada steći uglavnom kroz studij. Ovo iskustvo nam je mnogo dragocjeno i smatram da je odličan način da se studentima, budućim zaposlenicima, omogući kroz zaduženja da proširuju mrežu poznanstava sa stručnjacima unutar vlastite struke." (Predstavnicu Tima 3.3)

"Nakon usvajanja teorijskog znanja imali smo priliku iskustveno proći kroz proces..., što nam je vrlo značajno. Ovakva vrsta rada nam je mnogo važna, pružila nam je uvid u stvarni rad jedne kompanije... Korisnost ovog rada je velika, vjerujemo da ćemo znanja i iskustvo koje smo dobili uspješno iskoristiti u svojim budućim karijerama." (Predstavnicu Tima 5.3)

Poruke koje se mogu čitati iz navedenih citata govore u prilog empirijski zasnovanoj činjenici da ovakav oblik učenja doprinosi sazrijevanju profesionalnih mreža studenata, boljem razumijevanju vlastitog profesionalnog identiteta i društvene svijesti u vezi sa odabranom disciplinom (Gill, 2020). Moore i Morton (2017) naglašavaju kako je takvo nešto vrlo teško postići u učionici. Pored toga, posebno je važna mogućnost sticanja boljeg uvida u uobičajnost i standarde profesionalnog ponašanja, što također može pomoći u podizanju nivoa pripremljenosti diplomanata za tržište rada.

- **Primjetno je da niti jedan tim, tj. predstavnici timova nisu bili uspješni u prepoznavanju mogućih benefita koje su kompanije sa kojima su studenti sarađivali mogle imati od ovog projektnog zadatka.**

Ovakav zaključak ne iznenađuje s obzirom na opravdanu pretpostavku da su studenti, razmišljajući o zadatku i vlastitoj izvedbi, uglavnom bili instruirani razmišljati o benefitima koje je zadatak imao za njih. Ovakav nalaz samo implicira preporuku da se ubuduće u okviru redovne nastave dodatno diskutuje ovo pitanje kako bi studenti uspješnije prihvatili i ovu perspektivu gledanja na značajnost zadatka. Npr., studentima se može skrenuti pažnja na mogućnost da su kolege iz prakse bile u prilici prepoznati pripremljenost studenata za tržište rada i korigirati ili dodatno potkrijepiti neka svoja uvjerenja o tome sa kakvim znanjima i vještinama ulaze na tržište rada naši studenti, budući psiholozi. Na ovaj način bi im se pružio poticaj da svoj doživljaj ovakvog načina rada i učenja stave u nešto širu perspektivu.

Analiza rezultata dobivena na temelju ispitivanja individualne percepcije studenata

U nastavku istraživanja, u drugoj fazi, se nastojalo dobiti precizniji uvid u to kako studenti percipiraju efikasnosti i svrsishodnosti integriranih praktičnih

zadataka u kurikulumu nastavnih kolegija iz oblasti I/O psihologije. Rezultati analize ovako prikupljenih podataka biće prezentirani u okviru postavljenih pitanja s usporednom analizom dobivenih podataka u dvije vremenske tačke, na dva uzorka (generacije studenata koji su participirali u zadatku 2021. i generacije studenata koji su participirali u zadatku 2022. godine). U Prilogu ovog rada je dat tabelarni prikaz odgovora na prva četiri pitanja u Upitniku (Tabela 1).

Kao što možemo zaključiti iz podataka prikazanih u Tabeli 1. (pogledati Prilog 2), najveći broj studenata u obje generacije procjenjuje da je njihov angažman u okviru zadatka "Studija slučaja dobrih HR praksi – psihološka perspektiva u poslovnom okruženju" mnogo ili jako mnogo doprinijeo razumijevanju uloge i značaja psihologa i psihološke znanosti u savremenim radnim organizacijama. Naime više od 70% studenata u obje generacije dijeli takav stav. Preko 80% studenata u obje generacije izvještava o tome da je ovaj zadatak barem donekle pomogao u izgradnji njihove pozitivne samoevaluacije – doživljava o tome da su spremni kompetentno se suočiti sa profesionalnim izazovima u realnom poslovnom okruženju, pri čemu oko 65% njih smatra da je ovaj zadatak mnogo ili čak jako mnogo doprinijeo razvoju ovakvog doživljava. Rezultati također upućuju na još jedan optimističan nalaz koji sugerira da su svi ispitani studenti prepoznali određeni značaj znanja/kompetencije sticanih u okviru kolegija iz I/O psihologije (Odabir i razvoj osoblja, Motivacija i radno ponašanje) u realizaciji ovog zadatka, pri čemu čak 90% studenata ispitanih u 2021. godini smatra da su ova znanja mnogo ili jako mnogo doprinijela uspješnoj realizaciji zadatka. Na pitanje o tome u kojoj mjeri smatraju da bi ova stečena znanja bila korisna ukoliko bi se sutra zaposlili kao psiholog u radnoj organizaciji, više od 80% studenata u obje generacije smatra da bi takva znanja bila mnogo ili jako mnogo korisna.

Iz Tabele 2. (pogledati Prilog 2) očitavamo rezultat prema kojem većina studenata, preko 70% njih u obje generacije izvještava o tome da bi izabrala

učestvovati u ovakvoj vrsti zadataka. Ono što je primjetno jeste da se u drugoj godini evaluacije pojavljuje i određeni broj studenta (N=3 ili 9.68%) koji definitivno ne bi birali ovakav zadatak. Interpretaciju ovako dobivenog nalaza moguće je staviti u kontekst zamorenosti i smanjene radne angažiranosti studenata u online nastavi, sada već u drugoj godini od izbijanja pandemije COVID–19 virusa.

Iako prikazani rezultati pokazuju tendenciju pozitivne evaluacije primijenjene prakse integriranja praktičnog zadataka u kurikulum nastavnog kolegija iz oblasti I/O psihologije, važno je razumjeti kroz prizmu kojih iskustava studenti prave ovakve procjene. U cilju dobivanja jasnije slike o tome koji je to sve spektar iskustava i doživljaja generiranih tokom realizacije ovog semestralnog zadatka doprinijeo pozitivnoj evaluaciji, analizirani su odgovori na preostala pitanja otvorenog tipa. U nastavku će biti prikazani kategorizirani odgovori prema postavljenim pitanjima.

Analizom odgovora studenata na otvorena pitanje o tome u čemu vide ličnu korist od konkretnog zadatka, kao i koji su to ključni razlozi zbog kojih bi birali ponovo učestvovati u sličnom zadatku, moguće je identificirati sljedeće kategorije odgovora:

1. Sticanje praktičnog iskustva u realnom poslovnom okruženju

Studenti u svojim odgovorima naglašavaju kako je sticanje određenog praktičnog iskustva u realnom poslovnom okruženju značajno doprinijelo *formiranju jasnije slike radne uloge psihologa u organizaciji*, što je ocjena koju, između ostalih, ilustriraju i ovi odgovori studenata:

“Ovakav način rada je potpuno novo iskustvo koje izlazi iz okvira uobičajenih akademskih zadataka. Također, omogućava nam da vidimo realnu sliku uloge, zadataka i položaja psihologa u radnoj organizaciji koja je nerijetko drugačija od onoga što čitamo u obaveznoj literaturi.”

“Ovaj zadatak nam je pružio uvid u to kako stvarno izgleda posao psihologa u organizaciji, koji su izazovi sa kojima se najviše suočavaju (psiholozi) u poslovnom okruženju i pruža nešto najbliže stvarnoj praksi koju nismo imali.”

Kao jednu od značajnijih beneficija angažiranosti na ovakvoj vrsti zadataka studenti prepoznaju *mogućnost profesionalnog umrežavanja još za vrijeme studija, ali i razvijanje realnijih očekivanja od radne uloge i tržišta rada*:

“Ovaj mi je zadatak pružio jedinstvenu priliku da direktno komuniciram s predstavnicima branše koja me zanima, pomogao mi u networking-u i u izgradnji očekivanja i znanja o realnom izgledu i zahtjevima moje buduće profesionalne uloge”

Navedeni odgovori potvrđuju empirijski utemeljeno zapažanje (npr. Jackson, 2019) da studenti preferiraju praktične komponente u nastavi koje ih povezuju s poslodavcima, izlažu ih trenutnoj praksi i omogućavaju im vizualizaciju i primjenu teorijskog učenja izvan učionice. Još je Kolb (1984, prema Jackson i Bridgstoc, 2021) ovakvu vrstu učenja nazvao “iskustveno učenje” sa naglaskom na njegov značajan potencijal u generiranju znanja kroz “transformaciju iskustva”. U ovakvim okruženjima, bilo da su to škole, bolnice, ili neki drugi realni radni kontekst, a koja se prepoznaju kao idealne “laboratorije” za učenje, studenti opažaju stručnjake iz prakse kako se bave svojim poslom. Tu su u prilici vidjeti “nijanse” profesionalnog zanata i integritati ih, dosta rano, u svoj proces učenja. Male i King (2014) također naglašavaju da će upravo nedostatak izloženosti realnom kontekstu dodatno naglasiti poteškoće studenata u učenju i razumijevanju te stvoriti ili samo potkrijepiti pogrešne percepcije posla/prakse. Pri tome, direktna komunikacija sa stručnjacima iz prakse doprinosi širenju mreže profesionalnih kontakata koja se često pokazuje kao jedan od ključnih faktora zapošljivosti studenata u budućnosti. Batistic i Tymon (2017) ističu kako dobro razvijene mreže kontakata omogućavaju

pristup karijernim mogućnostima i vrijednim resursima zapošljivosti. Proširivanje mreža kontakata i unapređenje vlastitih sposobnosti umrežavanja sve se više prepoznaju ključnim u podizanju nivoa zapošljivosti studenata.

2. Sticanje dodatnih znanja iz oblasti u kojoj se zadatak obavlja

Pored prilika za izgradnjom profesionalne mreže kontakata i sticanja realnije slike posla psihologa u organizaciji, studenti cijene da ovakav zadatak omogućava sticanje dodatnih znanja u oblasti I/O psihologije.

“Imale smo (članice tima) odličnog sagovornika, koji nam je pružio uvid u mnoge informacije vezano za organizacijsku psihologiju i sam posao HR sektora u kompaniji. Podijelio je s nama svoje znanje stečeno dugogodišnjim radom u okviru HR-a. Meni lično je bilo veoma korisno učestvovati u realizaciji zadatka kao osoba koja je na prekretnici poslovnih prilika. Bilo bi mi zadovoljstvo informisati druge mlade ljude koji možda imaju pogrešnu sliku o organizacijskoj psihologiji tako da dobiju uvid šta su zapravo poslovi i angažman jednog psihologa unutar ovog sektora.”

“Zahvaljujući ovakvim zadacima mi smo u prilici sticati dodatne kompetencije koje nam mogu biti od koristi u budućem radu.”

“Zadatak je sveobuhvatan –osim praktičnih znanja i direktnog dodira sa strukom, daje nam mogućnost uvježbavanja timskog rada, formiranja timova, rada u timu. Ovo je jako lijepo osvježanje u odnosu na uobičajeni rad na vježbama na koji smo navikli”

Studenti prepoznaju važnost realiziranog zadatka u kontekstu unapređenja znanja specifičnih za disciplinu (organizacijska/industrijska psihologija). Za njih je važno saznanje o tome da je ovaj način kontekstualiziranja učenja izvan učionice uticao na proširivanje specifičnih znanja koja su im potrebna za razumijevanje radne uloge i usvajanje normi ponašanja karakterističnih za ovu profesiju. Ovakav je nalaz u skladu sa onim kojeg su dobili Blicblau,

Nelson i Dini (2016) u istraživanju percepcije studenata o efektima implementiranih aktivnosti učenja integriranog u rad. Studenti su u ovom istraživanju izvijestili kako smatraju da su kroz učešće u ovim aktivnostima razvili praktične kompetencije i dodatno utvrdili stečeno znanje, stavove i vještine razmišljanja, istraživanja i učenja.

3. Primjena znanja i sposobnosti stečenih na fakultetu u radno okruženje

Studenti izvještavaju o pozitivnim emocijama koje proizilaze iz mogućnosti primjene stečenih znanja u okviru ovakvog praktičnog zadatka:

“Uvidjela sam praktični značaj velikog dijela gradiva koji obrađujemo u sklopu kolegija.”

“Kao nekom koga interesuje organizacijska psihologija ovo iskustvo mi je bilo i zanimljivo i poučno. Prilikom intervjua imala sam priliku da saznam šta se dešava u stvarnom životu (pored onog što učimo iz knjiga), te kako možemo ono što smo naučili tokom studiranja primijeniti na radnom mjestu i koliko je, zapravo, povjerenje važno u radnom okruženju.”

“Uspjela sam primijeniti dosta od znanja i vještina koje smo sticali tokom studija (npr. asertivna komunikacija, davanje feedbacka, rad u timu i slično.”

“Dopada mi se što sam imala priliku primijeniti ali i produbiti znanje koje sam stekla tokom studija. Imam iskustvo saradnje sa nekim iz prakse, iskustvo organizacije i realizacije intervjua...”

Carbone i sar. (2020) su proveli studiju koja je, između ostalog, imala za cilj ispitati reakcije dodiplomskih studenata inženjerstva jednog australijskog univerziteta nakon studijske posjete dvjema vodećim inženjerskim kompanijama u zemlji. U svojim odgovorima u ovoj studiji studenti su detaljno opisali šta su naučili sudjelujući u posjetama lokacijama i kako bi se to moglo primijeniti na određene aspekte njihove profesionalne prakse. Istaknuti komentari o relevantnosti i vrijednosti onoga što su učili sugerirali su da su

studenti bili svjesniji povezanosti između sadržaja koji se poučava na fakultetu i industrije, tj. realnog radnog konteksta za koji se pripremaju.

4. Postizanje veće jasnoće karijernih ciljeva

Iako je za očekivati da bi malo toga (iskustava) na završnim godinama studija moglo redefinirati karijerni cilj studenta (uz očekivanje da su tokom četiri ili pet godina studiranja studenti razvili prilično jasne karijerne ciljeve) za tako kratko vrijeme, neki studenti izvještavaju o tome da ih je ovaj zadatak naveo na preispitivanje karijernih ciljeva. Za druge, ovo iskustvo je značilo dodatni argument u prilog već formiranoj odluci o razvoju karijere u oblasti I/O psihologije.

“Moja lična korist je u tome što poslije ovog zadatka definitivno znam da je HR grana kojom želim profesionalno da se bavim.”

“Prvenstveno, želim naglasiti da mi je iznimno drago što sam imala priliku biti dio ovog zadatka iako u početku nisam bila mnogo zainteresovana za organizacijsku psihologiju. Samom dodjelom ovog zadatka i odabira kolega s kojima ću učestvovati zajedno na izradi zadatka uvidjela sam da će tok izrade zadatka biti posebno zanimljiv, nešto s čim se ja nikada prije nisam susrela.”

“Nemamo često mogućnost da se bavimo nekim proaktivnim radom... volio bih spomenuti kako, iako moja primarna profesionalna orijentacija nije usmjerena ka HR-u, vidio sam da i HR može biti izrazito zanimljiv, izazovan, te se može dosta uživati u radu na tom polju.”

Kao što možemo vidjeti iz primjera odgovora, studenti cijene priliku za postizanje veće jasnoće karijernih ciljeva koja se javila kao indirektna posljedica širenja profesionalne mreže kontakata. Naime, diskusija o radnoj ulozi, obavezama i odgovornostima organizacijskog psihologa te sticanje novih i unapređenje već stečenih kompetencija u realnom poslovnom okruženju studentima pomaže u vizualizaciji njihovog karijernog puta. Fugate

i Kinicki (2001) profesionalno umrežavanje vide i kao način akumulacije *kulturnog kapitala studenata*, razvijajući njihovo razumijevanje vrijednosti i ponašanja primjerenih profesionalnom životu. Ključnom se ovdje prepoznaje mogućnost studenata za vizualizaciju i diskusiju o potencijalnim karijernim usmjerenjima, što će studentima, kako ističe i Bridgstock (2019), biti od pomoći u razvijanju vlastitog karijernog identiteta.

5. Identifikacija profesionalnog identiteta

Jedan od istaknutijih nalaza dobivenih temeljem analize studentskih doživljaja implementiranog zadatka jeste povećana svijest o vlastitim atributima (kao vještinama koje se očekuju od studenata u visokom obrazovanju) ali i vještinama zapošljivosti (vještinama koje se vide korisnim za učinkovito djelovanje diplomanta u profesionalnom okruženju).

“Ovaj zadatak omogućava praktična iskustva koja generalno možemo iskoristiti za lični rast i razvoj. S obzirom da se radi van konteksta fakulteta dolazi do širenja društvene mreže. S obzirom da je riječ o radu u timu, generalno možemo mnogo toga naučiti o sebi što ne bismo mogli da je npr. individualni rad u pitanju ili samo klasična upotreba literature.”

“Smatram da ovakvi zadaci jako doprinose vlastitom osjećaju spremnosti, kompetentnosti i doprinose proširenju našeg znanja.”

“Izgradila sam samopouzdanje i osjećaj kompetencije da se mogu iznijeti sa raznim izazovima, utvrdila svoja teorijska znanja stečena na kolegiju, proširila mrežu kontakata u poslovnom području.”

“Morala sam postaviti vlastite granice u timskom radu i prvi put sam odlučila da ne moram biti lider neke grupe, te preuzimati odgovornost za rad”

Kao što se može vidjeti iz navedenih primjera odgovora, studenti cijene da su kroz ovaj zadatak osvijestili neke svoje lične i radne attribute, što predstavlja vrlo solidnu podlogu za upravljanje izgradnjom profesionalnog identiteta i

podizanje kapaciteta zapošljivosti. Rowe i Zegwaard (2017) navode sljedeće mjere zapošljivosti diplomiranih studenata: umreženost, profesionalni identitet i aktivno građanstvo. Prema Clarkeu (2018), postizanje takvih ishoda najbolje se postiže kroz stvarno radno okruženje integrirano u kurikulume nastavnih kolegija. Rouvrais, Remaud i Saveuse (2018) ističu važnost implementacije učenja integriranog u rad kroz kurikulume koji će studentima omogućiti izgradnju identiteta u profesiji.

No, i pored afirmativnih nalaza koji impliciraju generalni zaključak o pozitivnoj studentskoj percepciji integriranja ovakvih praktičnih zadataka u kurikulume nastavnih kolegija iz oblasti I/O psihologije, nezavisno o njihovoj primarnoj karijernoj orijentaciji, treba istaći i odgovore studenata koji nisu pokazali osobitnu motiviranost za angažiranjem na ovakvim zadacima.

“Izuzetno je stresno, grupni rad je uglavnom situacija u kojoj jedan student “vuče” ostale... Individualno bih radila, grupno ne.”

“Izrada zadatka je trajala predugo.”

“Iako je zadatak osmišljen na zanimljiv način, nije mi probudio prevelik interes, moguće je da se to desilo zbog drugih obaveza ali ne bih učestvovala u studijskom zadatku u ovom formatu.”

Razumljivo je da nemaju svi studenti motiv dublje istražiti područje industrijske/organizacijske psihologije i da ih dodatno radno opterećenje na ovakvom tipu zadataka može učiniti nezadovoljnim. Također, propozicije konkretnog zadatka zahtijevaju efikasan rad u timu, što neki studenti percipiraju kao izazov i/ili opterećenje. Ne treba zanemariti ni činjenicu da su se neki studenti usljed osobnih okolnosti u ovom periodu pandemije COVID-19 mogli osjetiti potkapacitiranim za realizirati zadatak sa većim kognitivnim opterećenjem, baš poput ovog.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

U okviru ovog rada je prikazan primjer dobre prakse uvođenja novih, kreativnih i praktičnih elemenata u kurikulum nastavnog kolegija sa očekivanjem efekta boljeg funkcionalnog povezivanja nastavnog procesa i tržišta rada. Također su prikazani rezultati ispitivanja studentske percepcije efikasnosti i svrsishodnosti integriranja praktičnog zadatka u kurikulum nastavnog kolegija iz oblasti industrijske/organizacijske psihologije (I/O psihologije).

U nastavku je dat sažet pregled ključnih zaključaka:

1. Objektivna potražnja za psihološkom strukom je sve veća iako kadrovska politika privrednih subjekata, posebno u javnom sektoru (privatni sektor prednjači u zapošljavanju psihologa i prepoznaje sve više diferencijalnu vrijednost ovog zanimanja u strukturi svojih ključnih kadrova), ne reflektira dosljedno takvu činjenicu.
2. Akademski kontekst ima (i trebao bi imati u budućnosti) najodgovorniju ulogu - ulogu kreatora obrazovnih politika i praksi. No, efektivnost takve uloge značajnim je dijelom uslovljena kvalitetnom i produktivnom komunikacijom sa tržištem rada.
3. Takva vrsta saradnje može biti uspostavljena i kroz osmišljavanje praktičnih zadataka u nastavi koji će od studenata zahtijevati dugotrajniji angažman, uspostavljanje direktne komunikacije sa kolegama iz prakse i tržištem rada još za vrijeme studiranja. Integriranjem ovakvih elemenata u nastavu facilitira se proces tranzicije studenata iz akademskog u realni poslovni kontekst.
4. Studenti procjenjuju da je participacija u zadatku "Studija slučaja dobrih HR praksi - psihološka perspektiva u poslovnom okruženju" doprinijela razvoju doživljaja veće samoefikasnosti i osnažila utisak o većoj spremnosti studenata da u skorijoj budućnosti preuzmu profesionalnu

ulogu u oblasti industrijske/organizacijske psihologije. Preko 80% studenata u obje generacije izvještava o tome da je ovaj zadatak barem donekle pomogao u izgradnji njihove pozitivne samoevaluacije – doživljaja o tome da su spremni kompetentno se suočiti sa profesionalnim izazovima u realnom poslovnom okruženju, pri čemu oko 65% njih smatra da je ovaj zadatak mnogo ili čak jako mnogo doprinijeo razvoju ovakvog doživljaja.

5. Opšti utisak utemeljen na dobivenim nalazima jeste da su studenti prepoznali kako su mnoga znanja i vještine koje su sticali u okviru kolegija (ne samo iz oblasti I/O psihologije već i drugih nastavnih kolegija koje su pohađali tokom studija) značajno doprinijeli uspješnosti realizacije ovog zadatka. Preciznije, čak 90% studenata ispitanih u 2021. godini smatra da su ova znanja mnogo ili jako mnogo doprinijela uspješnoj realizaciji zadatka. Na pitanje o tome u kojoj mjeri smatraju da bi ova stečena znanja bila korisna ukoliko bi se sutra zaposlili kao psiholog u radnoj organizaciji, više od 80% studenata u obje generacije smatra da bi takva znanja bila mnogo ili jako mnogo korisna.
6. Generalni utisak studenata implicira kako je konkretan zadatak i rad na terenu doprinijeo boljem razumijevanju diferencijalne uloge industrijskog/organizacijskog psihologa i njegovih kompetencija unutar timova u profesionalnom radnom kontekstu. Naime više od 70% studenata u obje ispitivane generacije dijeli takav stav.
7. Studentski odgovori na pitanja o procjeni lične koristi od konkretnog zadatka, kao i ključnim razlozima zbog kojih bi eventualno birali ponovo učestvovati u sličnom zadatku, moguće je klasificirati u sljedećih pet kategorija: 1) sticanje praktičnog iskustva u realnom poslovnom okruženju; 2) sticanje dodatnih znanja iz oblasti u kojoj se praksa obavlja; 3) primjena znanja i sposobnosti stečenih na fakultetu u radno okruženje;

- 4) postizanje veće jasnoće karijernih ciljeva; 5) identifikacija profesionalnog identiteta.
8. Studenti uspješno prepoznaju i različite izazove sa kojima su se susretali tokom realizacije zadatka. Iako su neki od njih identificirani kao razvojni – usmjereni unapređenju kompetencija, pojedini odgovori sugeriraju i značajniju radnu opterećenost koju ovakva vrsta zadatka proizvodi kod studenata, zbog čega je za neke od njih predstavljala poseban izazov. Naime, neki studenti nisu pokazali osobitnu motiviranost za angažiranjem na ovom zadatku. To je sasvim razumljivo imajući u vidu činjenicu da nisi svi osobito zainteresirani za oblast I/O psihologije i da ne odgovara svima ovakva koncepcija zadataka. Uz to ne treba zanemariti ni činjenicu da su se neki studenti usljed osobnih okolnosti u ovom periodu pandemije COVID-19 mogli osjetiti potkapacitiranim za realizirati zadatak sa većim kognitivnim opterećenjem, baš poput ovog. Za druge studente je upravo ovakva razina angažiranosti i uronjenosti u problemski zadatak mogla djelovati kao protektivni faktor u očuvanju mentalnog zdravlja u ovom izazovnom periodu.

LITERATURA

- Abelha, M., Fernandes, S., Mesquita, D., Seabra, F., & Ferreira-Oliveira, A. T. (2020). Graduate employability and competence development in higher education—A systematic literature review using PRISMA *Sustainability*, 12(15), 5900.
- Artess, J., Mellors-Bourne, R., & Hooley, T. (2017). Employability: A review of the literature 2012-2016.
- Bates, G.W., Rixon, A., Carbone, A., & Pilgrim, C. (2019). Beyond employability skills: Developing professional purpose. *Journal of Teaching and Learning for Graduate Employability*, 10(1), 7–26.

- Batistic, S., & Tymon, A. (2017). Networking behaviour, graduate employability: A social capital perspective *Education+ Training*.
- Bennett, D. (2019). Graduate employability and higher education: Past, present and future *HERDSA Review of Higher Education*, 5, 31-61.
- Blicblau, A. S., Nelson, T. L., & Dini, K. (2016). The Role of Work Placement in Engineering Students' Academic Performance *Asia-Pacific Journal of Co-operative Education*, 17(1), 31-43.
- Brennan, D. (2006). Design-operation interface in chemical engineering: some implications for education *Education for Chemical Engineers*, 1(1), 95-100.
- Bridgstock, R. (2009). The graduate attributes we've overlooked: Enhancing graduate employability through career management skills. *Higher Education Research & Development*, 28(1), 31-44.
- Burke, C., Scurry, T., Blenkinsopp, J., & Graley, K. (2017). Critical perspectives on graduate employability. In *Graduate employability in context* (pp. 87-107). Palgrave Macmillan, London.
- Carbone, A., Rayner, G. M., Ye, J., & Durandet, Y. (2020) *Connecting curricula content with career context: the value of engineering industry site visits to students, academics and industry*. *European Journal of Engineering Education*, 1-14 doi:10.1080/03043797.2020.180678
- Clarke, M. (2017). Rethinking graduate employability: the role of capital, individual attributes and context. *Studies in Higher Education*, 43(11), 1923-1937.
- Cook, D. (2020). The freedom trap: Digital nomads and the use of disciplining practices to manage work/leisure boundaries. *Information Technology & Tourism*. doi.org/10.1007/s40558-020-
- De la Harpe, B., Radloff, A. and Wyber, J. (2000). Quality and generic (professional) skills. *Quality in Higher Education*, Vol. 6 No. 3, pp. 231-243.
- Fugate, M., Kinicki, A. J., & Ashforth, B. E. (2004). Employability: A psycho-social construct, its dimensions, and applications *Journal of Vocational behavior*, 65(1), 14-38.

- Gill, R. J. (2020). Graduate employability skills through online internships and projects during the COVID-19 Pandemic: An Australian example *Journal of Teaching and Learning for Graduate Employability*, 11(1), 146–158.
- Green, J., Carbone, A., & Rayner, G. (2019). Employability pursuits beyond the formal curriculum: extra and co-curricular activities. In *Education for Employability (Volume 1)* (pp. 165–176). Brill.
- Guilbert, L., Bernaud, J., Gouvernet, B., & Rossier, J. (2016). Employability: Review and research prospects. *International Journal for Educational and Vocational Guidance*, 16(1), 69–89.
- Holmes, L. (2013). Competing perspectives on graduate employability: Possession, position or process? *Studies in Higher Education*, 38(4), 538–554.
- Jackson, D., & Bridgstock, R. (2021). What actually works to enhance graduate employability? The relative value of curricular, co-curricular, and extra-curricular learning and paid work *Higher Education*, 81(4), 723–739.
- Jackson, D. (2016). Re-conceptualising graduate employability: The construction of pre-professional identity in the higher education landscape of practice. *Higher Education Research and Development*, 35(5), 925–939.
- Kinash, S., Crane, L., Judd, M., & Knight, C. (2016). Discrepant stakeholder perspectives on graduate employability strategies. *Higher Education Research and Development*, 35(5), 951–967.
- Kirn, A., & Benson, L. (2018). Engineering students' perceptions of problem solving and their future *Journal of engineering education*, 107(1), 87–112.
- Male, S., & King, R. (2014). Best practice guidelines for effective industry engagement in Australian engineering degrees *Australian Council of Engineering Deans Inc.*
- Moore, T., & Morton, J. (2017). The myth of job readiness? Written communication, employability, and the 'skills gap' in higher education. *Studies in Higher Education*, 42(3), 591–609.
- Nyamapfene, A. (2012). Towards a framework for successful learning outcomes in industrial visits *Innov. Pract. Res. Eng. Educ*, 2012, 1–7.

- Okolie, U. C., Nwajiuba, C. A., Binuomote, M. O., Ehiobuche, C., Igu, N. C. N., & Ajoke, O. S. (2020). Career training with mentoring programs in higher education: facilitating career development and employability of graduates *Education+ Training*.
- Peeters, E., Nelissen, J., De Cuyper, N., Forrier, A., Verbruggen, M., & De Witte, H. (2019). Employability capital: A conceptual framework tested through expert analysis *Journal of Career Development, 46*(2), 79-93.
- Rayner, G. M., & Papakonstantinou, T. (2015). Employer perspectives of the current and future value of STEM graduate skills and attributes: An Australian study *Journal of Teaching and Learning for Graduate Employability, 6*(1), 110-125.
- Rouvrais, S., Remaud, B., & Saveuse, M. (2020). Work-based learning models in engineering curricula: insight from the French experience *European Journal of Engineering Education, 45*(1), 89-102.
- Rowe, A. D., & Zegwaard, K. E. (2017). Developing graduate employability skills and attributes: Curriculum enhancement through work-integrated learning. *Asia-Pacific Journal of Cooperative Education, Special Issue, 18*(2), 87-99.
- Small, L., Shacklock, K., & Marchant, T. (2018). Employability: A contemporary review for higher education stakeholders *Journal of Vocational Education & Training, 70*(1), 148-166.
- Smith, M., Bell, K., Bennett, D., & McAlpine, A. (2018). Employability in a global context: Evolving policy and practice in employability, work integrated learning, and career development learning.
- Smith, C., & Bath, D. (2006). The role of the learning community in the development of discipline knowledge and generic graduate outcomes. *Higher Education, 51*(2), 259-86.
- Tomlinson, M. (2017). Forms of graduate capital and their relationship to graduate employability. *Education + Training, 59*(4), 338-352.

Wolff, K. E., Dorfling, C., & Akdogan, G. (2018). Shifting disciplinary perspectives and perceptions of chemical engineering work in the 21st century *Education for Chemical Engineers*, 24, 43-51.

Committee for Economic Development of Australia (2015). Australia's future workforce? Melbourne, CEDA. (preuzeto sa: https://cedakenticomedia.blob.core.windows.net/cedamediacontainer/kentico/media/researchcataloguedocuments/research%20and%20policy/pdf/26792-futureworkforce_june2015.pdf (18. 7. 2022, u 10 sati)

PRILOG 1 – OPIS ZADATKA

STUDIJA SLUČAJA DOBRIH HR PRAKSI – PSIHOLOŠKA PERSPEKTIVA U POSLOVNOM OKRUŽENJU –

Operacionalizacija teme: Predan i planski rad kompanija/organizacija, timova i pojedinaca koji bilježe značajne rezultate u oblasti upravljanja ljudskim potencijalima. Riječ je o projektima/aktivnostima koje su kompanije inkorporirale u svoja poslovanja te na taj način **povećale kvalitetu rada**, uslove rada zaposlenika, te unaprijedile poslovne rezultate. Poseban osvrt je na način rada u uslovima COVID-19 pandemije.

A. Od vas se očekuje da:

I. Odgovorite na zadane ciljeve:

1. Opisati kompaniju (naziv, područje djelovanja, veličina- broj zaposlenih, HR Odjel- postoji/ne postoji; ko ga čini; opisati brand koristeći se informacijama sa zvanične web stranice, društvenih mreža, profila kompanije i vijesti plasiranih na internetu)
2. Opisati primjer uspješne HR prakse (projekta) u konkretnoj kompaniji, koristeći se, u mjeri kojoj je to moguće, sljedećim kriterijima vrednovanja: kontekst razvoja projekta; proces razvoja projekta; konkretni učinak projekta; utjecaj na organizaciju/kompaniju.
3. Razumjeti percepciju važnosti odjela/funkcije upravljanja ljudskim potencijalima iz perspektive osobe koja je odgovorna za obavljanje poslova iz ove domene, kao i osobe koja se bavi osnovnom djelatnošću unutar radne organizacije (zaposlenik)!
4. Identificirati percepciju diferencijalne uloge psihologa u timu osoba koje rade na poslovima upravljanja ljudskim potencijalima, te relativni položaj drugih zanimanja!

5. Utvrditi percipiranu samoefikasnosti osobe odgovorne za obavljanje poslova iz domene upravljanja ljudskim resursima
6. Opisati stratešku orijentaciju kompanije kroz otkrivanje hijerarhije HR praksi prema percipiranoj važnosti, odnosno prioritetnosti koju im kompanija dodjeljuje.

II. Prikažete rezultate rada (kombinacija: pismene forme; ppt prezentacija; poster prezentacija portfolija; video zapisa, foto-dokumentacije...)

III. Učestvujete u dvije ključne aktivnosti po završetku zadatka:

a) Fokus-grupna diskusija

“Razvoj kompetencija kroz integraciju studijskih zadataka sa realnim poslovnim okruženjem – Iskustva studenata”

Kontekst! Fokus-grupna diskusija će biti realizirana neposredno prije Okruglog stola u okviru kojeg će timovi prezentirati rezultate svog rada

b) Okrugli sto:

“Studija slučaja dobrih HR praksi – Psihološka perspektiva u poslovnom okruženju”

B. Od mene možete očekivati da:

I. Obezbijedim ključne pretpostavke za uspješno započinjanje i realizaciju zadatka:

- informiranje o studiji slučaja kao poželjnoj istraživačkoj strategiji;
- precizan dizajn Studije slučaja, davanje preciznih uputa o realizaciji zadatka
- konsultacije sa pojedinačnim timovima u različitim fazama realizacije zadatka

II. Obezbijedim ključne pretpostavke za realizaciju Fokus-grupne diskusije i Okruglog stola povodom prezentacije radova

III. Ponudim konstruktivan feedback tokom i po završetku realizacije zadatka

C. Način evaluacije individualnog/timskog rada:

- ✓ Kontinuirana participacija tima u aktivnostima vezanim za zadatak:
 - Tim predstavlja okvirni plan organizacije svog rada na terenu - rezultat timskog promišljanja prije i tokom diskusije na seminarskoj nastavi, (četvrtak, četvrta sedmica nastave, termin 10.00 do 11.00 h)
 - Pojedinačne konsultacije timova sa mentoricom u vezi sa napredovanjem u realizaciji zadatka (dileme, prijedlozi, rješenja) (četvrtak, 6. sedmica nastave)
 - Konsultacije timova sa mentoricom 2 (četvrtak, po ukazanoj potrebi u sedmoj sedmici nastave)
 - Učešće na okruglom stolu
 - Učešće u fokus-grupnoj diskusiji
- ✓ Prezentacija rezultata rada (odgovor na ciljeve zadatka, logičnost u izlaganju/prezentiranju rezultata, sadržaj/informativnost i struktura sadržaja, kreativnost u prezentiranju sadržaja)

PRILOG 2

Tabela 1. Prikaz odgovora na prva četiri pitanja u Upitniku.

	nimalo		vrlo malo		donekle		mnogo		jako mnogo	
	2021	2022	2021	2022	2021	2022	2021	2022	2021	2022
1. U kojoj mjeri je Vaš angažman u okviru zadatka "STUDIJA SLUČAJA DOBRIH HR PRAKSI – PSIHOLOŠKA PERSPEKTIVA U POSLOVNOM OKRUŽENJU" doprinijeo razumijevanju uloge i značaja psihologa i psihološke znanosti u savremenim radnim organizacijama?	0%	0%	0%	3.23%	12.90%	25.81%	64.52%	51.61%	22.58%	19.35%
2. U kojoj mjeri je ovaj zadatak pomogao u izgradnji Vaše pozitivne samoevaluacije – doživljaja o tome da ste spremni kompetentno se suočiti sa profesionalnim izazovima u realnom poslovnom okruženju?	3.23%	3.23%	0%	9.68%	29.03%	22.58%	54.84%	51.61%	12.90%	12.90%
3. U kojoj mjeri su Vam znanja/kompetencije stečene u okviru kolegija iz I/O psihologije (Odabir i razvoj osoblja, Motivacija i radno ponašanje) pomogli u realizaciji ovog zadatka?	0%	0%	0%	0%	9.68%	25.81%	54.84%	48.39%	35.48%	25.81%
4. U kojoj mjeri bi Vam znanja/kompetencije koje ste usvajali (izgrađivali) u okviru kolegija iz I/O psihologije (Odabir i razvoj osoblja, Motivacija i radno ponašanje) bili korisni ukoliko biste se sutra zaposlili kao psiholog u radnoj organizaciji?	0%	0%	0%	3%	6.45%	12.90%	35.48%	29.03%	58.06%	54.84%

Napomena: rezultati su prikazani na uzorku $N1_{(2021.\text{god})} = 31$ sudionik, i $N2_{(2022.\text{god})} = 31$ sudionik

Tabela 2. Prikaz odgovora na prva peto pitanje u Upitniku.

	definitivno ne bih		vjerovatno ne bih		vjerovatno bih		definitivno bih	
	2021	2022	2021	2022	2021	2022	2021	2022
5. Kada biste mogli birati, da li biste, imajući u vidu iskustvo rada na ovom zadatku, izabrali učestvovati u jednom ovakvom studentskom zadatku?	0%	9.68%	0%	12.90%	13.00%	54.84%	58.06%	22.58%

Student perception of the importance of integrating practical tasks into the curricula of teaching courses in the field of industrial/organizational psychology

Mirna Marković*

University of Sarajevo, Faculty of Philosophy, Department of Psychology

Abstract

The demands for changes that higher education institutions face today are the result of a multiplicity of factors. In this context, we usually talk about the development of information and communication technologies, globalization, internationalization and regionalization, socio-cultural and demographic trends, and the marketing of higher education. Unfavorable economic-systemic and other social circumstances, among which we can also count various manifestations of the problem of insufficiently good connection between the educational system and the labor market, additionally emphasize the micro-perspective that members of the academic community are obliged to invest significant effort, time resources and expertise in an effort to improve the quality of teaching plans and programs, bearing in mind the goal - the scientific basis of the program, which will enable the positioning of students in the role of agents of social change and bearers of the fundamental values of education. Bearing this in mind, the aim of this paper is to show an example of good practice of introducing new, creative and practical elements into the curriculum of a teaching course with the expectation of a better functional connection between the teaching process and the labor market. The described example of good practice is part of the activities realized within the framework of a three-year project entitled "Functional connection of the teaching process within the course in industrial/organizational psychology and the labor market", based on the idea of improving the teaching process through the functional connection of curricular tasks with a real business environment. As part of the project activities, cooperation was established with slightly more than 40 experts employed in 20 companies.

* mirna.markovic@ff.unsa.ba

In addition to this prominent goal, the paper will present the results of the analysis of the student's perception of the efficiency and expediency of integrating such examples of practical tasks in classes. In accordance with this goal, both qualitative and quantitative methodology was applied. During the duration of the project, a total of three focus group discussions and three round tables were held. At two points in time, additional data was collected using a questionnaire that was prepared exclusively for the purposes of the research itself. A total of 128 male and female students of the first and second year of the second cycle of studies at the Department of Psychology of the University of Sarajevo participated in the research. One of the key findings from the conducted analyzes suggests a positive student reception of this example of practical forms of work, which is perceived as functional in the context of a more realistic experience of the work of a psychologist in practice and the development of competencies that are perceived as necessary and desirable for the successful and faster integration of the student into the work role of I/O psychologist.

Keywords: practical tasks in classes, student competencies, higher education, labor market

Zloupotreba droga, rizična ponašanja i neki aspekti liječenja ovisnika

Hana Mujkanović*, Dario Vučenović

Sveučilište u Zagrebu, Fakultet hrvatskih studija, Odsjek za psihologiju

Sažetak

Među najteže posljedice zlouporabe droge za svako društvo, uz ekonomsku štetu, spadaju i zdravstveni problemi te kriminalno ponašanje koje se vezuje za ilegalne droge. U skladu s tim, opći cilj istraživanja bio je ispitati pojavu zlouporabe droga (utvrditi povod početka eksperimentiranja s drogom, prosječnu dob prvog uzimanja droge i prosječnu dob uzimanja primarnog sredstva ovisnosti, tko je prvi saznao i razotkrio problem s drogom te koju vrstu droge konzumiraju ovisnici), rizičnog ponašanja (utvrditi kada se javila kriminalna aktivnost i razinu rizičnih zdravstvenih ponašanja) i neke aspekte liječenja ovisnika (utvrditi postoje li razlike u ishodu liječenja ovisnosti ovisno vrsti primarnog sredstva ovisnosti, tko je uputio ovisnika na liječenje, prima li farmakoterapiju i koja je dominantna ustanova za liječenje). Istraživanje je provedeno na prikupljenim podacima 6858 osoba liječenih zbog zlouporabe droga na području Republike Hrvatske, prosječne dobi $M=38.02$ godina ($SD=10.17$). Za potrebe ovog istraživanja korišten je Pompidou upitnik s osnovnim podacima o ovisnicima u programu liječenja. Od ukupnog broja ispitanika, 82.7% je bilo muškaraca. Rezultati pokazuju da je najčešći povod za eksperimentiranje s drogama utjecaj vršnjaka ili partnera (39.6%). Prosječna dob prvog uzimanja bilo kojeg sredstva ovisnosti iznosila je $M=16.22$ godina ($SD=4.09$). Kod najvećeg broja ovisnika prvo sredstvo ovisnosti bili su kanabinoidi (80.3%), dok je u najvećem postotku (70%) primarno sredstvo ovisnosti heroin. Utvrđeno je da je 34.6% ovisnika prvi put prekršilo zakon nakon što su počeli uzimati teža sredstva ovisnosti, a 26% nakon što su počeli uzimati lakša sredstva ovisnosti. Nadalje, 63.9% ovisnika je u jednom trenutku drogu uzimalo intravenozno, pri čemu je prosječna dob prvog intravenoznog uzimanja iznosila $M=21.15$ godina ($SD=4.86$). Zajednički pribor za konzumaciju sredstva ovisnosti

* mujkanovic_hana@yahoo.com

koristilo je 53.1% ovisnika. Nešto više od polovine ovisnika (55.5%) osobno se prijavilo za neki od oblika liječenja ovisnosti, a dominantna ustanova za liječenje je služba za prevenciju i izvanbolničko liječenje ovisnosti (77.8%). Na koncu, kod ovisnosti o opijatima ishod liječenja nešto je povoljniji nego kod tretmana liječenja ovisnosti o neopijatima. Dobiveni bi rezultati na praktičnoj razini mogli koristiti oblikovanju smjernica za javne politike vezane za stegovne mjere i kaznene postupke. Naglašavaju potrebu za uključivanjem obrazovnih ustanova u primarnu prevenciju ovisnosti o drogama.

Ključne riječi: zlouporaba droga, ovisnost o drogama, kriminalna ponašanja, rizična zdravstvena ponašanja, liječenje

UVOD

Psihoaktivnu ili djelatnu tvar Brlas (2011) definira kao supstancu u drogi koja utječe na središnji živčani sustav i stvara promjenu u psihofizičkom funkcioniranju čovjeka, odnosno utječe na njegove psihičke procese i ponašanje. Takav utjecaj može biti uzbuđujući, uspavljujući, umirujući, analgetski i anestetski. Zajedničko obilježje svih droga jest izravna aktivacija sustava za nagrađivanje u mozgu, uključenog u procese pamćenja i ponašanja, čime dolazi do stvaranja osjećaja iznimnog zadovoljstva. Intenzivni odgovor aktiviranog sustava za nagrađivanje dovodi do zanemarivanja uobičajenih aktivnosti (Kudumija Slijepčević, Puharić i Salaj, 2018). Uslijed opetovane uporabe psihoaktivnih tvari razvija se skupina ponašanja, mišljenja i fizioloških promjena koja se naziva sindromom ovisnosti. Uključuje izrazitu želju za konzumiranjem te poteškoće s kontrolom konzumiranja tvari. Usprkos brojnim štetnim posljedicama, pojedinac ustraje u konzumaciji tvari i pridaje joj sve veći značaj, zapostavljajući ostale životne obveze i svakodnevne aktivnosti (Svjetska zdravstvena organizacija, 2012; Brlas, 2011). Ovisnost o drogama uključuje dvije dimenzije: tjelesnu i psihičku ovisnost. Tjelesna ovisnost odnosi se na prilagodbu organizma na drogu, koja je vidljiva u izra-

zitim fiziološkim smetnjama, dok se psihička ovisnost odnosi na nesposobnost pojedinca da kontrolira različite frustrirajuće situacije i psihološku napetost bez uporabe droga. Psihička ovisnost predstavlja stanje organizma koje uključuje razvoj psihičkih reakcija na konzumaciju droge ili suzdržavanje od droge u vidu nekontrolirane želje za drogom. Obuhvaća skupinu ponašanja i mišljenja koja nastaju nakon kontinuirane uporabe pojedine tvari te redovito uključuju izrazitu želju za konzumiranjem te tvari, kao i poteškoće u kontroli njezina uzimanja. Navedene poteškoće dovode do navikavanja na drogu i razvoja psihičke ovisnosti (Brlas, 2011). Ovisno o tipu i vrsti droge, nastanak i intenzitet teškoća imat će utjecaj na obje dimenzije ovisnosti (Klarić Markus, 2019).

U svrhu boljeg razumijevanja pravilnog provođenja prevencije vrlo je važno poznavati etiologiju ovisnosti i klinički tijek bolesti. Kudumija Slijepčević, Puharić i Salaj (2018) navode da još uvijek nema preciznih odgovora o mogućim čimbenicima koji dovode do razvoja ovisnosti, no najčešće istraživani su sociodemografski i obiteljski, zatim okolišni, koji uključuju negativne afekte i stres, te genetika i ličnost, kao dio bioloških čimbenika. Čorak, Krnić i Modrić (2014) ističu da su iznimno osjetljiva skupina adolescenti, upravo zato što se nalaze u specifičnom razvojnom razdoblju, obilježenom promjenama na raznim područjima: tjelesnom, emotivnom, ponašajnom i socijalnom. Brojni zadaci postavljeni pred adolescenta mogu dovesti do pojave emocionalne nestabilnosti, anksioznosti, depresije ili agresije. Vrlo često u životnoj prošlosti ovisnika postoji neki od oblika disfunkcionalnosti obitelji, što povećava rizik od ovisnosti. Brlas (2011) uzroke ovisnosti dijeli na dvije skupine: skupinu uzroka intrapsihičke prirode i socijalno uvjetovanu skupinu uzroka. Neki od uzroka intrapsihičke prirode su tjelesna bolest, psihička bolest i teškoće u kognitivnom ili emocionalnom funkcioniranju, dok socijalno uvjetovani uzroci obuhvaćaju pritisak i utjecaj vršnjačke skupine, kvalitetu obiteljskih odnosa

i odgoja, dosadu i slično. Moguća je i kombinacija obiju skupina, ali još uvijek nije u potpunosti jasno koja je skupina uzroka dominantna.

Zloupotreba droga među vodećim je javnozdravstvenim problemima u Hrvatskoj, Evropi i mnogim područjima svijeta, te kao medicinski i društveni fenomen već dugi niz godina zaokuplja pozornost stručnjaka i laika. Na svjetskom, pa tako i europskom tržištu psihoaktivnih droga iz godine u godinu pojavljuje se sve veći broj novih, različitih, uglavnom sintetičkih droga, kao što su sintetički kanabinoidi i različiti sintetički oblici već ranije poznatih droga (Katalinić, Valentić i Huskić, 2020). Konzumacija opojnih droga nerijetko dovodi do različitih oblika rizičnih ponašanja, među kojima su najzastupljenija kriminalna i zdravstveno rizična ponašanja.

Rizično ponašanje je oblik ponašanja koji konzumenta psihoaktivne tvari dovodi u stanja rizična po zdravlje ili kriminalna stanja. Prema Klarić Markus (2019), kriminalnu aktivnost koja se vezuje za zloupotrebu droga moguće je podijeliti na tri vrste: primarnu, sekundarnu i tercijarnu. Primarne kriminalne aktivnosti obuhvaćaju proizvodnju, kupovinu i prodaju droge, odnosno distribuciju sredstava ovisnosti. U sekundarne kriminalne aktivnosti spadaju kaznena i prekršajna djela počinjena pod utjecajem sredstava ovisnosti ili u apstinencijskoj krizi, a za cilj imaju pribavljanje materijalnih sredstava za kupnju psihoaktivnih tvari. Počinitelji tercijarnog kriminala su pojedinci, skupine ili organizacije uključene u organiziranu proizvodnju i krijumčarenje, pri čemu se za droge vezuju i ozbiljnija kaznena djela, poput trgovine ljudima, terorizma, korištenja oružja, novčanih malverzacija, međunarodne prostitucije i slično.

U Hrvatskoj se na godišnjoj razini prijavi preko 13 000 ilegalnih, odnosno zakonski kažnjivih djela povezanih sa zlouporabom droga (Klarić Markus, 2019), a jedan od najsloženijih fenomena na ovom području jest upravo odnos zloupotrebe droga i kriminala. Kompleksnost veze tih dvaju konstrukata

ističe većina ranije provedenih istraživanja (Stenbacka i Stattin, 2007; Seddon, 2000, Gjeruldsen, Myrvanga i Opjordsmoen, 2004; Menard, Sharon Mihalić, Huizinga, 2001). Kakva će ona biti ovisi o mnoštvu čimbenika, od samog farmakološkog sastava droge (koji posredno utječe na različite psihološke i fiziološke aspekte pojedinca), do psiholoških obilježja pojedinca koji konzumira sredstva te okolinskih uvjeta i konteksta u kojem se konzumacija odvija (Šarić, Sakoman i Zdunić, 2002).

Rizična zdravstvena ponašanja ovisnika najčešće obuhvaćaju posredno izlaganje bolestima i tjelesnim komplikacijama koje se mogu pojaviti zbog korištenja zajedničkih igala i drugog pribora te rizičnog spolnog ponašanja (Kolarić, Štajduhar, Gajnik, Rukavina, Wiessing, 2010). Postoje određene zarazne bolesti, kao što su HIV te hepatitis B i C, koje se najčešće prenose upravo spomenutim putevima, zbog čega ovisnici o psihoaktivnim sredstvima imaju značajno veću vjerojatnost zaraze u odnosu na opću populaciju. Ono što ugrožava ovu populaciju jesu nesterilne tehnike injektiranja droga, kao i sama kontaminacija droge, što dovodi do infekcija (Burek, Horvat, Butorac, Mikulić, 2010). Jedna od najtežih i po život opasnih posljedica konzumacije heroina je predoziranje. S ovom je pojavom povezano više čimbenika, poput injektiranja i simultane konzumacije ostalih psihoaktivnih supstanci (posebice alkohola i antidepresiva), beskućništva, lošeg mentalnog zdravlja (osobito depresije), prijašnjeg predoziranja i slično (Wagner, Liu, Davidson, Cuevas-Mota, Armenta, Garfein, 2015). Procjenjuje se da je najveća vjerojatnost predoziranja neposredno nakon izlaska iz zatvora ili završetka liječenja ovisnosti (O'Connor i McMahon, 2008). Istraživanje koje su 2014. i 2015. godine proveli Ured za suzbijanje zlouporabe droga i Škola narodnog zdravlja "Andrija Štampar" u tri grada, Zagrebu, Rijeci i Splitu, pokazuje da je prosječna dob injektiranja droge u sva tri grada iznosila 20 godina. Više od 75% osoba koje su prvi put injektirale drogu bilo je mlađe od 25 godina, a najčešće

se radilo o čistom heroinu (Ured za suzbijanje zlouporabe droga RH, 2016).

Liječenje ovisnosti uključuje primjenu medicinskih i nemedicinskih postupaka orijentiranih prema ovisniku, koji za cilj imaju njegovo izlječenje ili reduciranje štete nastale zbog konzumacije psihoaktivnih tvari (Brlas, 2011). Naglasak je na sveobuhvatnom, što učinkovitijem liječenju i rehabilitaciji kako bi se pojedinac mogao reintegrirati u društvo i voditi normalan svakodnevni život (Ured za suzbijanje zlouporabe droga RH, 2012).

Prema američkom Nacionalnom institutu za zlouporabu droga (National Institute on Drug Abuse – NIDA, 2018), pristupi liječenju ovisnosti razlikuju se s obzirom na okruženje u kojem se odvijaju i samo trajanje liječenja. Budući da je ovisnost o drogama tipično kronični poremećaj, koji karakteriziraju povremeni recidivi, kratkotrajno jednokratno liječenje obično nije dovoljno. Dakle, za mnoge ovisnike uključene u tretman liječenja naglasak je na dugotrajnoj rehabilitaciji. Nerijetko je riječ o cjeloživotnom procesu koji obuhvaća veći broj intervencija i kontinuirano praćenje, a provodi se specijaliziranim programima (Ured za suzbijanje zlouporabe droga RH, 2012).

U liječenju je nužan multidisciplinarni pristup koji obuhvaća suradnju različitih stručnjaka, poput psihijatar, psihologa, socijalnih radnika i socijalnih pedagoga, ponajviše radi liječenja drugih popratnih bolesti i stanja koja mogu, ali i ne moraju biti etiološki povezana s konzumacijom sredstava ovisnosti (Tiljak, Neralić, Cerovečki, Kastelic, Ožvačić Adžić, Tiljak, 2012). Prema Uredu za suzbijanje zlouporabe droga Vlade Republike Hrvatske (2012), hrvatski sustav liječenja ovisnosti ima temelj u bolničkom i izvanbolničkom liječenju u sklopu zdravstvenog sustava te psihosocijalnim tretmanima u terapijskim zajednicama, domovima za ovisnike ili u sklopu pojedinih udruga.

Postoje različiti pristupi liječenju ovisnosti zasnovani na znanstvenim istraživanjima. Liječenje ovisnosti može obuhvaćati psihoterapiju, korištenje lijekova ili njihovu kombinaciju. Odabir vrste liječenja ovisi o individualnim

potrebama osobe i vrsti droge koju konzumira (Nacionalni institut za zlouporabu droga, 2018).

Budući da zlouporaba droga sa sobom donosi brojne štetne posljedice, kako za samog pojedinca, tako i za društvo, u mnogim državama diljem svijeta pokrenute su akcije za suzbijanje tog sociopatološkog fenomena. Nedovoljna informiranost, manjak znanja te prikrivanje problema, kao i postupci koji proizlaze iz takvog pristupa, mogu biti presudni u razvoju i održavanju ovisnosti te pospješiti širenje zlouporabe droga. Istraživanje populacije ovisnika o drogama zbog toga je veoma važno. Osim što omogućava bolji uvid u samu populaciju i njezina obilježja, olakšava i usmjerava poduzimanje prikladnih mjera liječenja i pravovremenu prevenciju. Može pružiti odgovore o specifičnim ponašanjima pripadnika populacije, uvjetima koji potiču razvoj ovisnosti, ulozi okoline u otkrivanju problema te obilježjima skupina rizičnih za razvoj ovog problema.

S obzirom na to, opći je cilj istraživanja ispitati pojavu zlouporabe droga, rizičnog ponašanja i nekih aspekata liječenja ovisnika. Konkretnije, u okviru istraživanja pojave zlouporabe droga, ispitat će se povod početka eksperimentiranja s drogom, prosječna dob prvog uzimanja droge, prosječna dob uzimanja primarnog sredstva ovisnosti, tko je prvi saznao i razotkrio problem s drogom te koju vrstu droge konzumiraju ovisnici. Ispitat će se i čimbenici rizičnih ponašanja (problemi sa zakonom i razina rizičnih zdravstvenih ponašanja). Osim toga, utvrdit će se i neki aspekti liječenja ovisnika (tko je uputio ovisnika na liječenje, prima li farmakoterapiju, koja je dominantna ustanova za liječenje, te razlike u ishodu liječenja ovisnosti ovisno o vrsti primarnog sredstva ovisnosti). Problemi istraživanja postavljeni su u okviru kategorija zlouporabe droga, kriminalnih i zdravstvenih rizičnih ponašanja te liječenja odnosno tretmana konzumenata.

METODA

Ispitanici

Istraživanje je provedeno na prikupljenim podacima osoba liječenih zbog zlouporabe droga u nadležnosti Hrvatskog zavoda za javno zdravstvo. Prikupljeni rezultati obuhvaćali su podatke 6858 ovisnika na području Republike Hrvatske u 2019. godini. Istraživanje je provedeno na prikupljenim podacima 6858 osoba liječenih zbog zlouporabe droga na području Republike Hrvatske, prosječne dobi $M=38.02$ godina ($SD=10.17$), pri čemu je najmlađa osoba imala 13, a najstarija 72 godine. Od ukupnog broja ispitanika, 82.7% je bilo muškaraca. Najveći dio sudionika (65,2%) ima srednjoškolsko obrazovanje. Što se tiče bračnog statusa, 56,5% sudionika je neudato/neoženjeno, dok je 15,5% njih u bračnoj zajednici (prvi put). Sociodemografska obilježja sudionika upućuju na uglavnom prosječan materijalni status (62,4%), iako u kategoriji radnog statusa dominira nezaposlenost (31,7%), dok je 24,4% sudionika u radnom odnosu.

Instrumentarij

Za potrebe ovog istraživanja korišten je Pompidou upitnik s osnovnim podacima o ovisnicima u programu liječenja. Upitnik su razvili istraživači okupljeni u Pompidou grupi Vijeća Europe za potrebe usporedbe stanja zlouporabe droga u raznim europskim zemljama (Council of Europe, 1999).

Sastoji se od *sociodemografskih obilježja ispitanika i obilježja njihovih obitelji* (dob, spol, naobrazba i radni status ispitanika, prekid školovanja, naobrazba roditelja, imovinske prilike, cjelovitost obitelji, uvjeti življenja i postojanje rizičnih čimbenika u obitelji), *podataka o konzumiranju droga* (vrsta prve konzumirane droge te dob i vrijeme prvoga uzimanja, vrsta droge koju ispitanik najčešće uzima, učestalost uzimanja droge u mjesecu koji je prethodio

javljanju na liječenje, učestalost uzimanja ostalih droga uz primarnu drogu, stupanj ovisnosti o drogama, povod početka eksperimentiranja s drogom), zatim *podataka o zdravstveno rizičnom ponašanju i štetnim posljedicama uzimanja droge* (način uzimanja droge i postojanje bolesti povezanih s ovisnošću), *podataka o liječenju* (tretman, vrsta programa, farmakoterapija i rezultati tretmana), te *podataka o sadašnjim i ranijim problemima sa sudom* (je li ispitanik ranije imao sudskih problema, kada su se javili problemi sa sudom u odnosu na uzimanje droge, mjere obveznog liječenja i mjere koje je izrekao maloljetnički sud, kakve su kaznene posljedice ranijih sudskih problema, ima li ispitanik sada sudskih problema i o kakvim je problemima riječ).

Postupak

Pompidou upitnike provodili su psiholozi, socijalni radnici i medicinsko osoblje, a prikupljaju se u Registru liječenih ovisnika o psihoaktivnim drogama, direktnim unosom podataka u online aplikaciju Registra. Podaci obuhvaćaju sve pacijente ustanova koje dostavljaju podatke Registru, točnije od službi za prevenciju ovisnosti, od bolnica, terapijskih zajednica i zatvorskog sustava na području Republike Hrvatske.

REZULTATI

Zlouporaba droga

Kao što se vidi iz Tablice 1, najčešći povod za eksperimentiranja s drogama je bio utjecaj vršnjaka ili partnera (39,6%), dok je drugi najčešći razlog bila želja za samopotvrđivanjem (12,4%). Suprotno, najrjeđi povod za eksperimentiranje s drogama bili su problemi u školi (0,7%) te neznanje o mogućim posljedicama (1%).

Nadalje, kod najvećeg broja ovisnika u istraživanju, prvo sredstvo ovisnosti bili kanabinoidi (80.3%), dok je u najvećem postotku (70%), trenutno primarno sredstvo ovisnosti bio heroin (Tablica 2).

U najvećem broju slučajeva, član obitelji je taj koji je prvi saznao i razotkrio problem sa sredstvom ovisnosti (54,9%), dok su roditelji najčešće saznali za problem s drogom nakon dvije do tri godine od početka zlouporabe droge (28,3%).

Prosječna dob prvog uzimanja bilo kojeg sredstva ovisnosti iznosila je $M=16.22$ godine ($SD=4.09$), a prosječna dob prvog uzimanja primarnog sredstva ovisnosti iznosila je $M=20.5$ godina ($SD=5.56$).

Rizična zdravstvena i kriminalna ponašanja

U našem uzorku, 34,6% ovisnika je prvi put prekršilo zakon nakon što su počeli uzimati teža sredstva ovisnosti, dok ih je 26% prvi put prekršilo zakon nakon što su već krenuli uzimati lakša sredstva ovisnosti.

Iz Tablice 3. vidljivo je da 35,2% sudionika nema ranijih problema sa zakonom, dok ih je 17% bilo na uvjetnoj kazni. Najmanji postotak njih, točnije 6%, bilo je u pritvoru.

Nadalje, 63,9% ovisnika je u jednom trenutku drogu uzimalo intravenozno, pri čemu je prosječna dob prvog intravenoznog uzimanja iznosila $M=21.15$ ($SD=4.86$) godina. Također, 68.9% se nije nikada predoziralo, dok se njih 16.4% predoziralo više puta, a 11,9% jedan put. Zajednički pribor je koristilo 53,1% ispitanika.

Kod 75% ovisnika, HIV status je bio negativan, dok čak 20,4% njih nije testirano na HIV. Kod svega 1,3% ispitanika, postoji pozitivan (preliminari) serološki test, viremija je dokazana ili su u postupku liječenja.

Kao što možemo vidjeti iz Tablice 4, 24,8% ovisnika je testirano i pozitivno na hepatitis C, a 3% na hepatitis B. S druge strane, njih 46% ima negativan rezultat na testiranju za hepatitis C te 68,4% njih na hepatitis B.

Aspekti tretmana ovisnika

U ispitivanom uzorku, više od polovice ovisnika osobno se prijavilo za neki od tretmana liječenja ovisnosti (55,5%). Njih 18,3% je upućeno od strane liječnika primarne zaštite, a 7,2% od strane suda ili policije.

Kao što je vidljivo iz Tablice 5, dominantna ustanova za liječenje ovisnosti je služba za prevenciju i izvanbolničko liječenje ovisnosti (77,9%), dok se u najmanjem postotku (0,3%) za liječenje ovisnosti odabire dnevna bolnica.

Pregledom podataka za oblik farmakoterapije te lijek koji primaju, 64% ovisnika o prima farmakoterapiju za održavanje te u podjednakoj mjeri primaju metadon (34%) i buprenorfin/nalokson (35%), dok je 17,7% bez medikacije ili primaju farmakoterapiju povremeno (5,8%).

Nadalje, 45,7% ovisnika je uključeno u savjetovanje, dok je 26,6% njih uključeno u neki oblik psihoterapije. U najmanjem broju slučajeva, 0,2%, primijenjena je obiteljska terapija (Tablica 6).

Da bi se utvrdilo postoje li razlike u ishodu tretmana liječenja ovisnosti ovisno o vrsti primarnog sredstva ovisnosti varijable su rekodirane. Iz analize su isključeni oni ovisnici kojima liječenje nije još započeto ili nema podataka o ishodu tretmana. U Tablici 7 prikazane su distribucije frekvencija različitih ishoda tretmana u odnosu na vrstu primarnog sredstva ovisnosti. Kako bi se ispitalo postoje li razlike u ishodu tretmana liječenja ovisnosti, ovisno o vrsti primarnog sredstva ovisnosti (opijati i neopijati) primijenjen je hi-kvadrat test.

Kao što se vidi iz kontingencijske Tablice 7, veliki broj ovisnika o opijatima apstinira u potpunosti te također apstinira od primarnog sredstva ovisnosti,

ali uzima sporedna sredstva. S druge strane, manji broj ovisnika o neopijatima apstinira u potpunosti i češće povremeno uzima primarno sredstvo ovisnosti. Prema rezultatima hi-kvadrat testa, razlike u distribucijama frekvencija ishoda tretmana u odnosu na vrstu primarnog sredstva ovisnosti su statistički značajne ($\chi^2=318.67$, $df=3$, $p<0,01$). Pregledom dobivenih i očekivanih frekvencija vidljivo je da statistički značajno veći broj ovisnika o opijatima apstinira od primarnog sredstva te uzimat sporedna sredstva te da manje uzimaju povremeno primarno sredstvo i imaju rjeđe nepromijenjeno stanje. Manji broj ovisnika o neopijatima apstinira od primarnog sredstva i uzima sporedna sredstva te statistički više ovisnika o neopijatima povremeno uzima primarno sredstvo ovisnosti te im češće stanje ostaje jednako kao i na početku liječenja. Može se zaključiti da je kod ovisnosti o opijatima ishod rezultata tretmana liječenja nešto povoljniji nego kod tretmana liječenja ovisnosti o neopijatima.

RASPRAVA

Ovim istraživanjem ispitana je pojava zlouporabe droga i rizičnog ponašanja te su utvrđeni neki aspekti liječenja ovisnika. Prvi istraživački problem odnosio se na čimbenike zlouporabe droga. Najčešćim povodom za eksperimentiranje s drogama pokazao se utjecaj vršnjaka ili partnera, a drugi najčešći razlog bila je želja za samopotvrđivanjem. Oba razloga moguće je svrstati u kategoriju utjecaja koji dopiru iz socijalnog okruženja (Brlas, 2018). Dobiiveni rezultati u skladu su s drugim istraživanjima (Hekimian i Gershon, 1968; Onyeka i sur., 2012), koja su pokazala da pritisak vršnjaka i samo druženje s vršnjacima koji konzumiraju nedopuštena sredstva predstavlja snažan poticaj za početak eksperimentiranja. S druge strane, druženje s vršnjacima koji ne odobravaju konzumaciju sredstava ovisnosti i bliski obiteljski odnosi

predstavljaju zaštitne čimbenike (Micheli i Formigoni, 2002). Istraživanja u ovom području dosljedno potvrđuju da mladi tijekom adolescencije dolaze u dodir sa zabranjenim supstancama, odnosno da pokazuju sklonost eksperimentiranju. Krnić, Čorak i Modrić (2013) utvrdili su da preko polovine adolescenata tijekom svog školovanja eksperimentira s nekom vrstom droge, a utjecaj vršnjaka i zabava, odnosno dosada, dominantan su razlog uzimanja psihoaktivnih sredstava. Kod najvećeg broja ovisnika u ovom istraživanju prvo sredstvo ovisnosti bili su kanabinoidi (80.3%), dok je u najvećem postotku (70%) primarno sredstvo ovisnosti bio heroin. Naime, istraživanja u Evropi i svijetu pokazuju da mladi imaju uglavnom pozitivne stavove o psihoaktivnim tvarima, posebice kanabisu (Isacson i Bingefors, 2002; Redmond i Devaney, 2010), a većina odobrava i povremenu uporabu kanabisa, smatrajući da ona nema iznimno štetne posljedice (Gaher i Simons, 2007), što objašnjava nalaze ovog istraživanja. Marihuana je u većini slučajeva prva ilegalna droga, odnosno ulazna droga za najveći broj konzumenata svih drugih, težih ilegalnih droga. Mladi doživljavaju kanabis kao ilegalno, ali ne toliko štetno sredstvo, a konzumacijom ruše prvu barijeru straha od konzumacije bilo koje druge zabranjene supstance. Daljnjim takvim ponašanjem ugrađuju pušenje marihuane u svoj životni stil i počinju ga smatrati važnim, ako ne i temeljnim elementom druženja i zabave. Tako stvaraju prva iskustva doživljavanja ugone i opijenosti drogom. Konzumenti kanabisa time su pod znatno većim rizikom da će u određenom trenutku, zbog psiholoških mehanizama kojima su svladali unutarnje otpore i strah od posljedica drogiranja, lakše odlučiti probati MDMA, LSD, amfetamine, a dio njih u konačnici i heroin (Sakoman, 2001). Ovakvi podaci u skladu su s podacima Europskog centra za nadzor droga i ovisnosti o drogama (2019), prema kojima je heroin bio primarna droga za 79% ovisnika uključenih u liječenje prvi put.

Ovo istraživanje pokazalo je da je, u najvećem broju slučajeva, član obitelji taj koji je prvi saznao za i razotkrio problem ovisnosti, dok su roditelji najčešće saznali dvije ili tri godine nakon početka zlouporabe. Poznato je da je obitelj prvi agens socijalizacije pojedinca, njegova primarna okolina, koja time ima i veoma snažan utjecaj na njegov razvoj, kako pozitivan, tako i negativan. Obiteljski odnosi, dinamika te stav i ponašanje roditelja, braće i sestara važni su uzori za mlade i čimbenik zaštite od uporabe droga. Kako bi se prepoznala zlouporaba psihoaktivnih sredstava kod člana obitelji, prijatelja i osoba u užem okruženju, potrebno je uočiti određene tjelesne simptome i znakove zlouporabe, što podrazumijeva posvećenost djetetu koja proizlazi iz funkcionalnih obitelji (Bernardy i Oliveira, 2010). Budući da je ovim istraživanjem utvrđeno da konzumacija droga započinje u adolescenciji, točnije, da je prosječna dob prvog uzimanja bilo kojeg sredstva ovisnosti iznosila $M=16.22$ godine, a prosječna dob uzimanja primarnog sredstva ovisnosti $M=20.5$ godina, iznimno je važno usmjeriti preventivne napore na mlađe dobne skupine.

Drugi problem ovog istraživanja bio je utvrditi čimbenike rizičnih ponašanja: kriminalnih aktivnosti i zdravstvenih rizičnih ponašanja. Dobiveni rezultati pokazuju da je 63,9% ovisnika u jednom trenutku drogu uzimalo intravenozno, pri čemu je prosječna dob prvog intravenoznog uzimanja iznosila 21,15 godina. Nadalje, 68,9% ispitanika nikada se nije predoziralo, dok se njih 16,4% predoziralo više puta, a 11,9% jedan put. Više od polovine ovisnika, točnije 53,1%, koristilo je zajednički pribor. Kod 75% ovisnika je HIV status bio negativan, dok ih čak 20,4% nije testirano na HIV. Kod svega 1,3% postoji pozitivan (preliminarni) serološki test, viremija je bila dokazana ili su bili u postupku liječenja. S druge strane, 24,8% ovisnika bilo je pozitivno na hepatitis C te 3% na hepatitis B.

Prema dostupnim podacima iz literature, od 50% do 70% intravenskih konzumenata droga doživjelo je predoziranje koje nije završilo smrću (Europski

centar za nadzor droga i ovisnosti o drogama, 2010 prema Brunt i sur., 2011; Wagner i sur., 2015). Nadalje, Lynskey i Hall (1998) otkrili su da je ranija dob početka intravenoznog uzimanja bila značajno povezana s uporabom više droga i većim brojem nefatalnih predoziranja. Najrizičnija skupina za obolijevanje od hepatitisa C, a ujedno i najodgovornija za daljnji porast broja zaraženih HCV-om, su intravenski ovisnici, jer će svaki od njih vjerojatno zaraziti još drugih ljudi (Strain, Saxon, Hermann, 2015). Zaraza hepatitisom C u snažnoj je korelaciji s vremenom konzumacije sredstava ovisnosti (Sabilić, 2017), stoga su neki od relevantnih čimbenika rizika za predoziranje ujedno i čimbenici rizika za infekciju i bolest jetre. Osim toga, najrizičniji je čimbenik zaraze krvnim infekcijama poput HIV-a, HBV-a i HCV-a međusobno dijeljenje igala. U istraživanju Medić, Dželalija, Sonicki i Zekanović (2008) pokazalo se da su s višom prevalencijom infekcije hepatitisom C povezani čimbenici poput ranijeg početka konzumacije heroina, zajedničkog korištenja opreme za injekcije, dugotrajne konzumacije te psiholoških problema. U razvijenim se zemljama HCV primarno prenosi ubrizgavanjem droge. Prevalencija HCV infekcije među višegodišnjim intravenskim korisnicima droga iznosila je između 64% i 94% (Perz, Farrington, Pecoraro, Hutin, Armstrong, 2004). U kontekstu visoke prevalencije i sve veće incidencije ubrizgavanja droga, istraživanje o karakteristikama intravenskih korisnika droga moglo bi pridonijeti ranom prepoznavanju onih koji su u riziku od HCV infekcije i poboljšati provođenje preventivnih i terapijskih mjera. Prevalencija HIV pozitivnih intravenskih ovisnika u Republici Hrvatskoj relativno je niska (Gjenero-Margan i Kolarić, 2006), što je i pokazalo ovo istraživanje.

Kad je u pitanju kriminalno ponašanje, dobiveni rezultati pokazuju da 35,2% ispitanika nema nikakav problem sa zakonom, dok je njih 16,3% dobilo prekršajni nalog, a 17% bilo na uvjetnoj kazni. Nadalje, 34,6% ovisnika prvi je put prekršilo zakon nakon što su počeli uzimati teža sredstva ovisnosti, dok ih

je 26% prekršilo zakon nakon što su počeli uzimati lakša sredstva ovisnosti. Naime, istraživanja su pokazala blisku povezanost između uporabe droga i kriminala (Chaiken i Chaiken, 1990; Gjeruldsen i sur., 2004) Uključenost u kaznenopravni sustav često je rezultat ilegalnog traženja droge i sudjelovanja u nezakonitim aktivnostima. One djelomično odražavaju devijantno ponašanje koje proizlazi iz promjene u mozgu izazvane opetovanom uporabom droga (Chandler, Fletcher i Volkow, 2009). U meta-analitičkom istraživanju povezanosti kriminala i uzimanja opojnih droga, Bennett, Holloway i Farrington (2008) utvrdili su da je riječ uglavnom o krađama, prostituciji i razbojništvu, te se pokazalo da ovisnici, kako bi omogućili pribavljanje droge, uglavnom pribjegavaju krađi. Osnovne postavke modela ovisnosti ukazuju na to da žudnja za drogom uzrokuje kriminalna ponašanja. To proizlazi iz činjenice da je za nabavu droge potrebna veća količina novca, a najčešći način pribavljanja materijalnih sredstava jest upravo kriminal. Upravo zato su ovisnici o psihoaktivnim sredstvima, koji su često lošijeg socioekonomskog statusa, skloniji upuštanju u kriminalna ponašanja (Butorac, 2010). Razdoblje neposredno nakon izvršenja zatvorske kazne najrizičnije je vrijeme za promiskuitetna ponašanja i mogućnost zaraze HIV-om, stoga je važno intervenirati odmah nakon izlaska iz zatvora. Ovisnost je kronična bolest mozga s jakim genetskim komponentama, koja u većini slučajeva zahtijeva liječenje. Kazna sama po sebi uzaludan je i neučinkovit odgovor na zlouporabu droga. Integriranje liječenja u kaznenopravni sustav omogućio bi liječenje pojedincima kojima ono inače ne bi bilo dostupno, poboljšavajući njihove medicinske ishode i smanjujući stope ponovnog zatvaranja (Turner, Daneback i Skårner, 2019).

Posljednji istraživački problem ovog istraživanja odnosio se na utvrđivanje čimbenika liječenja te razlike u ishodu liječenja ovisnosti ovisno o vrsti primarnog sredstva ovisnosti. Dobiveni rezultati pokazuju da se više od polovine ovisnika (55,5%) osobno prijavilo za neki od oblika liječenja ovisnosti. Njih

18,3% na liječenje je uputio liječnik primarne zaštite, a 7,2% sud ili policija. Rezultati su pokazali da 64% ovisnika prima farmakoterapiju za održavanje te u podjednakoj mjeri primaju metadon (34%) i buprenorfin/nalokson (35%), dok je manji dio bez medikacije (17,7%) ili prima farmakoterapiju povremeno (5,8%). Na koncu, kod ovisnosti o opijatima ishod rezultata liječenja nešto je povoljniji nego kod liječenja ovisnosti o neopijatima.

Prikladan pristup u liječenju i rehabilitaciji ovisnika iznimno je važan jer izravno utječe na osnovne principe dobre politike liječenja, a ona uključuje ranu identifikaciju te uključivanje i zadržavanje što većeg broja ovisnika u sustavu liječenja. Terapija održavanja za cilj ima prekinuti uzimanje droga s ulice, što posredno utječe na snižavanje mogućnosti infekcije hepatitisom i HIV-om. Pozitivni pomaci u životu ovisnika, koji obuhvaćaju brigu za bližnje i prestanak s kriminalnim radnjama, opravdavaju ovakav način liječenja sve dok traje socijalna remisija bolesti (Tiljak, Neralić, Cerovečki, Kastelic, Ožvačić Adžić, Tiljak, 2012). Supstitucijsko liječenje opioidima najčešće je primijenjen način liječenja ovisnosti u Europskoj Uniji (Europski centar za nadzor droga i ovisnosti o drogama, 2010 prema Brunt i sur., 2011), a u Hrvatsku je takva praksa uvedena u 1991. godine, kad se počeo koristiti metadon, dok se od 2004. godine u farmakoterapiji liječenja koristi i buprenorfin (Sakoman, 2008). Metadon i buprenorfin omogućavaju ovim pacijentima da prestanu s uzimanjem heroina ili ga značajno smanje. Iako ne stvaraju osjećaj euforije sličan učinku heroina, nadomještaju biološki nedostatak endorfina na opioidnim receptorima u mozgu i uz njihovu pomoć pacijent može postići psihofizičku ravnotežu i kontrolirati žudnju. Zabilježeno je da zemlje koje koriste metadon u svoje programe liječenja ovisnosti privlače i do 75% ovisnika o opijatima, dok one koje ga ne koriste u svojim programima imaju manje od 20%, zbog čega je smrtnost ovisnika od predoziranja vrlo visoka (Sakoman, 2001). Osim toga, ovisnici o opijatima prevladavaju jer upravo oni imaju

najveću potrebu za liječenjem. Prema podacima Evropskog ureda za praćenje problema ovisnosti o drogama, u Evropi je uzimanje heroina razlog za 49% svih dolazaka na tretman (Katalinić, Kuzman, Pejak, Rojnić Palavra, 2009). S druge strane, moguće je da ovisnici o neopijatima ne doživljavaju svoju ovisnost dovoljno ozbiljnom te nemaju sindrome ustezanja, poput ovisnika o heroinu. Kad je u pitanju liječenje, za neopijate ne postoji supstitucijski lijek. Zbog svega navedenog može se pretpostaviti da je prognoza liječenja nešto bolja za ovisnike o opijatima. Za ovisnike u programima supstitucije manje je vjerojatno da će predstavljati opasnost širenjem HIV infekcije, hepatitisa i poticanjem drugih na uzimanje droga (Sakoman, 2001). Nadalje, buprenorfin može biti korisna alternativa metadonu kod ovisnika jer ima jedinstveni profil receptora, manje nedostataka, a i dalje dovodi do uspješnog liječenja (Vidal-Trevañ, Varescon, Nebert, Boissonnes, 2003; O'Connor i Fiellin 2000; Obadia, Perrin, Feroni, Vlahov, Moatti. 2001; Kakko Svanborg, Kreek, Heilig, 2003). Treba naglasiti da se terapija metadonom ili buprenorfinom uglavnom smatra "biomedicinskim tretmanom za socijalnu rehabilitaciju" (Sau, Mukherjee, Manna, Sanyal, 2013), a još je mnogo drugih čimbenika koji mogu utjecati na apstinenciju ovisnika. Brojna istraživanja bavila su se nizom psihosocijalnih i bioloških čimbenika za koje se pretpostavlja da predviđaju recidiv. Središnji element liječenja ovisnosti u Hrvatskoj, s obzirom na kronični i recidivirajući tijek bolesti, jest omogućavanje skrbi ambulantnim liječenjem. Isto se potvrdilo i ovim istraživanjem, koje je pokazalo da je dominantna ustanova služba za prevenciju i izvanbolničko liječenje ovisnosti, iako je dostupno bolničko liječenje i terapijske zajednice. Ambulantno liječenje odvija se kroz mrežu usluga za promociju mentalnog zdravlja i prevenciju ovisnosti, a obuhvaća psihoterapiju, testiranje i savjetovanje o pratećim bolestima (Tiljak i sur., 2012). Gotovo polovina sudionika ovog istraživanja (45.7%) uključena je u savjetovanje, dok je 26.6% sudionika

uključeno u neki oblik psihoterapije. Hrvatski je model liječenja ovisnika o opijatima integrativan, uzima u obzir dugotrajnost i nepredvidljivost procesa liječenja te uključuje cijeli spektar elemenata: farmakoterapiju, psihoterapiju, psihosocijalne intervencije, psihoedukaciju, obiteljski postupak, mjere prevencije širenja virusnih bolesti, provjeru apstinencije te simultano liječenje komorbiditetnih psihičkih poremećaja i somatskih bolesti (Tiljak i sur., 2012).

Ovim istraživanjem prikazana su neka obilježja ovisnika u Hrvatskoj, međutim, ovisnost i zlouporaba droga kompleksni su fenomeni koji ovise o brojnim čimbenicima. Temeljni nedostatak ovog istraživanja odnosi se na sam upitnik, kojim su nedostatno ispitani uzroci i okolnosti početka konzumiranja droge i daljnjeg razvoja ovisnosti. U budućim istraživanjima preporučuje se staviti veći naglasak na istraživanje korelata u kontekstu drugih sociodemografskih i psiholoških varijabli, koje bi dodatno rasvijetlile mehanizme razvoja problema u ponašanju. Na praktičnoj razini, rezultati ovog istraživanja mogu biti korisni u oblikovanju smjernica za javne politike vezane za stegovne mjere i kaznene postupke, budući da je većina sudionika prvi put uzela sredstvo ovisnosti u maloljetničkoj dobi. Navedeno implicira i nužnost uključivanja odgojno-obrazovnih ustanova u primarnu prevenciju ovisnosti te upućuje na potrebu za pomicanjem donje dobne granice za početak provedbe preventivnih programa. Posljedično, potrebno je kreirati i prilagoditi preventivne programe mlađoj djeci i njihovim roditeljima. Preventivna i kaznena politika na području zlouporabe droga u neraskidivoj su vezi; kako dobra preventivna politika može smanjiti broj mladih koji će se zbog problema s ovisnošću naći u kaznenom sustavu, tako i kaznena politika, uključivanjem mladih u savjetodavne tretmane, ima značajnu ulogu u daljnjem preveniranju eksperimentiranja s drogama i razvoja ovisnosti.

LITERATURA

- Bernardy, C. C. F. i Oliveira, M. L. F. D. (2010). The role of family relationships in the initiation of street drug abuse by institutionalized youths. *Revista da Escola de Enfermagem da USP*, 44, 11-17.
- Bennett, T., Holloway, K. i Farrington, D. (2008). The statistical association between drug misuse and crime: A meta-analysis. *Aggression and violent behavior*, 13(2), 107-118.
- Boys, A., Marsden, J. i Strang, J. (2001). Understanding reasons for drug use amongst young people: a functional perspective. *Health education research*, 16(4), 457-469.
- Brlas, S. (2018). *Psihologija ovisnosti u interdisciplinarnom kontekstu borbe protiv ovisnosti*. Zavod za javno zdravstvo "Sveti Rok" Virovitičko-podravske županije.
- Brlas, S. (2011). *Terminološki opisni rječnik ovisnosti*. Zavod za javno zdravstvo "Sveti Rok" Virovitičko-podravske županije.
- Burek, V., Horvat, J., Butorac, K. i Mikulić, R. (2010). Viral hepatitis B, C and HIV infection in Croatian prisons. *Epidemiology & Infection*, 138(11), 1610-1620.
- Butorac, K (2010): Neka obilježja osobnosti kao prediktivni čimbenici zlouporabe i ovisnosti o drogama i alkoholu; *Kriminologija i socijalna integracija (18)*: 79-98.
- Chaiken, J. M. i Chaiken, M. R. (1990). Drugs and predatory crime. *Crime and justice*, 13, 203-239.
- Chandler, R. K., Fletcher, B. W. i Volkow, N. D. (2009). Treating drug abuse and addiction in the criminal justice system: improving public health and safety. *Jama*, 301(2), 183-190.
- Čorak, D., Krnić D. i Modrić, I. (2014): Mladi i droga. U: I. Pavić Šimetin, Z. Koštić i S. Veber (ur): *Droga i mladi* (str: 8-12); Ministarstvo unutrnjih poslova Republike Hrvatske; II. izmijenjeno izdanje Zagreb.
- Council of Europe (1999.), *Treated drug users in 23 European cities*, data 1997. Strasbourg, Council of Europe.

- Europski centar za praćenje droga i ovisnosti o drogama (EMCDDA, 2019); Službene internetske stranice Europske unije, pribavljeno 23.07.2021.s adrese https://europa.eu/european-union/abouteu/agencies7/emcdda_hr.
- Gaher, R. M. i Simons, J. S. (2007). Evaluations and expectancies of alcohol and marijuana problems among college students. *Psychology of addictive behaviors*, 21(4), 545.
- Gjenero-Margan, I. i Kolarić, B. (2006). Epidemiology of HIV infection and AIDS in Croatia—an overview. *Collegium antropologicum*, 30(2), 11-16.
- Gjeruldsen, S., Myrvanga, B. i Opjordsmoen, S. (2004). Criminality in Drug Addicts: A Follow-Up Study over 25 Years. *European Addiction Research*, 10, 49-55.
- Hekimian, L. J. i Gershon, S. (1968). Characteristics of drug abusers admitted to a psychiatric hospital. *Jama*, 205(3), 125-130.
- Isacson, D. i Bingefors, K. (2002). Attitudes towards drugs—a survey in the general population. *Pharmacy world and science*, 24(3), 104-110.
- Kakko, J., Svanborg, K. D., Kreek, M. J. i Heilig, M. (2003). 1-Year retention and social function after buprenorphine-assisted relapse prevention treatment for heroin dependence in Sweden: a randomized, placebo-controlled trial. *Lancet* 361:662–668.
- Katalinić, D., Kuzman, M., Pejak, M. i Rojnić Palavra, I. (2009). Izvješće o osobama liječenim zbog zlouporabe psihoaktivnih droga u Hrvatskoj u 2008. godini. *Zagreb, Hrvatski zavod za javno zdravstvo, Ministarstvo zdravstva i socijalne skrbi Republike Hrvatske*, 12.
- Katalinić, D., Valentić, M. i Huskić, A. (2020): I Epidemiološka slika ovisnosti o psihoaktivnim drogama u svijetu i Europi. U K. Capak i I. Pavić-Šimetin (ur.), *Izvješće o osobama liječenim zbog zlouporabe psihoaktivnih droga u Hrvatskoj u 2019. godini Kretanje zlouporabe psihoaktivnih droga u Hrvatskoj*; (5-6), Hrvatski zavod za javno zdravstvo, Zagreb.
- Klarić Markus, M. (2019): Kriminogeni čimbenik ovisnosti o drogama; *Zbornik radova Veleučilišta u Šibeniku*; (3-4)89-106.

- Krnić, D., Čorak, D. i Modrić, I. (2013). *Droga i mladi*. Zagreb: Agencija za komercijalnu djelatnost d.o.o.
- Kudumija Slijepčević, M., Puharić, Z. i Salaj, T. (2018). *Ovisnosti : udžbenik za zdravstvene studije*. Bjelovar: Veleučilište u Bjelovaru. Preuzeto s <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:144:670595>.
- Lynskey, M. T. i Hall, W. (1998). Cohort trends in age of initiation to heroin use. *Drug and Alcohol Review*, 17(3), 289-297.
- Medić, A., Dželalija, B., Sonicki, Z. i Zekanović, D. (2008). Characteristics of hepatitis C infection in injecting drug users in Zadar County, Croatia. *Collegium antropologicum*, 32(3), 697-702.
- Menard, S., Sharon Mihalić, S. i Huizinga, D. (2001). Drugs and crime revisited. *Justice Quarterly*, 18(2), 269-299.
- Nacionalni institut za zlouporabu droga (NIDA, 2018). What is drug addiction treatment? Principles of Drug Addiction Treatment: A Research-Based Guide (Third Edition) Pribavljeno 1. 3. 2021. s adrese: <https://www.drugabuse.gov/publications/principles-drug-addiction-treatment-research-based-guide-third-edition/frequently-asked-questions/what-drug-addiction-treatment>.
- Obadia, Y., Perrin, V., Feroni, I., Vlahov, D. i Moatti, J. P. (2001). Injecting misuse of buprenorphine among French drug users. *Addiction* 96:267-272
- O'Connor, P. G. i Fiellin, D. A. (2000). Pharmacological treatment of heroin-dependent patients. *Annals of Internal Medicine*, 133(1), 40-54.
- O'Connor, G. i McMahon, G. (2008). Complications of heroin abuse. *European Journal of Emergency Medicine*, 15(2), 104-106.
- Onyeka, I. N., Uosukainen, H., Korhonen, M. J., Beynon, C., Bell, J. S., Ronkainen, K., Föhr, J., Tiihonen, J. i Kauhanen, J. (2012). Sociodemographic characteristics and drug abuse patterns of treatment-seeking illicit drug abusers in Finland, 1997-2008: The HUUTI study. *Journal of addictive diseases*, 31(4), 350-362.

- Perz, J. F., Farrington, L. A., Pecoraro, C., Hutin, Y. J. F. i Armstrong, G. L. (2004, September). Estimated global prevalence of hepatitis C virus infection. In *42nd Annual Meeting of the Infectious Diseases Society of America* (Vol. 30). MA USA.
- Redmond, S. i Devaney, E. (2010). Drug and Alcohol-Related Knowledge, Attitudes and Behavior. *Ireland: Youth Studies Ireland*, 5(1), 34-48.
- Sablić, S. (2017). *Primjena novih direktnih antivirusnih lijekova u liječenju bolesnika s kroničnim hepatitisom C u Dalmaciji*. (Neobjavljena doktorska disertacija, Medicinski fakultet Sveučilišta u Splitu).
- Sakoman, S. (2008). Društvo bez droge? Hrvatska nacionalna strategija. U V. Šakić (Ur.). *Biblioteka Studije–Knjiga*, 5.
- Sakoman, S. (2001). Zlouporaba droga i ovisnost o drogama: bibliografija radova objavljenih u Hrvatskoj 1980.-1999.(Drug Abuse and Drug Addiction: Bibliography of Studies Published in Croatia 1980-1999). *Acta clinica Croatica*, 40(3), 227-227.
- Sau, M., Mukherjee, A., Manna, N. i Sanyal, S. (2013). Sociodemographic and substance use correlates of repeated relapse among patients presenting for relapse treatment at an addiction treatment center in Kolkata, India. *African health sciences*, 13(3), 791-799.
- Seddon, T. (2000). Explaining the drug-crime link: theoretical, policy and research issues. *Journal of Social Policy*, 29, 95-107.
- Stenbacka, M. i Stattin, H. (2007). Adolescent use of illicit drugs and adult offending: a Swedish longitudinal study. *Drug and Alcohol Review*, 26, 397-403.
- Strain, E., Saxon, A. J. i Hermann, R. (2015). Opioid use disorder: Epidemiology, pharmacology, clinical manifestations, course, screening, assessment, and diagnosis. *UpToDate, Post, TW, editor: UpToDate. Waltham, MA*.
- Svjetska zdravstvena organizacija (2012): *Međunarodna klasifikacija bolesti i srodnih zdravstvenih problema (MKB-10)*. Mentalni poremećaji i poremećaji ponašanja uzrokovani uzimanjem psihoaktivnih tvari.

- Šarić, J., Sakoman, S. i Zdunić, D. (2002). Zlouporaba droga i uključenost u kriminalno ponašanje. *Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja*, 11(2-3 (58-59)), 353-377.
- Tiljak, H., Neralić, I., Cerovečki, V., Kastelic, A., Ožvačić Adžić, Z. i Tiljak, A. (2012): Mogućnosti u liječenju ovisnika o opijatima u primarnoj zdravstvenoj zaštiti i obiteljskoj medicini; *Acta medica Croatica*, 66(4), 295-301.
- Turner, R., Daneback, K. i Skårner, A. (2020). Explaining trajectories of adolescent drunkenness, drug use, and criminality: A latent transition analysis with socio-ecological covariates. *Addictive behaviors*, 102, 106145.
- Vidal-Trevañ, G., Varescon, I., Nebert, N. i Boissonnes, A. (2003). Intravenous use of prescribed sublingual buprenorphine tablets by drug user receiving maintenance therapy in France. *Drug Alcohol Depend* 69:175–181 .

Tablica 1. Učestalost prvog povoda za eksperimentiranje s drogama

<i>Prvi povod za eksperimentiranje s drogama</i>	<i>f</i>	<i>%</i>
Želja za samopotvrđivanjem (želja da se osoba napravi važnom)	851	12.4%
Utjecaj vršnjaka ili partnera	2718	39.6%
Problemi u obitelji	684	10%
Problemi u školi	45	0.7%
Psihološki razlozi (depresija, neuroza ili mladenačka nesigurnost)	734	10.7%
Dosada	721	10.5%
Zabava	566	8.3%
Znatiželja	338	4.9%
Neznanje o mogućim posljedicama	69	1%
Nepoznato	132	1.9%

Tablica 2. Učestalost konzumacije prvog sredstva ovisnosti i trenutnog primarnog sredstva.

<i>Sredstvo ovisnosti</i>	<i>Prvo sredstvo (f)</i>	<i>Prvo sredstvo (%)</i>	<i>Trenutno primarno sredstvo (f)</i>	<i>Trenutno primarno sredstvo (%)</i>
Heroin	329	4.8%	4800	70%
Metadon	27	0.4%	191	2.8%
ostali opijati	34	0.5%	20	0.3%
buprenorfin	27	0.4%	301	4.4%
tramadol	14	0.2%	27	0.4%
fentanyl	0	0%	4	0.05%
kokain	82	1.2%	164	2.4%
amfetamini	48	0.7%	115	1.7%
"ecstasy"	89	1.3%	21	0.3%
ostali stimulansi	7	0.1%	7	0.1%
metamfetamini	7	0.1%	7	0.1%
barbiturati	0	0%	4	0.05%
benzodiazepini	103	1.5%	106	1.6%
ostali sedativi i hipnotici	7	0.1%	13	0.2%
GBH/GBL	4	0.05%	4	0.05%
Ketamin	4	0.05%	0	0%
LSD	27	0.4%	4	0.05%
drugi halucinogeni	0	0%	7	0.1%
halapljiva otapala	288	4.2%	4	0.05%
kanabinoidi	5506	80.3%	1014	14.8%
sintetski kanabinoidi	21	0.3%	21	0.3%
ostalo	69	1%	34	0.5%
nepoznato	165	2.4%	0	0%

Tablica 3. Učestalost ranijih problema sa zakonom.

<i>Vrsta problema sa zakonom</i>	<i>f</i>	<i>%</i>
kažnjavan/a prekršajno	1117	16.3%
pritvor	409	6%
uvjetna kazna	1166	17%
zatvorska kazna	892	13%
više zatvorskih kazni	442	6.4%
nepoznato	415	6.1%
nema problema sa zakonom	2417	35.2%

Tablica 4. Učestalost zaraze hepatitisom B i C kod ovisnika o psihoaktivnim sredstvima

<i>Ishod testiranja i anamneze</i>	<i>Hepatitis B (f)</i>	<i>Hepatitis B (%)</i>	<i>Hepatitis C (f)</i>	<i>Hepatitis C (%)</i>
anamnestički negativan (nema testiranje)	1591	23.2%	1468	21.4%
anamnestički pozitivan (ne zna rezultat testa)	27	0.4%	54	0.8%
testiran, negativan	4691	68.4%	3155	46%
testiran, HBsAG pozitivan/anti HCV pozitivan	206	3%	1702	24.8%
u postupku liječenja	27	0.4%	178	2.6%
nepoznato	316	4.6%	301	4.4%

Tablica 5. Učestalost odabira ustanove za primjenu liječenja ovisnosti

<i>Ustanova</i>	<i>f</i>	<i>%</i>
Služba za prevenciju i izvanbolničko liječenje ovisnosti	5342	77.9%
Bolnica – ambulantno	672	9.8%
Bolnica – stacionarno	671	9.8%
Dnevna bolnica	19	0.3%
Terapijska zajednica	154	2.2%

Tablica 6. Učestalost korištenja ostalih oblika tretmana/programa za liječenje ovisnosti.

<i>Tretman/program</i>	<i>f</i>	<i>%</i>
Psihoterapija	1824	26.6%
Upute	952	13.9%
Savjetovanje	3136	45.7%
obiteljska terapija	13	0.2%
podrška	318	4.6%
osoba upućena u drugu zdravstvenu ustanovu	19	0.3%
tretman nije započeo/nije donesena odluka	111	1.6%
ostalo	36	0.5%
nepoznato	449	6.5%

Tablica 7. Distribucija frekvencija različitih ishoda tretmana u odnosu na vrstu primarnog sredstva ovisnosti

		<i>Opijati (f)</i>	<i>Neopijati (f)</i>	<i>f</i>
Ishod tretmana	apstinira (stabilan)	2967	411	3378
	apstinira od primarnog sredstva, uzima sporedna sredstva	997	45	1042
	povremeno uzima primarno sredstvo ovisnosti	384	162	546
	stanje nepromijenjeno	376	164	540

Drug abuse, risk behavior and some aspects of treatment of addicts

Hana Mujkanović,* Dario Vučenović

University of Zagreb, Faculty of Croatian Studies, Department of Psychology

Abstract

Among the most serious consequences of drug abuse for any society, in addition to economic damage, are also health problems and criminal behavior related to illegal drugs. Accordingly, the general goal of the research was to examine the occurrence of drug abuse (determine the reason for starting drug experimentation, the average age of first taking drugs and the average age of taking the primary drug of addiction, who was the first to find out and expose the drug problem and what type of drug addicts consume), risky behavior (to determine when criminal activity occurred and the level of risky health behaviors) and some aspects of the treatment of addicts (to determine whether there are differences in the outcome of addiction treatment depending on the type of primary drug of addiction, who referred the addict to treatment, whether he is receiving pharmacotherapy and which dominant treatment facility). The research was conducted on the collected data of 6,858 persons treated for drug abuse in the Republic of Croatia, average age $M=38.02$ years ($SD=10.17$). For the purposes of this research, the Pompidou questionnaire was used with basic data on addicts in the treatment program. Of the total number of respondents, 82.7% were men. The results show that the most common reason for experimenting with drugs is the influence of peers or partners (39.6%). The average age of first taking any addictive substance was $M=16.22$ years ($SD=4.09$). For the largest number of addicts, the first drug of addiction was cannabinoids (80.3%), while in the largest percentage (70%) heroin was the primary drug of addiction. It was found that 34.6% of addicts broke the law for the first time after they started taking harder addictive substances, and 26% after they started taking lighter addictive substances. Furthermore, 63.9% of addicts took drugs intravenously at one

* mujkanovic_hana@yahoo.com

point, whereby the average age of the first intravenous intake was $M=21.15$ years ($SD=4.86$). 53.1% of addicts used common utensils for consuming addictive substances. Slightly more than half of addicts (55.5%) personally applied for some form of addiction treatment, and the dominant treatment institution is the service for prevention and outpatient addiction treatment (77.8%). In the end, the outcome of treatment for opiate addiction is somewhat more favorable than for treatment of non-opiate addiction. The obtained results on a practical level could be used to shape guidelines for public policies related to disciplinary measures and criminal procedures. They emphasize the need to involve educational institutions in the primary prevention of drug addiction.

Keywords: drug abuse, drug addiction, criminal behaviors, risky health behaviors, treatment

Motivacija studenata i kvaliteta socijalnih interakcija u online nastavi

Amina Osmanagić,* Amela Dautbegović

Univerzitet u Sarajevu, Filozofski fakultet, Odsjek za psihologiju

Sažetak

Prelazak s tradicionalne nastave na online nastavu u svim osnovnim i srednjim školama kao i u visokom obrazovanju u Kantonu Sarajevo započeo je odlukom Ministarstva obrazovanja, donesene 10. marta 2020. godine, a koja je donijeta zbog pandemije zaraznog koronavirusa SARS-CoV-2. Online nastava je promijenila dinamiku rada studenata i profesora te dovela i do niza promjena koje se tiču angažmana studenata, motivacije i kvalitete socijalnih interakcija. Realizirano istraživanje imalo je za cilj ispitati motivaciju studenata i procjenu kvalitete socijalnih interakcija. U istraživanju je sudjelovalo 107 studenata Filozofskog fakulteta u Sarajevu. Za potrebe istraživanja korištene su dvije skale. Razina motivacije studenata utvrđena je pomoću modifikovane verzije skale o motivacijskim strategijama za učenje (Motivated strategies for learning questionnaire), dok je kvaliteta socijalnih interakcija utvrđena pomoću modifikovane verzije instrumenta koji je koristio Picciano (2002) za ispitivanje performansi na online nastavi u odnosu na interakciju studenata. Provedena je i kvalitativna analiza odgovora na pojedina pitanja kako bi se stekao uvid u faktore koje studenti izdvajaju kao motivirajuće i demotivirajuće tokom online nastave, što mogu biti korisne smjernice za unapređenje kvalitete online nastave. Rezultati provedenog istraživanja pokazuju da studenti postižu prosječne rezultate na razini motivacije ($M = 3.12$). Studenti u ovom istraživanju su iskazali prosječno niže procjene kvalitete socijalnih interakcija ($M = 2.56$). Identificirana je statistički značajna povezanost ($r = 0.593$; $p < 0.01$) između motiviranosti i kvalitete socijalnih interakcija u online nastavi. Potvrđeno je da će porastom razine motivacije, rasti i razina procjene kvalitete socijalnih interakcija.

Ključne riječi: online nastava, motivacija, kvaliteta socijalnih interakcija, obrazovni sistem

* aminaosmanagic@gmail.com

UVOD

Pandemija COVID-19 uzrokovala je najveći poremećaj obrazovnih sistema u historiji, pogađajući gotovo 1,6 milijardi učenika u više od 190 zemalja i na svim kontinentima. Zatvaranje škola i drugih prostora za učenje utjecalo je na 94% svjetske studentske populacije, do 99% u zemljama s niskim i nižim srednjim dohotkom (United Nations, 2020). Nastojeći spriječiti širenje COVID-19, Svjetska zdravstvena organizacija (SZO) preporučila je zaustavljanje aktivnosti koje mogu izazvati masovne gužve. Iz tog razloga, učenje se mora izvoditi po scenarijima koji mogu minimalizirati fizički kontakt između studenata i profesora.

Online nastava

Jedan od alternativnih oblika učenja koji se može provesti tokom hitne situacije COVID-19 je online učenje. Prema Moore-u, Dickson-Deane i Galyen (2011) online učenje je učenje koje koristi internetske mreže s dostupnošću, povezanošću, fleksibilnošću i sposobnošću uspostavljanja različitih vrsta interakcija učenja (Pragholapati, 2020). Online nastava uključuje različite metode poput predavanja putem neke video platforme (npr. Skype ili Zoom), snimki predavanja, Powerpoint prezentacija, samostalnog čitanja literature, pisanja samostalnih radova, online diskutiranja te online konsultacija. Online model obrazovanja se vrlo brzo nametnuo razvojem tehnologije i interneta i ponudio tržište za nova zanimanja, te mnogo više načina korištenja ovog modela obrazovanja. Posljedično sa situacijom koja nas je zadesila sa Covid-19 pandemijom online model nastave je postao jedini način realiziranja nastave. Online nastava bi trebala odgovarati socijalnim i ekonomskim potrebama studenata, bez obzira iz kojeg područja dolazili, te u koje svrhe, kontekste, metode i tehnike se adaptirala, koristila i uključivala (Kerla, Kačapor, Rahimić i Tatić, 2018). Platforme za online učenje nude mnoge prednosti

studentima, kao što su kontrola nad sadržajem, kontrola vremena provedenog u učenju, pa se stoga proces može prilagoditi potrebama studenata i ciljevima učenja. To bi moglo doprinijeti boljoj komunikaciji sa studentima, a usprkos nekim svojstvenim izazovima koje donosi ovo krizno vrijeme, online učenje može poboljšati proces učenja za studente. Međutim, prilikom upotrebe platformi za online učenje postoje i neki elementi koji bi mogli biti smatrani preprekama u procesu učenja studenata, kao što su smanjena motivacija studenata, zakašnjenje povratne informacije ili pomoć zbog činjenice da profesori nisu uvijek dostupni u vrijeme kada će studentima možda trebati pomoć tokom učenja ili osjećaja izolacije zbog nedostatka fizičkog prisustva kolega (Muilenburg, Berge, 2005).

Motivacija u online nastavi

Motivacija je složeni dio ljudske psihologije i ponašanja koji utječe na to kako pojedinci odlučuju uložiti svoje vrijeme, koliko energije troše u bilo kojem zadatku, kako razmišljaju i šta osjećaju o zadatku te koliko dugo ustraju na zadatku (Urdan i Schoenfelder, 2006). Motivacija je jedna od najvažnijih komponenti koja djeluje na ishode učenja, ali zbog svoje složenosti je jedna od najtežih za mjerenje. Kao jedna od najvažnijih komponenti povezana je ne samo sa školskim uspjehom već i s pozitivnim stavovima prema školi i učenju. Učenici koji su motivirani da nauče nešto što će im koristiti u daljnjem životu upotrebljavaju više kognitivne procese te usvajaju više gradiva od učenika koji su manje motivirani (Garner i sur. 1991, Graham i Golan, 1991 prema Vidović Vizek 2014). Motivaciju u online kontekstu vrijedi istražiti jer su prema ranijim istraživanjima studenti skloni manje sudjelovati u online nastavi (Kyewski i Krämer, 2018).

Kao što se može vidjeti na Slici 1 (preuzetoj iz baze podataka Scopus), broj naučnih studija o motivaciji za učenje na mreži dramatično se povećao

posljednjih godina (Uçar i Kumtepe, 2020). To bi mogao biti pokazatelj da online učenje dovodi do ključnih pitanja vezanih za motivaciju studenata i takve će studije u budućnosti steći veću popularnost. U online okruženju, i unutrašnji i vanjski motivi imaju značajnu vezu sa završetkom studija. Osjećaj izolacije (Paulus i Scherff, 2008, prema Gustiani, 2020), frustracije zbog tehnologije (Hara i Kling, 2003, prema Gustiani, 2020) i vremenska ograničenja zbog drugih odgovornosti (Keller, 1999, prema Gustiani, 2020) identificirani su kao faktori koji utječu na odluke učenika da odustanu od online predavanja. Međutim, slaba motivacija je također utvrđena kao odlučujući faktor koji doprinosi visokim stopama napuštanja studija (Artino, 2008; Keller, 2008, prema Gustiani, 2020). Stoga se motivacija studenata smatra presudnim faktorom uspjeha u online okruženjima za učenje (Artino, 2008; Keller, 2008, prema Gustiani, 2020) i primarni je razlog za sadašnje istraživanje.

Socijalne interakcije u online nastavi

Jedan od nedostataka online nastave odnosi se na poteškoće pri uspostavljanju interaktivnosti. Socijalna interakcija odavno je prepoznata kao presudna i kritična komponenta obrazovnog procesa. Interakcija je dugo bila popularna tema istraživanja u online učenju. Vrijednost interakcije u online nastavi leži u njenom doprinosu sposobnosti sudionika (nastavnika i učenika) da uspostave osjećaj pripadnosti u virtualnom okruženju. Međutim, nedostatak definicije onoga što čini uočljive, mjerljive interaktivne kvalitete u online nastavi spriječio je prelazak s teorije i istraživanja na dizajnerske prakse i ometao istraživanje načina za poboljšanje interaktivnih kvaliteta predavanja. Nedostatak interakcije na relaciji student-nastavnik vodi do nezadovoljstva studenata. Socijalna interakcija u online učenju može dovesti do povećanog studentskog angažmana, motivacije i može pomoći u poboljšanju studentskih performansi (Kwaske i McLennan, 2020). Malo je empirijskih studija o

razvoju socijalne interakcije u online okruženju iz perspektive studenata i o utjecajima socijalne komunikacije na učenje studenata. To sugerira da se trebaju uložiti dodatni istraživački napor kako bi se istražio razvoj socijalne interakcije u online nastavi. Kvalitetne socijalne interakcije mogle bi utjecati na motivaciju studenata, jer mogu poboljšati stepen "stvarnosti" u online okruženju. Učenici koji postižu bolje rezultate na upitniku kvalitete socijalnih interakcije ne bi se osjećali izolirano i hladno jer bi osjećali veću povezanost sa drugima u online okruženju (Rogers i Lea, 2005).

U ovom istraživanju nastojala se ispitati motivacija studenata i kvaliteta socijalnih interakcija u kontekstu online nastave, kao i odnos između ova dva konstrukta. Ispitan je i odnos pojedinih sociodemografskih obilježja studenata s motivacijom i procjenom kvalitete socijalnih interakcija.

METODA ISTRAŽIVANJA

Učesnici

Ispitanici koji su učestvovali u ovom istraživanju bili su pretežno ženskog spola $N=93$ (86,9%), a samo 14 ispitanika muškog spola (13,1%). Od ukupnog broja ispitanika $N=107$, 16 ispitanika bili su studenti prve godine (15%); 18 ispitanika studenti druge godine (16,8%); 22 ispitanika studenti treće godine (20,06%); 18 ispitanika studenti četvrte godine (16,8%); 33 ispitanika studenti pete godine (30,8%). Od 107 ispitanika njih 56 (52,3%) bilo je na prvom ciklusu studija (dodiplomskom), a 51 (47,7%) ispitanik bio je na drugom ciklusu studija.

Instrumenti

Razina motivacije studenata u online nastavi utvrđena je pomoću modifikovane verzije skale o motivacijskim strategijama za učenje (engl. Motivated strategies for learning questionnaire MSLQ). Skala je adaptirana od

strane autora Meeter i suradnici 2020. Adaptirana skala sastoji se od 6 čestica. Temeljem rezultata Cronbach alpha, tvrdnja koje ne dijeli unutarnju dosljednost je "Osjećam se manje motiviranim za sudjelovanje na nastavi kada drugi isključe kameru." Cronbach alpha pokazatelj je bio ispod 0,60, ali nakon ispuštanja navedene tvrdnje, Cronbach alpha pokazatelj je povećan na prihvatljivu razinu od 0,76. Koeficijent unutarnje konzistencije na ranijim istraživanjima iznosio je u rasponu od 0,70 do 0,89. Zadatak ispitanika bio je da na skali Likertovog tipa od pet stupnjeva procijene koliko se slažu sa svakom tvrdnjom pri čemu vrijednost 1 označava "uopšte se ne slažem", a vrijednost 5 označava "u potpunosti se slažem".

Procjena kvalitete socijalnih interakcija u online nastavi utvrđena je pomoću modificovane verzije instrumenta koji je koristio Picciano (2002) za ispitivanje performansi na online nastavi u odnosu na interakciju studenata. Skala je adaptirana od strane autora Spears (2012). Adaptirana skala sastoji se od 6 čestica, koeficijent unutarnje konzistencije skale iznosio je 0,84. Zadatak ispitanika je bio da na skali Likertovog tipa od pet stupnjeva procijene koliko se slažu sa svakom tvrdnjom pri čemu vrijednost 1 označava "uopšte se ne slažem", a vrijednost 5 označava "u potpunosti se slažem". Koeficijent unutarnje konzistencije (Cronbach alpha) u ovom istraživanju iznosio je =.89.

Upitnik sociodemografskih obilježja, konstruiran za potrebe istraživanja, kojim su se prikupile informacije o pojedinim sociodemografskim karakteristikama učesnika. Prikupljeni su podaci o spolu, dobi, odsjeku, godini studija te ciklusu studija. Zatim slijede pitanja o stepenu obrazovanja roditelja te procjeni socioekonomskog statusa. U ovom dijelu upitnika također smo ispitali i učestalost upotrebe kamera tokom online predavanja, te tehničke i kućne uslove rada.

Pored korištenih instrumentarija studentima su postavljena dva pitanja otvorenog tipa kojim smo željeli sprovesti kvalitativnu analizu. Pitanja su

glasila: "Koji su to motivirajući faktori u online nastavi za Vas?" i " Koji su to demotivirajući faktori u online nastavi za Vas?"

Postupak

Realizirano je online istraživanje. Navedeni instrumenti bili su dostupni u elektronskom obliku u vremenskom trajanju od dvije sedmice, razdoblje od 26. 5. 2021. do 10. 6. 2021. Sudionici su informisani da je učešće u istraživanju anonimno i dobrovoljno te da će uvid u podatke imati samo istraživači.

REZULTATI I RASPRAVA

Za sve podatke su izračunati parametri deskriptivne statistike: aritmetička sredina, (M - je zbroj svih vrijednosti podijeljen njihovom broju), standardna devijacija (Sd - koliko u prosjeku elementi skupa odstupaju od aritmetičke sredine skupa), medijan (Md - određuje sredinu distribucije), minimum ($Min.$) i maksimum ($Max.$). Maksimalna aritmetička sredina je 5 i ona predstavlja potpuno slaganje s tvrdnjom, a minimalna aritmetička sredina je 1 i ona predstavlja potpuno neslaganje s tvrdnjom. Najmanja moguća vrijednost minimuma može biti 1, a najviši maksimum može biti 5.

Ispitivanje motivacije studenata tokom online nastave

Prosječna razina motivacije studenata u online nastavi je 3.12 (na ljestvici 1-5) s prosječnim odstupanjem od aritmetičke sredine 1.11. Prema navedenim rezultatima koje možemo vidjeti u Tabeli 2, može se zaključiti da studenti iskazuju prosječne rezultate prilikom procjenjivanja njihove motivacije u online nastavi. Na varijabli motivacije, sudionici najviše prosječne vrijednosti postižu na česticama: položiti ću predmete koje trenutno pratim ($M= 3.91$) i zadovoljan/na sam vježbama kojim prisustvujem ($M= 3.07$).

Prilikom analize kvalitativnog istraživanja koje smo proveli mogli smo vidjeti da bi se rezultati koje smo dobili mogli objasniti time da su mnogi ispitanici kao motivirajuće faktore izdvojili želju za završetkom studija te bi iz tih razloga imali veću motivaciju za polaganje predmeta koje prate. Također, kao demotivirajuće faktore nekolicina studenata izdvojila je nezanimljiva i neprikladna predavanja tokom online nastave što se podudara i sa njihovim većim zadovoljstvom vježbama kojim prisustvuju. Vrijedi istaći i da vježbe same po sebi podrazumijevaju veći angažman i uključenost studenata pri realizaciji zadataka tokom nastave što može objasniti i izraženu veću motivaciju na ovoj čestici. Najniže prosječne vrijednosti prikazane su na čestici često aktivno učestvujem na predavanjima ($M= 2.96$) i zadovoljan/na sam predavanjima kojima prisustvujem ($M= 2.96$). Dobiveni rezultati u skladu su sa ranijim istraživanjima koji su uspoređivali aktivnost studenata u online nastavi u odnosu na tradicionalni oblik nastave u kojima su studenti iskazali da su manje aktivni na online predavanjima (Baczek, Zaganczyk-Baczek, Szpringer, Jaroszynski, Vozakowska- Kaplon, 2021).

Ispitivanje procjene kvalitete socijalnih interakcija tokom online nastave.

Prosječna razina procjene kvalitete socijalnih interakcija u online nastavi je 2.56 (na ljestvici 1-5) s prosječnim odstupanjem od aritmetičke sredine 1.07. Prema navedenim rezultatima (Tabela 3), može se zaključiti da studenti razinu kvalitete socijalnih interakcija procjenjuju ispod prosječnom. Dobiveni rezultati u skladu su s rezultatima istraživanja koje je vršio Spears (2012), gdje je usporedbom online studija i tradicionalnog studija pokazano da tokom online studija studenti kvalitetu socijalnih interakcija procjenjuju ispodprosječnom. Iz tablice možemo vidjeti da studenti postižu najveće prosječne rezultate na česticama količina interakcije sa profesorima bila je

adekvatna ($M= 2.82$) i osjećao/la sam se ugodno u interakciji sa ostalim studentima ($M= 2.81$). Najveći prosječni rezultat na ovoj čestici se podudara sa ranijim istraživanjima u kojim su studenti izvještavali da u online uslovima rada osjećaju veću povezanost sa profesorima (Mastel Smith i sur., 2015, prema Mastel-Smith, Post i Lake, 2017). Veću razinu prilikom procjenjivanja osjećaja ugodnosti tokom interakcije sa ostalim studentima možemo objasniti ranije rečenom činjenicom da su studenti bili prisiljeni da ostanu u svojim kućama, pa su bili udaljeni od društvenih interakcija sa spoljnim svijetom. Možemo zaključiti također i da su studenti najniže procijenili česticu online predavanja predstavljaju izuzetan način socijalne interakcije na kojoj je prosječni rezultat iznosio 2.02. Prikazani rezultati na ovoj čestici podudarani su sa rezultatima istraživanja Spears (2012) gdje je dobiveno da se svega 26% ispitanika slaže sa tim da online predavanja predstavljaju izuzetan način socijalne interakcije. Dobiveni rezultati bi se također mogli objasniti i konstatacijom da tokom online predavanja i vježbi studenti nemaju svoj privatni prostor s obzirom na to da se na predavanja javljaju iz svog vlastitog doma, stoga to može ometati proširenje društvene interakcije i razinu kvalitete socijalnih interakcija (Baber, 2020).

Ispitivanje odnosa motivacije i kvalitete socijalnih interakcija u online nastavi

Provjerom normalnosti raspodjele rezultata na varijablama Kolmogorov-Smirnovim testom utvrdilo se da raspodjela rezultata značajno odstupa od normalne distribucije stoga su se koristile neparametrijske metode i Spearmanov koeficijent korelacije. U Tablici 4 možemo vidjeti da je Spearmanov koeficijent korelacije 0,593 što upućuje na zaključak da postoji pozitivna, umjerena i statistički značajna povezanost ($p<0,001$) između motivacije studenata u online nastavi i kvalitete socijalnih interakcija u online nastavi.

Svakim porastom razine motivacije rast će i razina kvalitete socijalnih interakcija i obrnuto. Postavljena hipoteza je potvrđena. Dobiveni rezultati su u saglasnosti sa ranijim istraživanjima gdje je pokazano da su studenti koji su naveli da je bilo mnogo interakcije tokom njihovih online predavanja imali su tendenciju iskazati veću razinu motivacije, u poređenju sa onima koji su naveli da se nije mnogo interakcije odvijalo na njihovim online predavanjima (Meeter i sur., 2020). Socijalna interakcija može poboljšati motivaciju učenika kada se motivacija doživljava kao dinamičan i višedimenzionalni proces (Zusho, Pintrich i Coppola, 2012). Mullen i Tallent-Runnels (2006, prema Chen i sur., 2010), u svom istraživanju percepcije studenata, otkrili su da su studenti na online časovima i u tradicionalnim licem u lice časovima različito doživljavali okruženje u učionici i podršku i zahtjeve profesora. Razlike u percepciji bile su povezane s motivacijom studenata, zadovoljstvom na studiju i učenjem. Rezultati istraživanja Cirika (2015) navode da percipirana socijalna podrška učenika može potaknuti njihovu znatiželju, potaknuti smisleno učenje, osigurati da studenti učenje doživljavaju kao važan smjer u povećanju nivoa individualnih napora, poboljšati samoefikasnost učenika, povećati njihov interes u učenju, smanjiti ispitne tjeskobe i povećati nivo postignuća.

Ispitivanje odnosa pojedinih sociodemografskih obilježja sa motivacijom i procjenom kvalitete socijalnih interakcija

Kao što se vidi iz Tabele 5, dvije varijable (dob i upotreba kamere od strane ispitanika) su statistički značajno povezane sa motivacijom. Prikazani rezultati ukazuju da sociodemografsko obilježje upotreba kamere tokom predavanja od strane ispitanika ima najveću povezanost sa motivacijom (.203). Dodatno provedene analize pokazuju statistički značajnu razliku između studenata u zavisnosti od toga da li koriste kameru tokom online predavanja i vježbi. Usporedba prosječnih rezultata korištena je kako bi se utvrdilo postoje li razlike

u percepciji studenata o motivaciji i kvaliteti socijalnih interakcija u online nastavi zasnovane na pojedinim sociodemografskim karakteristikama. U tabeli koja se nalazi u prilogu ovog rada možemo vidjeti kako studenti koji izvještavaju da uglavnom koriste kameru tokom online predavanja i vježbi u prosjeku postižu veće rezultate na skali motivacije u odnosu na studente koji izvještavaju da ponekad ili nikada koriste kameru tokom predavanja. Negativne korelacije na varijabli motivacija studenata dobivene su na varijablama pogodnost računara, socioekonomski status, stepen obrazovanja majke, mjesto življenja i studentski status. U literaturi možemo pronaći veliki broj oprečnih rezultata o odnosu socioekonomskih obilježja studenata sa njihovom motivacijom. Rezultati dobiveni u ovom istraživanju u skladu su sa rezultatima dobivenih u ranije rađenim studijama poput onih koje su proveli Tang (2003), Purseley (2000) i Heck (1998), koji su izvještavali negativne korelacije između ovih obilježja pri čemu je srednji/visoki socioekonomski bio povezan sa značajno nižim razinama motivacije u odnosu na niski socioekonomski status. Što se tiče demografske strukture uzorka, u istraživanju je sudjelovalo čak trostruko više žena nego muškaraca, što je i za očekivati jer je konzistentan nalaz da u online istraživanjima sudjeluje mnogo više žena nego muškaraca, bez obzira na temu istraživanja (Smith, 2008). S obzirom na ovu veliku razliku odlučilo se da se ne ispituje razlika na varijablama motivacija studenata i procjena kvalitete socijalnih interakcija u odnosu na spol ispitanika.

Kao što se vidi iz Tabele 6, četiri varijable (dob ispitanika, ciklus studija, godina studija te posjedovanje mirnog mjesta za učenje i rad od kuće) su statistički značajno povezane sa varijablom kvaliteta socijalnih interakcija. Priloženi rezultati ukazuju da je dob ispitanika jedina varijabla koja je značajno povezana sa oba konstrukta (interakcija (.262) i motivacija studenata (.191)). Također, možemo zaključiti i da je dob ispitanika varijabla koja ima najveću povezanost sa procjenom kvalitete socijalnih interakcija. Ciklus studija ima značajan

koeficijent korelacije sa procjenom kvalitete socijalnih interakcija, iste zaključke možemo donijeti i za varijablu pogodnost mjesta za učenje koja predstavlja varijablu posjedovanja mirnog mjesta za učenje i rad od kuće. Analizom dodatno provedenih istraživanja koje se nalaze u prilogu možemo vidjeti da studenti drugog ciklusa postižu više rezultate na varijabli kvalitete socijalnih interakcija. Dobiveni rezultati se podudaraju sa ranije realiziranim istraživanjima u kojim se moglo vidjeti da su ukupni prosječni rezultati na skalama procjene kvalitete socijalnih interakcija bili veći za studente postdiplomce u odnosu na studente preddiplomskih studija (Spears, 2012). Istraživanje koje su radili Rovai, Ponton, Wighting i Baker, (2007) pokazalo je da su studenti postdiplomskih studija bili više motivirani od studenata dodiplomskog studija i u online obrazovanju i u tradicionalnom obrazovanju. Međutim, ono što su rezultati našeg istraživanja pokazali jeste da iako razlika u motiviranosti studenata prvog i drugog ciklusa postoji, nije statistički značajna. Rezultati našeg istraživanja pokazuju statistički značajnu razliku između studenata prvog i drugog ciklusa u procjeni kvalitete socijalnih interakcija. Dobivene rezultate možemo objasniti time da su studenti drugog ciklusa imali priliku da se bolje međusobno upoznaju i imali su više kontakta uživo, već su ranije imali priliku usvojiti vještine za timski rad.

Ono što možemo vidjeti jeste da su sve statistički značajne korelacije pozitivnog smjera i umjerene. Uzimajući u obzir varijable koje se nisu pokazale statistički značajnim možemo vidjeti da su dobivene negativne korelacije između varijabli pogodnost računara, socioekonomski status, stepen obrazovanja oca i majke, te mjesto življenja za vrijeme online nastave i procjene kvalitete socijalnih interakcija.

Analiziranjem dobivenih rezultata možemo vidjeti da ne postoji statistički značajna korelacija čestice da li drugi studenti imaju uključenu kameru tokom predavanja i vježbi niti sa skalom motivacije niti sa skalom kvalitete

socijalnih interakcija. Također i dodatne analize su pokazale da razlika u procjeni motivacije i kvalitete socijalnih interakcija u zavisnosti da li drugi studenti imaju uključenu kameru tokom predavanja/vježbi nije statistički značajna. Međutim, sprovođenjem kvalitativnog istraživanja i analizom odgovora koji su sudionici davali, mogli smo vidjeti da određeni broj sudionika izdvaja da se ne osjeća ugodno kada se forsira uključivanje kamera tokom predavanja i vježbi, te da se povećava anksioznost studenata kada trebaju izlagati s obzirom na činjenicu da su u velikom planu na zoom aplikaciji. Ovi odgovori bi mogli imati utjecaj i na dobivene rezultate.

Kvalitativna analiza odgovora- faktori koji (de)motiviraju studente u online nastavi

Ovim radom se nastojalo odgovoriti na pitanja o tome koji to faktori motiviraju odnosno demotiviraju studente tokom online nastave. Cilj je bio bolje razumjeti faktore koje studenti izdvajaju te provjeriti da li se ona slažu sa onim što možemo pronaći u teoriji.

Faktore koje su sudionici ovog istraživanja izdvajali grupirali smo u nekoliko tematskih cjelina. Prilikom izdvajanja u grupe odgovore smo kodirali prema sljedećim brojevima: Broj 1- odgovori sudionika koji su na motivirajuće/demotivirajuće faktore odgovorili sa "Nema ih", 2- faktori organizacije obrazovanja i vremena, 3- lični faktori sudionika, 4- tehnički faktori, 5- faktori distrakcije, 6- atmosfera i socijalna interakcija, 7- drugi faktori.

Motivirajući faktori u online nastavi

Uvidom u odgovore studenata na pitanje koji su to faktori koji ih motiviraju u online nastavi dobili smo sljedeće rezultate. Na Slici 2 možemo vidjeti da je 23 sudionika u ovom istraživanju odgovorilo da nema faktora u online nastavi koji na njih djeluju motivirajuće.

- Trideset odgovora je kodirano u temu organizacija obrazovanja i vremena u online nastavi. Neki od odgovora koji su sudionici davali vezani za ovu temu izdvojeni su u nastavku.

“Ne moram trošiti vrijeme da putujem na fakultet.” ; “Potrošim manje vremena.” ; “Više slobodnog vremena.” ; “Jednostavnost praćenja predavanja.” ; “Više vremena za vannastavne aktivnosti.” ; “Činjenica da ne moram putovati pa imam više vremena.” ; “Lakše sudjelovanje u nastavi kad me niko ne vidi.” ; “Motivirajući faktori su mi definitivno sto smo kući, i nekako imamo više vremena.” ; “Lakši ispiti.” ; “Kvalitetno održavana predavanja i vježbe.” ; “Interesantan sadržaj predavanja.” ; “Mogu pratiti nastavu i kada nisam u Sarajevu.” ; “Lakši i brži pristup predavanjima.” ; “Lakša materija i ispiti.” ; “Brže obavljam obaveze” ; “Manji troškovi, mogu slušati nastavu bilo gdje.”

- Dvadeset pet odgovora je kodirano u temu lični faktori. Neki od odgovora koji su sudionici davali izdvojeni su u nastavku.

“Manja trema.” ; “ Motivira me to što sam završna godina.” ; “Podrška moje porodice.” ; “Rad na sebi.” ; “Znanje i ljubav prema svemu što učim.” ; “Potreba za znanjem.” ; “ Želja da završim fakultet.” ; “Želim da diplomiram.” ; “Manja anksioznost.”

- Četiri odgovora su kodirana u temu tehnički faktori. S obzirom na mali broj odgovora u ovoj temu, izdvojiti ćemo sve odgovore koje smo dobili.

“Korištenje interaktivnih alata.” ; “ Dodatni resursi.” ; “ Korištenje kamera.” ; “Pristup online knjigama.”

- 16 kodiranih odgovora u temu atmosfera i socijalne interakcije. Neki od izdvojenih odgovora

“Podrška profesora.” ; “Entuzijazam profesora.” ; “Opuštena atmosfera.” ; “Kolegijalnost.” “Ohrabrenja profesora.”

- 12 odgovora kodirano je u temu drugi faktori. Ono što treba izdvojiti jeste da je većina drugih faktora koje smo izdvojili bilo vezano za rad od kuće.

Demotivirajući faktori u online nastavi

U skladu s rezultatima kvantitativnog istraživanja, više komentara se odnosi na demotivirajuće nego na motivacijske čimbenike. Informacije koje možemo vidjeti na samom početku jesu da je kodirano 117 faktora koji su sudionici izdvojili, što je 7 faktora više u odnosu na motivirajuće faktore koje smo prethodno obradili.

- Za razliku od motivirajućih faktora (23) , manji broj sudionika (10) je odgovorilo da nema demotivirajućih faktora u online nastavi.
- Kada je riječ o faktorima organizacije obrazovanja i vremena 49 ispitanika je izdvojilo faktore koji su kodirani u ovu temu. Neki od odgovora izdvojeni su u nastavku.

“Sjedenje ispred računara većinu dana.” “Preopširno gradivo koje studenti sami trebaju preći.” “Loša kvaliteta nastave.” “Teže je objasniti i shvatiti lekcije.” “Manjak truda prilikom osmišljavanja predavanja.” “Nezanimljiva predavanja nema noviteta sve se isto predaje.” “Prepisivanje, izuzetno stresni ispiti jer traju kraće nego inače.” “Loši uslovi rada.” “Slabija kvaliteta obrazovanja.” “Prepisivanje skoro svi mogu završiti godinu studija.” “Koncept ispita neki profesori daju previše vremena neki premalo.” “Prepisivanje, nema nikakve razlike između studenata koji stvarno uče i onih koji ne” “Manjak pauza.” “Većina studenata prolazi sa skoro istim rezultatima sto je nemoguće jer neki ni ne prate predavanja.”

- U temu lični faktori kodirano je 19 odgovora. Izdvojeni su neki od odgovora.

“Manjak motivacije.” “Ne mogu da se koncentrišem na predavanjima kada sam kući.” “Prebrzo se umorim dok pratim predavanja na laptopu.” “Nemam

osjećaj da studiram." "Glavobolje zbog predugog rada za računarom." "Nezadovoljna sam sama sobom, osjećam se beskorisno." "Ne mogu se fokusirati na online nastavu." "Osjećam se kao da završavam neki online kurs."

- Četvrta tema u koju su kodirani odgovori jesu tehnički faktori. U ovu temu kodirano je 10 odgovora. Izdvojili smo neke od odgovora koji su najčešće napisani.

"Tehnički problemi, plašim se da će mi nestati konekcije." "Slaba internet konekcija." "Nestabilnost konekcije me plaši." "Štopanje interneta prekid zoom sastanka poslije 40 minuta." "Dešava se da mi kamera ne radi, ako je uključen mikrofoni i obrnuto." "Problemi sa online platformama učenje sa računara, a ne iz knjiga."

- Kada je riječ o faktorima koji su kodirani u temu faktori distrakcije možemo vidjeti da su svega dva odgovora kodirani u ovu temu. S obzirom na to da su dva odgovora kodirana u ovu temu, prenosimo ih u potpunosti.

"Društvene mreže, dok sve radim od kuće provodim više vremena na društvenim mrežama." "Ometajući faktori iz okoline buka i slično nepredvidivi tehnički problemi."

- U Tablici 20 možemo vidjeti da je 24 odgovora kodirano u temu atmosfera i socijalna interakcija. Neki od odgovora izdvojeni su u nastavku.

"Slabija interakcija." "Socijalna udaljenost." "Nedostatak interakcije." "Manjak interakcije nemogućnost rada u grupama." "Manjak radne atmosfere." "Slabo poznavanje kolega." "Neugodna atmosfera, bespotrebno korištenje kamera što mi povećava anksioznost jer me svi vide u velikom planu što ne bi bio slučaj da su predavanja na fakultetu." "Neadekvatna komunikacija." "Monotona okolina." "Ne poznajem nikoga." "Forsiranje interakcije." "Nedostaje mi fizički kontakt."

- Tri odgovora kodirani su u temu drugi faktori. U nastavku ih prenosi-mo u potpunosti.

“Demotivira me to što me svi gledaju na kameri.” “Rad od kuće, kuća mi služi za odmor, a ne za dugotrajna predavanja.” “Nedostatak čitaone.”

Metodološki nedostaci i ograničenja

Istraživanja sprovedena tokom 2020. godine pokazuju da studenti ostva-ruju bolje rezultate kada u procesu učenja ne koriste digitalne tehnologije i ukazuju na to da ne treba privilegovati upotrebu tehnologija u procesu učenja u odnosu na tradicionalne modele komuniciranja licem-u-lice (Lacka i Had-doud, 2021; Gobbi i Rovea, 2021). Ukazano je na važnost socijalne interak-cije u online okruženju kojoj se nije dovoljno posvetila pažnja, već je akcenat stavljen na obezbjeđivanje kontinuiteta učenja i spašavanje života (Baber, 2021; Jung, Choi, Lim i Leem, 2002). Iz te situacije proizlazi par metodoloških problema vezanih uz naše istraživanje. Posredno, radom od kuće moguće je da su narušeni mir i koncentracija studenata, narušene su i socijalne potre-be što također može utjecati na manje zadovoljstvo svim aspektima života pa tako i akademskim. Neki od nedostataka je da su korišteni instrumenti mjere samoprocjene. Kao ograničenje istraživanja, treba se priznati da ovo istraživanje možda ne daje realnu sliku stanja motivacije i kvalitete socijalnih interakcija studenata Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu koji broji preko 1500 studenata, zbog uzorka od ‘samo’ 107 ispitanika. Treba imati u vidu, da bi veći uzorak omogućio i dodatne analize, te da je način na koji je istraživanje realizirano možda nedovoljan u obuhvatnosti svih studenata.

Doprinos istraživanja

Značaj istraživanja u ovom području ogleda se u razumijevanju efeka-ta koje online nastava ima na interakciju i motivaciju studenata. Mišljenja

i istraživanja o online modelu obrazovanja su različita. Neka od istraživanja pokazuju da online učenje može biti jednako učinkovito kao i ono tradicionalno u učionici licem u lice. Međutim, iako je online učenje fleksibilno i praktično studenti su uglavnom zadovoljniji tradicionalnim načinom učenja (Lin, Lin i Laffey, 2008). Utjecaj online nastave će se vidjeti tek u narednom periodu. Ono što je u dosadašnjim istraživanjima pokazano je da profesori često nastoje ponoviti dijalog koji je lako postići na njihovim predavanjima licem u lice, u online okruženju, koristeći ploče za raspravu i slične tehnologije. Često se na fakultete vrši pritisak da povećaju kvalitet svojih online predavanja, ali nisu svjesni strategija za poticanje studenata na interakciju (Paquette, 2016, prema Mehall, 2020). Uvidom u odgovore na postavljena pitanja vezana za motivirajuće i demotivirajuće faktore u online nastavi koje smo izdvojili u kvalitativnom istraživanju, možemo vidjeti kako često studenti online nastavu ne doživljavaju kao akademski kontekst. Veliki broj studenata je kao demotivirajuće faktore izdvojilo manjak osjećaja studiranja. Studentima je pružena prilika sudjelovanja na predavanjima i vježbama sa različitih lokacija što može dovesti do narušavanja studentske odgovornosti. Kao jedan od najvećih demotivirajućih faktora izdvajaju i manjak diferencijacije među studentima, nastavnom osoblju je teško stati u kraj čestim prepisivanjima, te na taj način gube mogućnost uvida u stvarno znanje studenata uz pomoć kojeg bi se omogućilo razlikovanje vrednovanja studenata.

Rezultati ovog istraživanja pružit će bolji uvid u percepciju studenata, te rezultati mogu biti polazište za kreiranje novih istraživanja, pronalazak različitih metoda za usavršavanje online nastave. Uvidom u motivaciju i procjenu kvalitete socijalnih interakcija dobit ćemo mogućnost da uvodimo nove načine izvođenja online nastave, odnosno da bismo dobili mogućnost da uopšte uvedemo nove metode moramo znati postojeće stanje i kakav je efekt trenutnog sprovođenja online nastave na studente.

ZAKLJUČAK

S tako brzim rastom online učenja od presudnog je značaja da istraživači nastoje shvatiti kako online nastava utječe na studente - i socijalno i akademski. Prilikom obrade rezultata mogli smo vidjeti da sudionici ovog istraživanja u prosjeku postižu rezultate koji se nalaze na sredini ljestvice. Ono što iz rezultata možemo vidjeti jeste da su studenti najveći rezultat na skali motivacije postigli na čestici Položit ću predmete koje pratim. Ukoliko uzmemo u obzir činjenicu da su prilikom izdvajanja motivirajućih i demotivirajućih faktora koje smo kvalitativno obradili mnogi studenti izdvojili prepisivanje te nedostatak razlika između učenika, možemo postaviti pitanje da li je iz tih razloga najbolja ocjena postignuta na navedenoj čestici. Motivaciju je vrijedno istražiti u online nastavi jer su studenti skloni manje sudjelovati (Kyewski & Krämer, 2018). Rezultati ovog istraživanja također pokazuju da su studenti skloni manje sudjelovati u nastavi s obzirom na to da je prosječan rezultat na čestici često aktivno učestvujem na predavanjima 2.96 od maksimalne vrijednosti 5.

Ovim istraživanjem pokazali smo da studenti procjenjuju kvalitetu socijalnih interakcija ispod razine prosjeka. Neki su zabrinuti da obrazovanje na daljinu ugrožava kvalitetu obrazovanja. U literaturi se navode istraživački dokazi koji sugeriraju da predavanja koja se vode na daljinu mogu biti bezlična, površna, pogrešno usmjerena i potencijalno dehumanizirana i depresivna, te da narušavaju interakcije koje stvaraju produktivnu zajednicu za učenje (Nissenbaum i Walker, 1998; Phipps i Merisotis, 1999 ; Trinkle, 1999). Uzmemo li u obzir odgovore koje su sudionici davali, a koje smo kvalitativno obradili možemo vidjeti da su čak 24 odgovora bila vezana za manjak socijalne interakcije. Kada je riječ o povezanosti, korelacija koju smo dobili je statistički značajna i pozitivnog smjera. Rezultati koje smo dobili realiziranjem ovog istraživanja pokazuju da će svakim porastom razine motivacije rasti i razina procijenjene kvalitete socijalnih interakcija. Osim kognitivne kompetencije, društvena

kompetencija je važan faktor u poboljšanju akademske motivacije učenika. Socijalne interakcije mogu potaknuti veću psihološku vezanost za mjesto, sposobnost za stvaranje motiviranih strategija za učenje i napore u učenju.

Značajan pozitivan odnos na varijabli motivacija studenata tokom online nastave dobili smo na obilježjima dob ispitanika i upotreba kamere prilikom predavanja i vježbi od strane ispitanika, što nas dovodi do zaključka da s povećanjem dobi ispitanika dolazi i do povećanja razine motivacije, jednako kao i češća upotreba kamere tokom predavanja i vježbi. Na varijabli kvaliteta socijalnih interakcija značajan odnos imala su sljedeća obilježja: dob ispitanika, ciklus studija, godina studija te posjedovanje mirnog mjesta za učenje i rad od kuće.

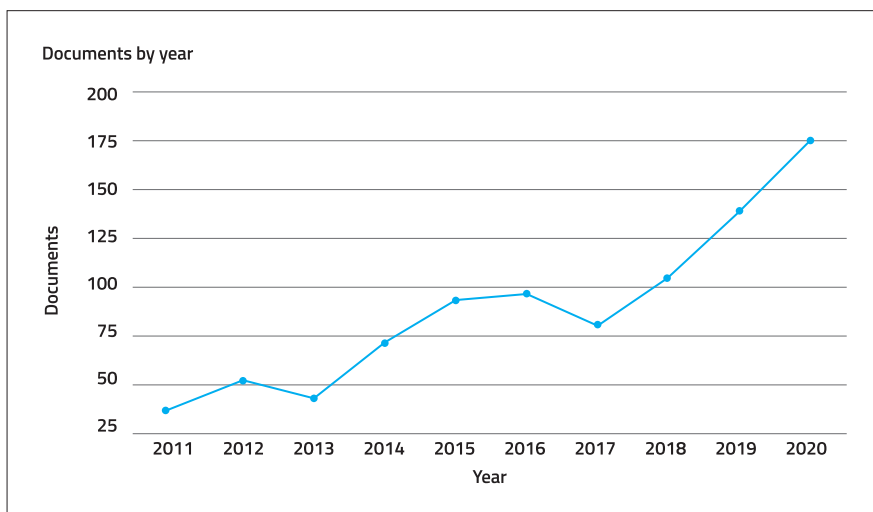
Kvalitativnom analizom odgovora uvidjeli smo da, iako su ispitani studenti prepoznali prednosti nastave na daljinu poput vremenske ili prostorne fleksibilnosti, koje su prema prikazanom predstavljale najčešće motivirajuće faktore, ipak su istaknuli i njene nedostatke od kojih je jedan od najvećih nedostatak direktnoga kontakta. Odgovori studenata koje smo prikupili kvalitativnom metodom bili su u skladu sa kvantitativnim istraživanjima. Analizom odgovora također se mogla vidjeti i povezanost kvalitete socijalnih interakcija s motivacijom, s obzirom na to da je veliki broj studenata kao demotivirajuće faktore istakao manjak socijalne interakcije. Kako bi se premostila fizička razdvojenost i izbjegao osjećaj izoliranosti, studentima bi se svakako trebao omogućiti što češći kontakt u realnom vremenu, a navedeno bi se moglo postići organizacijom sastanaka putem videokomunikacijskih alata. Ispitani studenti istaknuli su kao česte demotivirajuće faktore zadavanje veće količine zadataka tokom online nastave u odnosu na redovnu nastavu. S obzirom na to da online nastava sama po sebi zahtjeva veću autonomiju, samostalnost i rad učenika, profesori bi trebali raditi na reguliranju količine zadataka za studente.

LITERATURA

- Baber, H. (2021). Social interaction and effectiveness of the online learning—A moderating role of maintaining social distance during the pandemic COVID-19. *Asian Education and Development Studies*.
- Chen, K. C., & Jang, S. J. (2010). Motivation in online learning: Testing a model of self-determination theory. *Computers in Human Behavior*, 26(4), 741-752.
- Gustiani, S. (2020). STUDENTS' MOTIVATION IN ONLINE LEARNING DURING COVID-19 PANDEMIC ERA: A CASE STUDY. *HOLISTICS*, 12(2).
- Kyewski, E. & Krämer, N. C. (2018). To gamify or not to gamify? An experimental field study of the influence of badges on motivation, activity, and performance in an online learning course. *Computers & Education*, 118, 25-37.
- Kerla, M., Kačapor, S., Rahimić, Z., Tatić, K. (2018). Učenje i učenja na online platformama
- Mehall, S. (2020). Purposeful Interpersonal Interaction in Online Learning: What Is It and How Is It Measured?. *Online Learning*, 24(1), 182-204.
- Meeter, M., Bele, T., den Hartogh, C., Bakker, T., de Vries, R. E., & Plak, S. (2020). College students' motivation and study results after COVID-19 stay-at-home orders.
- Muilenburg, Lin Y.; Berge, Zane L. (2005). *Student barriers to online learning: A factor analytic study*. *Distance Education*, 26(1), 29-48.
- Nissenbaum, H., & Walker, D. (1998). A grounded approach to social and ethical concerns about technology and education. *Journal of Educational Computing Research*, 19(4), 411-432.
- Pragholapati, A. (2020). COVID-19 impact on students.
- Rogers, P., & Lea, M. (2005). Social presence in distributed group environments: The role of social identity. *Behaviour & Information Technology*, 24(2), 151-158.
- Spears, L. R. (2012). Social presence, social interaction, collaborative learning, and satisfaction in online and face-to-face courses. Doctoral Dissertation, Ames, IA: Iowa State University.

- United Nations, (2020). Policy Brief: Education during COVID-19 and beyond, <https://www.un.org/sites/un2.un.org/files/sg_policy_brief_covid-19_and_education_august_2020.pdf> pristupljeno 9. 2. 2021.
- Urdu, T., & Schoenfelder, E. (2006). Classroom effects on student motivation: Goal structures, social relationships, and competence beliefs. *Journal of school psychology, 44*(5), 331-349.
- Vizek-Vidović, V., Vlahović-Štetić, V., Rijavec, M., Miljković, D., 2014., Psihologija obrazovanja, IEP-Vern, Zagreb
- A. Zusho, P. R. Pintrich, and B. Coppola, Skill and will: The role of motivation and cognition in the learning of college chemistry, *International Journal of Science Education, 25*, (2012), 1081-1094.

PRILOG

Slika 1: Broj naučnih studija povezanih sa motivacijom tokom online učenja u posljednjoj deceniji

Tabela 1: Prikaz osnovnih sociodemografskih obilježja učesnika

Spol	Frekvencija					Postotak				
	Muški		Ženski			Muški		Ženski		
	14		93			13,1%		86,9%		
Ciklus studija	Prvi ciklus					Drugi ciklus				
	56		51			52,3%		47,7%		
Godina studija	I	II	III	IV	V	I	II	III	IV	V
	16	18	22	18	33	15%	16,8%	20,06%	16,8%	30,8%

Tabela 2: Analiza odgovora studenata na pojedinim česticama motivacije u online nastavi

Varijabla	N	M	Md	Sd	Min	Max
Često aktivno učestvujem na predavanjima	107	2.96	3.00	1.27	1	5
Zadovoljan/na sam predavanjima kojima prisustvujem	107	2.96	3.00	1.10	1	5
Zadovoljan/na sam vježbama kojima prisustvujem	107	3.07	3.00	1.12	1	5
Visoko sam motiviran/na za svoje studije	107	2.72	3.00	1.07	1	5
Položit ću predmete koje pratim	107	3.91	4.00	.97	1	5

Tabela 3: Analiza odgovora na pojedinim česticama procjene kvalitete socijalnih interakcija

Varijabla	N	M	Md	Sd	Min	Max
Online predavanja predstavljaju izuzetan način socijalne interakcije.	107	2.02	2.00	.981	1	5
Osjećao/la sam se ugodno u interakciji sa ostalim studentima.	107	2.81	3.00	1.038	1	5
Količina interakcije sa drugim studentima bila je adekvatna.	107	2.58	2.00	1.099	1	5
Kvaliteta interakcije sa drugim studentima bila je adekvatna.	107	2.48	2.00	1.085	1	5
Količina interakcije sa profesorima bila je adekvatna	107	2.82	3.00	1.106	1	5
Kvaliteta interakcije sa profesorima bila je adekvatna.	107	2.69	2.00	1.136	1	5

Tabela 4: Korelacije varijabli kvaliteta socijalnih interakcija i motivacija studenata

		Motivacija	Socijalna interakcija
Spearman's rho P	Motivacija	Koeficijent korelacije	1.000
		Značajnost	.
		N	107
	Socijalna interakcija	Koeficijent korelacije	.593**
		Značajnost	<,001
		N	107

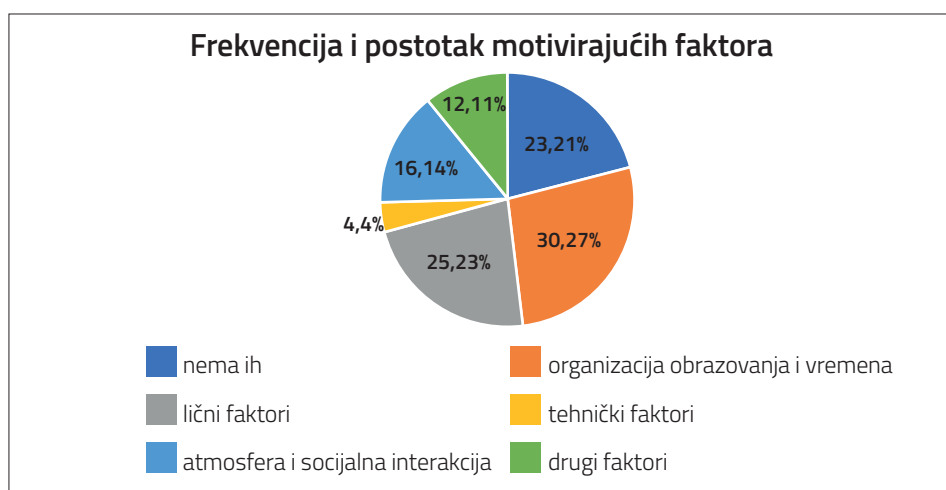
** . Korelacija je značajna na nivou 0.01

Tabela 5: Korelacije sociodemografskih obilježja sa motivacijom studenata u online nastavi

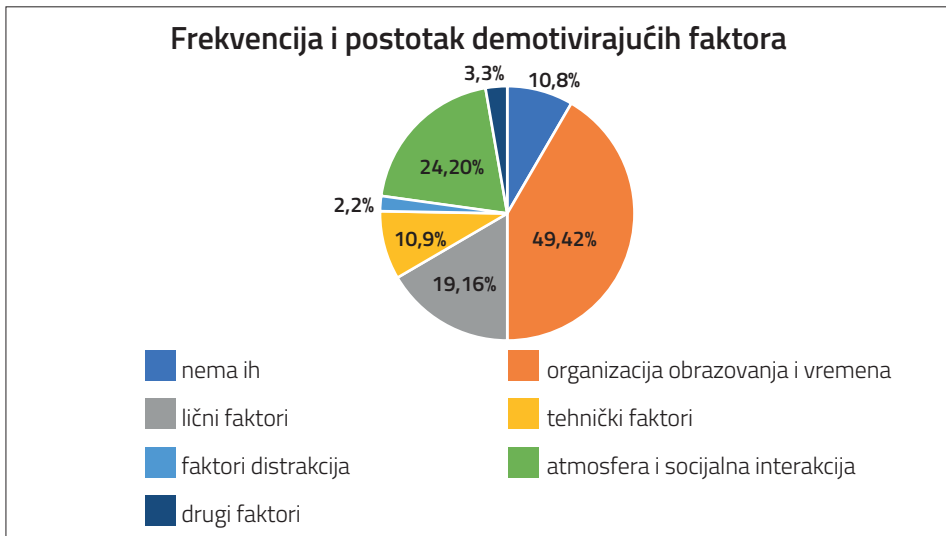
Sociodemografski podaci	Spearmanov koeficijent korelacije (motivacija studenata)
Spol	.126
Dob	.191*
Ciklus studija	.177
Godina studija	.170
Studentski status	-.030
Mjesto življenja	-.063
Broj osoba u domaćinstvu	.056
Stepen obrazovanja majke	-.082
Stepen obrazovanja oca	.009
Socioekonomski status	-.102
Upotreba kamere (ispitanici)	.203*
Upotreba kamere (drugi studenti)	.104
Pogodnost računara	-.042
Pogodnost mjesta za učenje	.054

Tabela 6: Korelacije sociodemografskih obilježja sa kvalitetom socijalnih interakcija u online nastavi

Sociodemografski podaci	Spearmanov koeficijent korelacije (interakcija)
Spol	.008
Dob	.262**
Ciklus studija	.244*
Godina studija	.193*
Studentski status	.033
Mjesto življenja	-.003
Broj osoba u domaćinstvu	.087
Stepen obrazovanja majke	-.068
Stepen obrazovanja oca	-.001
Socioekonomski status	-.079
Upotreba kamere (ispitanici)	.080
Upotreba kamere (drugi studenti)	.142
Pogodnost računara	-.030
Pogodnost mjesta za učenje	.195*

Slika 2: Frekvencija i postotak odgovora koji su to motivirajući faktori u online nastavi

Slika 3: Frekvencija i postotak odgovora koji su to demotivirajući faktori u online nastavi

Student motivation and the quality of social interactions in online classes

Amina Osmanagić,* Amela Dautbegović

University of Sarajevo, Faculty of Philosophy, Department of Psychology

Abstract

The transition from traditional to online teaching in all primary and secondary schools as well as in higher education in Sarajevo Canton began with the decision of the Ministry of Education, adopted on March 10, 2020, which was adopted due to the SARS-CoV-2 contagious coronavirus pandemic. Online teaching has changed the dynamics of the work of students and professors and has led to a number of changes regarding student engagement, motivation and quality of social interactions. The research aimed to examine the motivation of students and assess the quality of social interactions. 107 students from the Faculty of Philosophy in Sarajevo participated in the research. Two scales were used for the research. The level of student motivation was determined using a modified version of the Motivated strategies for learning questionnaire scale, while the quality of social interactions was determined using a modified version of the instrument used by Picciano (2002) to examine online teaching performance versus student interaction. A qualitative analysis of the answers to certain questions was conducted in order to gain insight into the factors that students express as motivating and demotivating during online teaching, which can be useful guidelines for improving the quality of online teaching. The results of the research show that students achieve average results at the level of motivation ($M = 3.12$). On average, lower estimates of the quality of social interactions ($M = 2.56$) were expressed by students in this study. A statistically significant correlation ($r = 0.593$; $p = 0.01$) between motivation and quality of social interactions in online teaching was identified. It was confirmed that as the level of motivation increases, the level of assessment of the quality of social interactions also increases.

Key words: online education, motivation, quality of social interactions, education system

* aminaosmanagic@gmail.com

Povezanost između psihološkog ugovora studenata i njihovog zadovoljstva studijem

EMA RAMOVIĆ,* MIRNA MARKOVIĆ

Univerzitet u Sarajevu, Filozofski fakultet, Odsjek za psihologiju

Sažetak

U posljednjih nekoliko decenija realiziran je značajan broj istraživanja koja su se bavila proučavanjem povezanosti između psihološkog ugovora i zadovoljstva zaposlenih u organizacijskom kontekstu. Međutim, istraživanja u okviru obrazovnog konteksta u ovom području su još uvijek deficitarna. Mnogobrojni su negativni efekti koje nezadovoljstvo studenata može imati na iskustvo studiranja i globalnu procjenu društva o kvaliteti usluge koju obrazovni sistem pruža. Cilj ovog istraživanja je bio utvrditi odnos između percipirane povrede psihološkog ugovora studenata Univerziteta u Sarajevu i njihovog zadovoljstva studijem. U istraživanju je učestvovalo 420 studenata (339 žena i 81 muškarac). Prosječna dob ispitanika je 22,7 godina. Rezultati ukazuju na statistički značajnu negativnu povezanost između povrede psihološkog ugovora i zadovoljstva studijem ($r = -0,79$; $p = 0,000$). U okviru rada je ispitana i povezanost pojedinih sociodemografskih obilježja studenata i percipirane razine povrede njihovog psihološkog ugovora. Rezultati ukazuju da postoji statistički značajna razlika u percipiranoj povredi psihološkog ugovora s obzirom na status studiranja i to na način da studenti koji studiraju pod većim finansijskim opterećenjem (samofinansirajući i vanredni) procjenjuju povredu psihološkog ugovora većom u odnosu na studente koji studiraju pod manjim finansijskim opterećenjem (redovni) ($F(1) = 8,337$; $p = 0,004$). U radu se navode i pojedine implikacije ovako dobivenih nalaza sa posebnim akcentom na važnost izgradnje pozitivnog psihološkog ugovora u obrazovnom kontekstu i adekvatnog upravljanja determinantama zadovoljstva studenata u funkciji oblikovanja pozitivnog iskustva studiranja i zadržavanja studenata na studiju.

Ključne riječi: psihološki ugovor, zadovoljstvo studijem, obrazovni kontekst

* ema.ramovic@hotmail.com

UVOD

Obrazovanje se smatra sredstvom za razvoj i osnaživanje društvenog, ekonomskog i političkog rasta zemlje, stoga su važnost obrazovanja i njena dostupnost građanima imperativ (Hussain i Bhamani, 2012). Interes za obrazovanjem pokazuju i pojedinci i društvo. Pojedinci smatraju da će uz pomoć obrazovanja ostvariti svoje želje, potrebe i ambicije, dok sa druge strane društvena zajednica očekuje da obrazovanje doprinosi napretku društva u cjelini. Ulaganjem u obrazovanje kvalitetnije bismo oblikovali budućnost društva, uticali na kulturu i doprinijeli civilizaciji novim i kvalitetnim pristupima (Vidulin-Orbanić, 2007). Kroz historiju, sadržaj i značaj obrazovanja su se mijenjali. Nauka se pokazala kao ključni faktor tehnološkog napretka u vrijeme industrijalizacije (Šundalić i Mičić, 2005). Njena važnost obuhvaća sve aspekte ljudskog života. Danas je jasno da se studenti u okviru obrazovnog konteksta često posmatraju kao potrošači tj. "klijenti". Fakulteti rade u mnogo većem konkurentskom kontekstu nego prije. U "borbi" za pridobijanje studenta fakulteti koriste različite metode. Nastoje se predstaviti u što boljem svjetlu. Na taj način mogu stvoriti nerealna očekivanja kod studenata. Ako su očekivanja nerealna, veća šansa je da ne budu ispunjena. Levinson, Price, Munden, Mandl i Solley (1962) objašnjavaju da uzajamna očekivanja, kojih obje strane često nisu svjesne, ali koja ipak upravljaju njihovim međusobnim odnosom, čine psihološki ugovor. Povreda psihološkog ugovora ima mnogobrojne negativne posljedice. Studija koju je Ballou (2013) provela, pokazala je da povreda psihološkog ugovora ima značajan uticaj na zadovoljstvo poslom, namjeru zaposlenika da ostane u organizaciji i percepciju organizacijske podrške. U obrazovnom kontekstu to bi značilo da povreda psihološkog ugovora može doprinijeti većoj incidenci napuštanja studija. Svaki student koji prekida proces obrazovanja potencijalno je mogao doprinijeti poboljšanju nauke. Rousseau (1989) navodi da povreda psihološkog

ugovora izaziva nepovjerenje, nezadovoljstvo i eventualno prekid samog odnosa. Zadovoljstvo studenata pozitivno utiče na studentsku motivaciju, na pohađanje nastave, privlačenje budućih studenata i povećanje prihoda (Vranešević, Mandić i Horvat, 2007). Shodno tome, mnogobrojni su negativni efekti koje nezadovoljstvo studenata može imati na fakultet. Zbog tog razloga, od vitalnog je značaja za strateške odluke fakulteta odgovarajuće upravljanje determinantama zadovoljstva. Jedan od načina je preveniranje povrede psihološkog ugovora.

Psihološki ugovor

Prema Rousseau (1989), psihološki ugovor čine uvjerenja pojedinca o uzajamnim obavezama ili dužnostima koje postoje između njega i poslodavca. Te obaveze nastaju kao produkt zaposlenikovog vjerovanja o postojanju obećanja prema kojem je ispunjenje obaveza jedne strane uvjetovano ispunjenjem obaveza druge strane. Većina istraživanja psihološkog ugovora odnosi se na organizacijski kontekst (Ballou, 2013; Rigotti, 2009). Postoji veoma malo istraživanja psihološkog ugovora u obrazovnom kontekstu (Koskin, 2013). Istraživanja ovog konstrukta na području Bosne i Hercegovine skoro da i ne postoje. Marković (2015) je jedna od rijetkih koja je istraživala normativni psihološki ugovor kod studenata s ciljem postizanja kvalitetnijeg obrazovnog procesa. Normativni psihološki ugovor studenata istraživao je i Pietersen (2014).

Ključna obilježja psihološkog ugovora

Ključna obilježja konstrukta psihološkog ugovora (Rousseau, 1989) su percipirana obećanja, obaveze i reciprocitet (uzajamnost). Psihološki ugovor nastaje iz vjerovanja u postojanje obećanja čije je ispunjenje s jedne strane uvjetovano ispunjenjem obaveze s druge strane. To je norma reciprociteta

u procesu razmjene. Važno je naglasiti da je ova vrsta ugovora subjektivna. Ovaj odnos je više implicitan nego eksplicitan, te zbog toga vjerovatno nastale povrede ugovora neće biti prepoznate od strane koja ih je prouzrokovala. Za razliku od formalnih ugovora, psihološki ugovori su dinamični tj. vremenom se mijenjaju.

Faze u razvoju psihološkog ugovora

Kako navodi Marković (2019), tri su faze u nastanku i maturaciji psihološkog ugovora: anticipatorna socijalizacijska faza u razvoju psihološkog ugovora, rana socijalizacijska faza u razvoju psihološkog ugovora i kasna socijalizacijska faza u razvoju psihološkog ugovora. Prethodno navedene faze su direktno povezane s tri pretpostavljena stadija organizacijske socijalizacije. Anticipatorna socijalizacijska faza odvija se u fazi traženja "idealnog" fakulteta. U periodu kada potencijalni studenti ulaze u proces odabira fakulteta, važno je dati relevantne informacije o studiju i o fakultetu. Rana socijalizacijska faza u razvoju psihološkog ugovora počinje formalnim ulaskom na fakultet. Uloga univerziteta u ranoj socijalizacijskoj fazi razvoja psihološkog ugovora je pomoći studentima da se lakše prilagode novom akademskom kontekstu. Ova faza traje prvih šest mjeseci od formalnog ulaska studenta na fakultet i predstavlja kritično razdoblje za razvoj psihološkog ugovora. Po završetku ove faze počinje kasna socijalizacijska faza u razvoju psihološkog ugovora. Ovu fazu karakterišu dvije važne pojave. Kako navodi Rousseau (2001) radna organizacija (fakultet) smanjuje svoje socijalizacijske napore nakon provedenih procedura inicijalne orijentacije zaposlenika (studenta). Također karakteristično za ovu fazu je to da su studenti manje okupirani pretraživanjem informacija, nakon što je u prethodnom periodu prikupljeno dovoljno informacija za razumijevanje novog okruženja.

Povreda psihološkog ugovora

Povreda psihološkog ugovora odnosi se na percepciju pojedinca (studenta) da organizacija (fakultet) nije ispoštovala svoj dio ugovora, odnosno da od nje nije dobio ono što je zaslužio, s obzirom na uloženi trud i vrijeme. Povreda psihološkog ugovora izaziva nepovjerenje, nezadovoljstvo i eventualno prekid samog odnosa (Rousseau, 1989). Važnost povjerenja u odnosu ističe se i u obrazovnom kontekstu. "Narušeno povjerenje bez adekvatnog opravdanja ili pokazatelja motivacije za korekcijama vodi lošim posljedicama po kvalitet odnosa između asistenta i studenta, ali i negativnim posljedicama po kvalitet nastavnog procesa." (Marković, 2015, str. 88).

Zadovoljstvo studenata fakultetom

Zadovoljstvo fakultetom možemo definirati kao složen stav koji uključuje određene pretpostavke i vjerovanje o fakultetu (kognitivna komponenta), osjećaje prema fakultetu (afektivna komponenta), te ocjenu fakulteta (evaluativnu komponentu) (Robbins i Judge, 2009). Reić Ercegovac i Jukić (2008) navode da se zadovoljstvo studijem ogleda u usklađenosti onoga što dobivamo s onim što smatramo da bismo trebali dobiti.

Povezanosti psihološkog ugovora i zadovoljstva studenata

U literaturi je moguće pronaći istraživanja koja su se bavila proučavanjem veze između psihološkog ugovora i zadovoljstva u okviru organizacijskog konteksta. Rezultati istraživanja Knights i Kennedy (2005) su pokazali postojanje negativnog odnosa između povrede psihološkog ugovora s jedne strane, te zadovoljstva poslom ($r = -0,77$) i organizacijske predanosti ($r = -0,67$), s druge. Postoji i veoma mali broj istraživanja koja se bave izučavanjem psihološkog ugovora studenata (Marković, 2015, Koskina, 2013), a još manje je njih koji proučavaju postojanje veze između psihološkog ugovora i stavova

tj. u ovome slučaju zadovoljstva studijem (Dziuban, Moskal, Thompson, Kramer, DeCantis i Hermsdorfer, 2015).

KONCEPTUALNI OKVIR ZA RAZUMIJEVANJE NASTANKA I POVREDE PSIHOLOŠKOG UGOVORA

Teorije koje su korištene kao konceptualni okvir za razumijevanje nastanka i povrede psihološkog ugovora su teorija shema (Bartlett, 1932) i teorija socijalne razmjene (Blau, 1964). U nastavku teksta navedene teorije su detaljno objašnjene.

Teorija shema

Teorija shema (Bartlett, 1932) je korištena za objašnjenje nastanka koncepta psihološkog ugovora. Shema je znanje o specifičnom području, nastala na temelju iskustva i ranijeg znanja, a utiče na pohranu novih informacija (Vranić i Tonković, 2012). Poveznicu između psihološkog ugovora i teorije sheme napravila je Rousseau (2001). Rousseau (2001) navodi da je psihološki ugovor zasnovan na obećanju, koje tokom vremena, poprima oblik mentalnog modela ili sheme, koji je, kao i većina drugih shema, relativno stabilan i trajan. Kao sheme, psihološki ugovori su često relativno nepotpuni u početnim fazama. Iz tog razloga, pojedinci su motivirani da potraže i integri-
raju nove informacije kako bi bolje razumjeli svoj odnos.

Teorija socijalne razmjene

Psihološki ugovor se temelji na teorijama društvene razmjene (npr. Blau, 1964), koje predlažu da društveni odnosi uključuju i eksplicitne i implicitne obaveze i očekivanja (Clinton, 2011). Studentsku percepciju psihološkog ugovora moguće je razumjeti kroz Blauovu teoriju socijalne razmjene (1964) koja potvrđuje ideju da društveni odnosi obuhvaćaju i ekonomske i socijalne

razmjene. Blau (1964) je opisao socijalnu i ekonomsku razmjenu nizom dimenzija: specifičnost obaveza, vremenski okvir i norma reciprociteta (Coyle-Shapiro i Parzefall, 2008). Norma reciprociteta igra važnu ulogu u razvoju odnosa društvenih razmjena. Ona djeluje na kontinuirano ispunjavanje obaveza i jača zaduženost. Budući da ne postoji način da se osigura odgovarajući povrat za uslugu, društvena razmjena zahtijeva postojanje povjerenja. Studentski psihološki ugovor shvaćen je kao razmjena nečeg i materijalističkog (novčana naknada) i nematerijalističkog (pohađanje nastave) za nešto što može biti i intrinzično (učenje) i ekstrinzično (diploma).

S obzirom na sve navedeno u ovome radu, cilj ovog istraživanja je bio utvrditi odnos između percipirane povrede psihološkog ugovora studenata Univerziteta u Sarajevu i njihovog zadovoljstva studijem. U okviru rada je ispitana povezanost pojedinih sociodemografskih obilježja studenata i percipirane razine povrede njihovog psihološkog ugovora, kao i povezanost percipirane razine povrede psihološkog ugovora studenata Univerziteta u Sarajevu i njihovog zadovoljstva studijem.

METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Učesnici istraživanja

U istraživanju je učestvovalo 420 studenata Univerziteta u Sarajevu. Od ukupnog broja učesnika, njih 339 je bilo ženskog spola (80,7%), te 81 muškog spola (19,3%). Dobni raspon se kretao između 18 i 40 godina, dok je prosječna dob 22,7 godina ($SD= 2.9$). U Tabeli 1 je prikazana struktura učesnika istraživanja prema godini studija. *Kada je riječ o statusu studiranja uzorak čini: 242 redovnih (57,6%), 143 samofinansirajućih (34%) i 35 vanrednih studenata (8,3%).*

Instrumentarij

U istraživanju su primijenjene: *Skala za mjerenje zadovoljstva studijem*, *Skala za procjenu povrede psihološkog ugovora* i *Upitnik sociodemografskih obilježja*. Instrumentarij je administriran u online formi.

Upitnik sociodemografskih karakteristika kreiran za potrebe ovog istraživanja uključivao je pitanja koja se odnose na informacije o spolu, dobi, ekonomskom statusu, te pitanja koja se odnose na aspekt studiranja (npr. naziv fakulteta na kojem učesnik studira, godina i ciklus studiranja, status studiranja, naziv odsjeka itd.).

Skala za procjenu ispunjenosti psihološkog ugovora studenata (Marković, 2015) prilagođena je potrebama ovog istraživanja. Skala se sastoji od 32 čestice (nastavnici provode kvalitetne i dobro pripremljene vježbe, nastavnici jasno i koncizno izlažu nastavni materijal itd.). Zadatak učesnika je da za svaku česticu na Likertovoj skali procijene u kojoj mjeri je ispunjena. Odgovori učesnika su obrnuto kodirani u svrhu predstavljanja povrede psihološkog ugovora, a ne ispunjenja. Viši rezultat na skali označava veću procjenu povrede psihološkog ugovora. Cronbach alpha koeficijent pouzdanosti za navedenu skalu iznosi $\alpha=0.95$.

Za mjerenje zadovoljstva studijem korištena je *Student University Satisfaction Scale (SUSS)* (Bhamani, 2013). Skala se sastoji od 36 čestica. Prethodno navedena skala je prevedena na bosanski jezik i njene čestice su prilagođene primjeni na našem uzorku. Skali su dodana četiri pitanja iz upitnika "STUDENTS SATISFACITON QUESTIONNAIRE TEST VERSION May 2005" konstruisanog od strane Finnish national Board of Education. *Skala za mjerenje zadovoljstva studijem* sastoji se od 40 čestica (profesori se prema meni odnose s poštovanjem, studentska služba svoje zadatke obavlja ljubazno i efikasno itd.) na kojima učesnici na Likertovoj skali trebaju procijeniti koliko

se svaka tvrdnja odnosi na njih. Više vrijednosti ukazuju na veći stepen zadovoljstva. Cronbach alpha koeficijent pouzdanosti za navedenu skalu iznosi $\alpha=0.96$.

Postupak

Prvi korak u realizaciji istraživanja bio je prijevod i prilagodba instrumentarija. *Student University Satisfaction Scale (SUSS)* (Bhamani, 2013) je s engleskog jezika prevedena prema načelima dvostrukog prijevoda (Van de Vijver i Hambleton, 1996). *Skala za procjenu ispunjenosti psihološkog ugovora studenata* (Marković, 2015) prilagođena je potrebama ovog istraživanja. Oba instrumenta su zatim primijenjena na 10 studenata psihologije, s ciljem ispitivanja sadržajne valjanosti. Nakon što su učesnici skrenuli pažnju na greške i nejasnoće, instrument je korigovan. Instrument je primijenjen u online formi. Prikupljanje podataka trajalo je četiri mjeseca - od juna 2020. godine do septembra iste godine. Cilj je bio prikupiti podatke prije početka nove akademske godine, jer uzorak nisu trebali činiti studenti koji su tek upisali studij.

REZULTATI I DISKUSIJA

U okviru ovog rada nastojala se ispitati povezanost između povrede psihološkog ugovora i pojedinih sociodemografskih obilježja studenata (spol, godina studija i status studiranja).

Razlika u povredi psihološkog ugovora sa obzirom na spol

Rezultati istraživanja o uticaju spola na percepciju povrede psihološkog ugovora nisu dosljedni i uglavnom se odnose na radni kontekst. Veći broj istraživanja pokazuje da ne postoji statistički značajna razlika u percepciji povrede psihološkog ugovora u odnosu na spol (npr. Abela i Debono, 2019).

Pretpostavljamo da razlika neće biti značajna ni u našem istraživanju. Rezultati dobiveni analizom varijanse prikazani su u tabeli 2 i pokazuju da ne postoji statistički značajna razlika u razini povrede psihološkog ugovora s obzirom na spol, čime je prva hipoteza potvrđena. Važno je naglasiti da, iako je hipoteza potvrđena, zastupljenost žena (339) i muškaraca (81) nije jednaka, te shodno tome uzorak nije reprezentativan. U sljedećim istraživanjima bilo bi poželjno da učesnici budu jednako zastupljeni po spolu.

Razlika u povredi psihološkog ugovora s obzirom na godinu studija

Poznavajući faze razvoja psihološkog ugovora možemo pretpostaviti da će nakon rane socijalizacijske faze koja traje prvih šest mjeseci nakon formalnog ulaska u organizaciju tj. na fakultet, završiti faza najintenzivnije potrage za socijalnim iskustvima kao izvorima informacija koja služe za oblikovanje psihološkog ugovora. Zbog toga je važno u našem istraživanju uporediti percepciju razine povrede psihološkog ugovora studenata koji su na fakultetu duže od šest mjeseci. Potrebno je šest mjeseci da se istraži novi kontekst i dobije dovoljan broj informacija koje će korisiti za oblikovanje psihološkog ugovora. Vremenom će doći do povećanja realnih, a smanjenja nerealnih očekivanja. Studenti postaju svjesni koja očekivanja fakultet može ispuniti. Kod studenata prve godine studija možemo očekivati najveći broj nerealnih očekivanja zato što se fakulteti najčešće predstavljaju boljim nego što jesu, sa ciljem da privuku veći broj studenata. Na stvaranju nerealnih očekivanja studenata, osim fakulteta utiču i iskustva bivših studenata i mediji. Nakon određenog vremena provedenog na fakultetu, studenti bi se trebali adaptirati i znati šta mogu očekivati od fakulteta. Psihološki ugovori su dinamični tj. vremenom se mijenjaju. Psihološki ugovor koji su studenti imali na početku studija koji je bio ispunjen nerealnim očekivanjima i očekivanjima koja se nisu ostvarila, promijenit će se. Novi psihološki ugovor činit će realnija očekivanja.

Ukratko, u kasnoj socijalizacijskoj fazi u razvoju psihološkog ugovora doći će do stabilizacije psihološkog ugovora. Smanjit će se intenzitet procesa traganja za informacijama iz okruženja s ciljem validacije postojećeg psihološkog ugovora. Očekujemo da će vremenom doći do slabljenja uticaja onih događaja u okruženju koji reflektuju neispunjena očekivanja. Shodno prethodno navedenom možemo pretpostaviti da će studenti nižih godina percipirati veću povredu psihološkog ugovora u odnosu na studente starijih godina.

Formirane su nove kategorije u koje su učesnici istraživanja grupisani prema godini i ciklusu studija s ciljem bolje preglednosti rezultata. Prvi ciklus studija čine prva, druga i treća godina, a drugi ciklus četvrta i peta godina. U Tabeli 3 prikazani su osnovni deskriptivni pokazatelji razine povrede psihološkog ugovora s obzirom na godinu studija.

Analiza varijanse (Tabela 4) je pokazala da postoji statistički značajna razlika u razini povrede psihološkog ugovora s obzirom na godinu studija. $F(4) = 3,742, p = 0,005; p < 0,0$.

Dodatni post hoc Tukey HSD test je ukazao da statistički značajna razlika postoji između prve godine u odnosu na treću i petu godinu.

- Prve godine i treće godine ($p = 0,012; p < 0,05$)
- Prve godine i pete godina ($p = 0,026; p < 0,001$)

Između ostalih godina studija nije utvrđeno postojanje statistički značajnih razlika. Rezultati su pokazali da postoji statistički značajna razlika između studenata prve godine u odnosu na treću i petu godinu i to na način da su studenti prve godine percipirali najmanju povredu psihološkog ugovora.

Razlika u povredi psihološkog ugovora s obzirom na ciklus studija

S obzirom na nove kategorije koje su formirane u istraživanju je učestvovalo 243 studenta prvog ciklusa i 177 studenata drugog ciklusa studija.

Dobiveni rezultati, analizom varijanse (tabela 5), impliciraju da ne postoji statistički značajna razlika u doživljaju povrede psihološkog ugovora s obzirom na ciklus studija. Postoji statistički značajna razlika u razini povrede psihološkog ugovora s obzirom na godinu studija, ali ona nije u predviđenom smjeru. Shodno prethodno navedenom možemo konstatovati da druga hipoteza nije potvrđena. Razlog zbog kojeg smo dobili ovakve rezultate može biti sam uzorak i grupisanje učesnika istraživanja prema godini i ciklusu studija. Kada govorimo o godini i ciklusu studija, fakulteti koji pripadaju Univerzitetu u Sarajevu razliku se u načinu na koji su organizovali nastavu, te smo shodno tome učesnike grupisali prema godini i ciklusu studija u kategorije za koje smo smatrali da su odgovarajuće. Nije bilo moguće studente grupisati u kategoriju nižih i viših godina studija jer ne postoji striktna granica u godini studija nakon koje možemo reći da završavaju niže, a počinju više godine studija. Jedan od načina na koji je bilo moguće pristupiti rješavanju ove dileme jeste uvođenjem podjele dva ciklusa. Međutim razlika u procjeni povrede psihološkog ugovora nije se pokazala ni u ovome slučaju značajnom. Studenti ulaze u studij sa generaliziranim pozitivnim očekivanjima koja po završetku anticipatorne faze u razvoju psihološkog ugovora još nisu izdiferencirana i jasna. Proces prikupljanja, procesiranja i analiziranja informacija relevantnih za novo (obrazovno) okruženje će biti pristrasan prema pozitivnim prosudbama i u manjoj mjeri pod uticajem predostrožnosti i osjetljivosti na detekciju neispunjenih očekivanja. Naime, za očekivati je da će kod studenata prve godine preovladavati pozitivno uzbuđenje zbog realizovane mogućnosti upisa željenog studija kao i povećan angažman u formiranju novih kognitivnih shema obrazovanja koje će zauzeti mjesto ranije formiranih (kognitivna shema srednjoškolskog obrazovanja). U susret novim obrazovnim iskustvima za koje student već predviđaju da bi mogla biti značajno različita od prethodnih, nema mjesta za razočarenje i iznevjerena očekivanja.

Razlika u povredi psihološkog ugovora sa obzirom na status studiranja

Studentsku percepciju psihološkog ugovora najbolje objašnjava Blauova teorija socijalne razmjene (1964). Ona potvrđuje ideju da društveni odnosi obuhvaćaju i ekonomske i socijalne razmjene. Studenti daju novac, vrijeme i trud a zauzvrat mogu očekivati sticanje znanja i diplomu. Očekujemo da će studenti koji studiraju pod većim finansijskim opterećenjem (samofinansirajući i vanredni) imati veća očekivanja od fakulteta u odnosu na studente koji studiraju pod manjim finansijskim opterećenjem (redovni). Ako u neki odnos ulažemo više, zauzvrat ćemo i očekivati više, ali ako očekujemo više veća je šansa da naša očekivanja ne budu ispunjena tj. da naš psihološki ugovor bude povrijeđen. Tabela 6 prikazuje osnovne deskriptivne parametre povrede psihološkog ugovora u odnosu na status studiranja.

Analiza varijance (abela 7) je pokazala da postoji statistički značajna razlika u percepciji povrede psihološkog ugovora s obzirom na statusa studiranja. $F(1) = 8,337, p = 0,004; p < 0,0$. Dobiveni rezultati impliciraju da postoji statistički značajna razlika u doživljaju povrede psihološkog ugovora s obzirom na status studiranja i to na način da studenti koji studiraju pod većim finansijskim opterećenjem (samofinansirajući i vanredni) procjenjuju povredu psihološkog ugovora većom u odnosu na studente koji studiraju pod manjim finansijskim opterećenjem (redovni), čime je treća hipoteza potvrđena.

Veća ulaganja donose i veća očekivanja. Studenti koji su finansijski više uložili u studiranje smatrat će da ih više sljeduje, ali u praksi dobit će istu uslugu kao i studenti koji su manje uložili. Shodno tome, očekivano je da će biti više nezadovoljni studijem. Psihološki ugovori su subjektivni i svaka osoba na svoj način percipira obećano. To je jedan od razloga zbog kojeg dolazi do njegove povrede. Iz tog razloga, u okviru našeg rada, ispitali smo da li ipak postoji povezanost između pojedinih sociodemografskih obilježja studenata i percipirane razine povrede njihovog psihološkog ugovora. Na osnovu

dobivenih rezultata možemo konstatovati da postoji povezanosti između statusa studiranja i procjene razine povrede psihološkog ugovora. Samofinansirajući i vanredni studenti ($M = 2.3944$) procjenjuju da je njihov psihološki ugovor u većoj mjeri povrijeđen u odnosu na redovne studente ($M = 2.1796$).

Povezanost između povrede psihološkog ugovora i zadovoljstva studijem

Istraživanje Robinson i Rousseau (1994) je potvrdilo pretpostavku da je povreda psihološkog ugovora od strane poslodavca negativno povezana sa zadovoljstvom na poslu. Iako u ovome slučaju govorimo o radnom kontekstu, negativnu povezanost između povrede psihološkog ugovora i zadovoljstva možemo očekivati i u obrazovnom kontekstu. Prema teoriji socijalne razmjene, centralno mjesto zauzima norma reciprociteta koja obavezuje obje strane u odnosu da odgovore na percipiranu akciju druge strane. Budući da ne postoji način da se osigura odgovarajući povrat za uslugu, socijalna razmjena zahtjeva postojanje povjerenja. Prema istraživanju Robinson i Rousseau (1994) povreda psihološkog ugovora narušava odnos povjerenja. Emocionalna stanja koja se javljaju kao produkt povrede psihološkog ugovora su: osjećaj izdaje, uznemirenost, ljutnja, osjećaj nepravde i nezakonite štete (Knights i Kennedy, 2005). Ovo emocionalno iskustvo kulminira u stavovima i ponašajnim reakcijama, kao što su nezadovoljstvo i smanjena predanost. Važnost povjerenja u odnosu ističe se i u obrazovnom kontekstu. Percipirana nepravda može dovesti do osjećaja razočarenja i ljutnje. Percepcija pravednosti može se posmatrati kao moderator odnosa između povrede psihološkog ugovora i negativnih organizacijskih ishoda (Robinson i Morrison, 2000). Na osnovu prethodno navedenog, pretpostavljeno je da će povreda psihološkog ugovora u obrazovnom kontekstu narušiti odnos povjerenja što će dovesti do smanjenog zadovoljstva studijem.

U četvrtoj hipotezi pretpostavili smo postojanje statistički značajne negativne povezanost između povrede psihološkog ugovora i zadovoljstva studijem. Pearsonovim korelacionim koeficijentom utvrđena je značajno visoka negativna korelacija između povrede psihološkog ugovora i zadovoljstva studijem, čime je četvrta hipoteza potvrđena. ($r=-0,79$; $p=0,000$; $p<0,001$).

Postoje dva potencijalna objašnjenja prema Robinsonu i Rousseau (1994) za povećano nezadovoljstvo zaposlenika u situacijama kada postoji povreda psihološkog ugovora. Prvo, postoji neslaganje između onoga što se očekivalo i onoga što je primljeno - glavni izvor nezadovoljstva. Drugo, ono što je poslodavac obećao, ali nije pružio, često su oni aspekti rada koji su važni za zadovoljstvo poslom. Na isti način je moguće objasniti povećano nezadovoljstvo studenata u situacijama kada je povređen njihov psihološki ugovor. Razlog povećanog nezadovoljstvo može biti u disbalansu između onoga što je student dobio i onoga što je očekivao. Prema teoriji socijalne razmjene centralno mjesto zauzima norma reciprociteta koja obavezuje obje strane u odnosu da odgovore na percipiranu akciju druge strane. S obzirom da ne postoji način da se osigura odgovarajući povrat za uslugu, socijalna razmjena zahtijeva postojanje povjerenja. Robinson i Rousseau (1994) navode da povreda psihološkog ugovora narušava odnos povjerenja. Veće zadovoljstvo, privrženost organizaciji, produktivnost i inovativnost neki su od ishoda koji se dovode u vezu s visokom razinom povjerenja u organizaciji. (Marković, 2020) Shodno prethodno navedenom, možemo pretpostaviti da će povreda psihološkog ugovora narušiti odnos povjerenja što će dovesti do smanjenog zadovoljstva studijem.

Kvalitativna analiza odgovora o relevantnim informacijama potrebnim za lakšu prilagodbu studiju

U upitniku sociodemografskih karakteristika učesnici istraživanja odgovorili su na sljedeće pitanje: "Da li ste u prvim sedmicama nakon upisa studija

dobili sve relevantne informacije koje su Vam bile potrebne da bi se lakše prilagodili na studij?" Od ukupnog broja učesnika njih 215 odgovorilo je potvrdno, dok je 205 odgovorilo negativno. Studenti koji su odgovorili potvrdno na gore navedeno pitanje su naveli sljedeće informacije kao najkorisnije: informacije o datumima ispita i načinu bodovanja, o načinu realiziranja nastave, nastavnom planu i programu, o konsultacijama sa nastavnicima, o dostupnosti materijala za studiranje, o funkcionisanju e-nastave, o obavezama studenata, o načinu korištenja ISSS-a, o načinu rada studentske službe, čitaonice i biblioteke i generalne informacije vezane za akademsku godinu. Informacije o mjestu i vremenu održavanja predavanja i vježbi također su bile značajne. Neki studenti navode važnost mentora koji su na početku studija pomogli u procesu prilagodbe i pružili relevantne informacije. Također, dio studenata ističe i efikasnost dokumenta u kojem su sadržane najvažnije informacije o studiju. Učesnici istraživanja koji su negativno odgovorili na prethodno pitanje smatraju da studenti prve godine na fakultetu trebaju biti informisani o koliziji, prebacivanju predmeta, o pravima koja imaju kao studenti, značenju uslovnih predmeta, ects bodova, prijavljivanju ispita i načinu upisivanja ocjena. Smatraju da bi im od koristi bile informacije o lokaciji objekata u i oko kampusa/fakulteta i rasporedu kabineta na fakultetu. Važno je za studente koji su tek upisali studij da dobiju bolje pojašnjenje rasporeda ako studiraju dvopredmetni studij i da dobiju detaljnije informacije o svakom smjeru na fakultetima na kojim postoji takva podjela. Od koristi bi im također bile i informacije vezane za način komuniciranja s profesorom/asistentom, te način ovjeravanja semestra i popunjavanja indeksa.

ZAVRŠNA DISKUSIJA I PRAKTIČNE IMPLIKACIJE ISTRAŽIVANJA

Očekivanja koja studenti imaju danas razlikuju se od očekivanja iz prošlosti. Promjene u kontekstu visokog obrazovanja potaknule su studentska očekivanja na višu razinu od samog programa nastave i učenja. Mnoge obrazovne institucije danas studente posmatraju kao kupce, dok su studenti sve više svjesni svojih prava i mogućnosti koje dobivaju kao potrošači. James (2002) sugerira da snažan marketing na univerzitetu može povećati očekivanja studenata. Također, visoko selektivni procesi upisa mogu također uticati na očekivanja studenta o kvaliteti ustanove, ili čak o kvaliteti samog studenta. Konačno, James (2002) navodi da početna iskustva studenta u prvih nekoliko sedmica po dolasku na fakultet mogu biti izuzetno važna za stvaranje očekivanja od budućnosti. Ako su očekivanja nerealna veća šansa je da ne budu ispunjena. Povreda psihološkog ugovora odnosi se na percepciju studenta da fakultet nije ispoštovao svoj dio ugovora, odnosno da od njega nije dobio ono što je zaslužio s obzirom na uloženi trud i vrijeme. Ukratko, fakultet nije ispunio očekivanja studenta. Možemo zaključiti da je od velikog značaja da psihološki ugovor bude ispunjen i da ne dođe do njegove povrede. Ako studenti percipiraju da je došlo do povrede psihološkog ugovora, štetne posljedice neizbježno slijede jer se oni osjećaju manje obavezanim ispuniti svoje obaveze. Ispitivanje ovog koncepta je veoma važno jer se psihološki ugovor prepoznaje kao bitan prediktor zadržavanja studenata u visokom obrazovanju (Charlton, Barrow i Hornby-Atkinson, 2007, prema Pietersen, 2014). Na temelju njihovih očekivanja moguće je predvidjeti hoće li se studenti zadržati na fakultetu ili neće. Važnost ispunjavanja psihološkog ugovora leži i u prevenciji povlačenja studenata od idiografskih i individualno postavljenih ciljeva u obrazovanju. Osjećaj manje obavezanosti za ispunjavanje svojih obaveza vodi smanjenoj angažiranosti i predanosti ciljevima

obrazovanja. To će se neminovno odraziti na efikasnost studiranja i postizanja obrazovnih rezultata koji vode lakšoj tranziciji na tržištu rada.

Visoko obrazovanje danas je postalo veoma komercijalizirano (Bok, 2003, prema Marković, 2015). Postepeno se mijenja uloga studenata i sve više liči na ulogu klijenta. Mnoge obrazovne institucije počele su se smatrati subjektima kojima upravljaju klijenti, ili ono što Korzynski (2002) naziva "birokracija orijentisana na kupca". Mnogi univerziteti danas rade u mnogo većem konkurentskom kontekstu nego prije. Ako studente posmatramo kao kupce tj. potrošače obrazovne usluge, vanredni i samofinansirajući studenti najviše finansijski ulažu u studij. Zadržavanje ovih studenata na fakultetu je veliki izazov. Rezultati naše studije govore u prilog tome da će najviše "problema" fakultet imati upravo sa njima, jer oni češće percipiraju povredu psihološkog ugovora, a veća povreda psihološkog ugovora povezana je sa većim nezadovoljstvom.

Nezadovoljstvo studijem može imati mnogobrojne negativne efekte za fakultet - može djelovati na slabiju kvalitetu studiranja, veće napuštanje studija itd. Privlačenje i zadržavanje studenata na fakultetu važno je iz više razloga. Fokus ćemo staviti na napredak i razvoj društva. Zbog sve bržih naučnih, društvenih i tehnoloških promjena, obrazovni sistem svih zemalja nastoji da se poboljša i prilagodi novim zahtjevima. U suvremenim društvima razvoj društva se mjeri kvalitetom života njihovih građana. (Šundalić i Mičić, 2005). Iz tog razloga za razvijene zemlje se smatraju one koje mogu zadovoljiti većinu potreba svojih građana. To nisu nužno zemlje u kojima je visok nacionalni dohodak. Šundalić i Mičić (2005) navode da se kvaliteta življenja definiše kao zadovoljavanje svih univerzalnih, a ne samo egzistencijalnih potreba. Obrazovanje djeluje na poboljšanja kvalitete življenja, posredno i neposredno. Uz pomoć obrazovanja pojedinci se osposobljavaju za uspješno obavljanje glavnih životnih uloga kojima se zadovoljavaju egzistencijalne i socijalne potrebe. To ujedno djeluje na razvoj društva.

Neposredni uticaj obrazovanja na kvalitetu života očituje se u razvoju osobnosti pojedinca samim procesom učenja uz pomoć kojeg se razvijaju njegovi potencijali." Obrazovanje je, stoga, ne samo sredstvo društvenog razvoja nego je i sredstvo osobnog razvoja. Obrazovanje je, dakle, vrijednost samo po sebi." (Šundalić i Mičić, 2005, str. 125). Veza između studenata i obrazovanja je neraskidiva. Jedni bez drugih ne postoje, te shodno tome, društvo bez mladih spremnih da uče nema perspektivu za razvoj. Društvo iz kojeg odlaze mladi je društvo koje će neminovno propasti. Stoga je veoma važno zadržati mlade u ovoj zemlji. Dio obrazovnog sistema čine i nastavnici. Zadovoljstvo nastavnika je tema koju ne smijemo zapostaviti. Psihološki ugovor ne posjeduju samo studenti već i nastavnici te njegovo ispunjenje je veoma važno. Rezultati našeg istraživanja su dokazali povezanost između povrede psihološkog ugovora i zadovoljstva studenata. Možemo pretpostaviti da će povreda psihološkog ugovora kod nastavnika također biti povezana sa zadovoljstvom. Zadovoljstvo pozitivno utiče na nastavnika kao pojedinca ali i na obrazovni sistem. Shann (1998) navodi da je zadovoljstvo nastavnika prediktor zadržavanja nastavnika i odrednica njegove predanosti radu. Nastavnici koji su predani poslu kojeg obavljaju, rade ga kvalitetnije i shodno tome veća je šansa da će ih student percipirati kao kompetentne za taj posao. Marzo i sar. (2005) su pokazali da stručnost nastavnika ima najveći uticaj na zadovoljstvo studenata. Također, nastavnici koji su predani poslu koji obavljaju u većoj mjeri će ispunjavati očekivanja studenata, što nas dovodi do pretpostavke da je zadovoljstvo nastavnika povezano sa ispunjenjem psihološkog ugovora studenata.

"Zdravi" psihološki ugovori su oni u kojima postoji ravnoteža (tj. postoji pravedna razmjena obaveza), u kojem postoji uzajamnost (tj. postoji saglasnost oko uslova "posla") i u kojima su ispunjene dogovorene obaveze (tj. ugovor nije prekršen ni od jedne strane) (Clinton, 2011). Rezultati istraživanja

su pokazali da zdrav (pozitivan) psihološki ugovor povećava zadovoljstvo i angažman (Zhao, Wayne, Glibkowski i Bravo, 2007, prema Clinton, 2011). Kao što možemo i pretpostaviti, teško je u praksi stvoriti pozitivan psihološki ugovor. Često ne postoji ravnoteža, uzajamnost ili jednostavno dogovorene obaveze nisu ispunjene. Ovaj odnos je više implicitan nego eksplicitan, te zbog toga vjerovatno nastale povrede ugovora neće biti prepoznate od strane koja ih je prouzrokovala. Važno je ustanoviti sadržaj psihološkog ugovora studenata kako bi prevenirali njegovu povredu. Kako navodi Clinton (2011) da bi se upravljalo studentskim i nastavničkim očekivanjima, psihološki ugovor se može formalno razviti kroz niz dogovorenih obećanja i obaveza tokom dizajnirane vježbe u učionici. Jasno i zajedničko razumijevanje onoga što svaka obaveza zapravo podrazumijeva je od suštinskog značaja za osiguravanje uzajamnosti u psihološkom ugovoru (Clinton, 2011). Pošto se očekivanja i obaveze razmatraju i dogovaraju u učionici, postignuti dogovor bi, u teoriji, trebao biti poznat svima. Da bi se osiguralo da obje strane ispune svoju stranu sporazuma, važno je da su od samog početka postavljene obaveze realno ostvarive. Razgovor o uzajamnim očekivanjima treba započeti već na uvodnom predavanju s ciljem da se prevenira povreda psihološkog ugovora i razvije povjerenje u odnosu.

U ovom istraživanju studenti su naveli informacije koje su im bile ili bi im bile od najveće pomoći u procesu prilagodbe studiju. Potrebno je da fakultet pruži ove informacije novim studentima na vrijeme i na taj način im olakša proces prilagodbe u novi kontekst. Važno je prevenirati nastanak povrede psihološkog ugovora, a tim i stvaranje negativnih stavova prema studiju. Za razvoj psihološkog ugovora studenata veliki značaj ima aktivna uloga fakulteta u anticipatornoj i ranoj socijalizacijskoj fazi razvoja. U anticipatornoj socijalizacijskoj fazi u razvoju psihološkog ugovora važno je obratiti posebnu pažnju na problem upisa studenata na fakultet. Važno

je prikazati fakultet na realan način tako da studenti ne bi imali prevelika očekivanja koja neće biti realizovana. U ranoj socijalizacijskoj fazi u razvoju psihološkog ugovora, uloga fakulteta je da pomogne studentima u procesu prilagodbe i upravo je davanje relevantnih informacija o studiju jedan od načina na koji fakultet može najefikasnije pomoći novim studentima. Početak studija za većinu bruceša je težak period, tokom kojeg doživljavaju promjene u međuljudskim i društvenim prilagodbama, akademske i karijerne probleme, kao i lične promjene (Bishop, Gallagher i Cohen, 2000). Prilikom polaska na fakultet mnogi studenti informacije o studiju dobivaju kroz tradicionalne orijentacijske programe. Orijentacija je jednokratni program na nivou kohorte u kojem se svi studenti tretiraju na isti način. Sa druge strane "ukrcavanje" (engl. onboarding) je kontinuirano, individualizirano putovanje koje završava kada se student uspješno integrira u zajednicu. Kako bi se novi studenti što prije prilagodili novom kontekstu (fakultetu) važno je organizirati onboarding proces kojim bi na detaljan ali razumljiv način studente upoznao sa studiranjem, studijskim obavezama, radom fakulteta, drugim studentima itd. Smatramo da novi pristup (onboarding) ima mnogobrojne prednosti, te shodno tome sugerišemo da fakulteti ovaj pristup primjene u praksi.

ZAKLJUČAK

Cilj ovog rada bio je utvrditi odnos između percipirane povrede psihološkog ugovora studenata Univerziteta u Sarajevu i njihovog zadovoljstva studijem. Rezultati su potvrdili postojanje negativne veze između povrede psihološkog ugovora i zadovoljstva studijem. Studenti koji percipiraju veću povredu psihološkog ugovora su manje zadovoljni studijem. Mnogobrojni su negativni efekti koje nezadovoljstvo ima na fakultet. Iz tog razloga je od velikog značaja da se prevenira povreda psihološkog ugovora. Subjektivnost psihološkog ugovora

jedna je od njegovih ključnih karakteristika. Iako svaki pojedinac na svoj način percipira povredu psihološkog ugovora, nastojali smo da pronađemo poveznicu preko sociodemografskih obilježja učesnika istraživanja. Zanimao nas je uticaj spola, godine studija i finansijskog opterećenja studenata na percepciju povrede psihološkog ugovora. Uticaj spola i godine studija nije se pokazao značajnim. Finansijsko opterećenje je značajno uticalo na percepciju povrede psihološkog ugovora i to na način da studenti koji studiraju pod većim finansijskim opterećenjem (samofinansirajući i vanredni) percipiraju veću povredu psihološkog ugovora u odnosu na studente koji studiraju pod manjim finansijskim opterećenjem (redovni). Na osnovu prethodno napisanog možemo zaključiti da je važno više istraživati psihološki ugovor u obrazovnom kontekstu. Kvalitetan obrazovni sistem značajan je za cijelu društvenu zajednicu. Veliki broj prethodnih istraživanja fokusiran je na istraživanje psihološkog ugovora u radnom kontekstu. Ne smijemo zanemariti činjenicu da su radnici u velikoj mjeri bivši studenti i ono što donose u radni kontekst je između ostalog produkt iskustva stečenog tokom studija. Iz tog razloga važno je studentima obezbijediti obrazovanje uz pomoć kojeg će se razviti njihov puni potencijal.

LITERATURA

- Abela, F., & Debono, M. (2019). The relationship between psychological contract breach and job-related attitudes within a manufacturing plant. *SAGE Open*, 9(1), 2158244018822179.
- Ballou, N. S. (2013). The effects of psychological contract breach on job outcomes, San Jose State University. *Master Thesis*.
- Bishop, J. B., Gallagher, R. P., & Cohen, D. (2000). College students' problems: Status, trends, and research.
- Blau, P. M. (1964). Exchange and power in social life. New York: Wiley.

- Clinton, M. (2011). Managing students' and teachers' expectations of Higher-povred Education: A psychological contract approach. *Higher Education Research Network Journal*, 23
- Coates, H. (2005). The value of student engagement for higher education quality assurance. *Quality in higher education*, 11(1), 25-36.
- Conway, N., & Briner, R. B. (2005). *Understanding psychological contracts at work: A critical evaluation of theory and research*. Oxford University Press.
- Coyle-Shapiro, J. A., & Parzefall, M. (2008). Psychological contracts. *The SAGE handbook of organizational behavior*, 1, 17-34.
- Čivljak, P. (2016). Osobine ličnosti kao prediktori prekršaja psihološkog ugovora.
- Dadi, V. (2012). Promises, Expectations, and Obligations-Which Terms Best Constitute the Psychological Contract. *International Journal of Business and social science*, 3(19), 88-100.
- Darlaston-Jones, D., Pike, L., Cohen, L., Young, A., Haunold, S., & Drew, N. (2003). Are they being served? Student expectations of higher education. *Issues in Educational Research*, 13(1), 31-52.
- Dziuban, C., Moskal, P., Thompson, J., Kramer, L., DeCantis, G., & Hermsdorfer, A. (2015). Student Satisfaction with Online Learning: Is It a Psychological Contract?. *Online Learning*, 19(2), n2.
- Gouldner, A. W. (1960). The norm of reciprocity: A preliminary statement. *American sociological review*, 161-178.
- Hussain, N., & Bhamani, S. (2012). Development of the student university satisfaction scale: reliability and validity. *Interdisciplinary Journal of Contemporary Research in Business*, 4(3), 332-341.
- James, R. (2002) Responding to Student Expectations. OECD Publishing, France.
- Knights, J. A., & Kennedy, B. J. (2005). Psychological contract violation: Impacts on job satisfaction and organizational commitment among Australian senior public servants. *Applied HRM Research*, 10(2), 57-72.
- Konovsky, M. A., & Pugh, S. D. (1994). Citizenship behavior and social exchange. *Academy of management journal*, 37(3), 656-669.

- Koskina, A. (2013). What does the student psychological contract mean? Evidence from a UK business school. *Studies in Higher Education, 38*(7), 1020-1036.
- Levinson, H., Price, C. R., Munden, K. J., Mandl, H. J., & Solley, C. M. (1962). Men, management, and mental health.
- Marković, M. (2015). *Korištenje normativnog psihološkog ugovora u funkciji postizanja kvalitetnijeg obrazovnog procesa*. Obrazovanje odraslih, 69.
- Marković, M. (2019). "Psihološki ugovor i stavovi prema radu akademskog osoblja" *Doktorska disertacija. Filozofski fakultet u Sarajevu, Odsjek za psihologiju*.
- Marković, M. (2020). IZAZOVI I PRILIKE ZA USPOSTAVU I ODRŽAVANJE KULTURE POVJERENJA U ORGANIZACIJI. *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu, 23*(1), 42-69.
- Marzo Navarro, M., Pedraja Iglesias, M., & Rivera Torres, P. (2005). A new management element for universities: satisfaction with the offered courses. *International Journal of educational management, 19*(6), 505-526.
- Pietersen, C. (2014). Negotiating a shared psychological contract with students. *Mediterranean Journal of Social Sciences, 5*(7), 25.
- Prugsamatz, S., Pentecost, R., & Ofstad, L. (2006). The influence of explicit and implicit service promises on Chinese students' expectations of overseas universities. *Asia Pacific Journal of Marketing and Logistics*.
- Rigotti, T. (2009). Enough is enough? Threshold models for the relationship between psychological contract breach and job-related attitudes. *European Journal of work and organizational psychology, 18*(4), 442-463.
- Robinson, S. L., & Rousseau, D. M. (1994). Violating the psychological contract: Not the exception but the norm. *Journal of organizational behavior, 15*(3), 245-259.
- Robinson, S. L., & Wolfe Morrison, E. (2000). The development of psychological contract breach and violation: A longitudinal study. *Journal of organizational Behavior, 21*(5), 525-546.

- Reić Ercegovac, I., i Jukić, T. (2008). Zadovoljstvo studijem i motivi upisa na studij. *Napredak: časopis za pedagoški teoriju i praksu*, 14(3), 283-295.
- Robbins, M. & Judge, A. (2009). Organizational behavior;79:26-34.
- Rousseau, M. D. 1989. Psychological and implied contracts in organizations. *Employer Responsibilities and Rights Journal*, Vol 2, 121-139.
- Rousseau, D. M. (2001). Schema, promise and mutuality: The building blocks of the psychological contract. *Journal of occupational and organizational psychology*, 74(4), 511-541.
- Rousseau, D. M. (1995) Psychological contracts in organizations: Understanding written and unwritten agreements. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Sander, P., Stevenson, K., King, M., & Coates, D. (2000). University students' expectations of teaching. *Studies in Higher education*, 25(3), 309-323.
- Shann, M. H. (1998). Professional commitment and satisfaction among teachers in urban middle schools. *The Journal of Educational Research*, 92(2), 67-73.
- Šundalić, A., i Mičić, A. (2005). Obrazovanje za društveni razvoj. *Ekonomski vjesnik: Review of Contemporary Entrepreneurship, Business, and Economic Issues*, 18(1-2), 119-129.
- Tabachnick, B. G., Fidell, L. S., & Ullman, J. B. (2007). *Using multivariate statistics* (Vol. 5, pp. 481-498). Boston, MA: Pearson.
- Ulriksen, L., Madsen, L. M., & Holmegaard, H. T. (2010). What do we know about explanations for drop out/opt out among young people from STM higher education programmes?. *Studies in science education*, 46(2), 209-244.
- Ulriksen, L. (2009). The implied student. *Studies in Higher Education*, 34(5), 517-532.
- Van de Vijver, F., & Hambleton, R. K. (1996). Translating tests. *European psychologist*, 1(2), 89-99.
- Vidulin-Orbanić, S. (2007). "DRUŠTVO KOJE UČI": POVIJESNO-DRUŠTVENI ASPEKTI OBRAZOVANJA. *Metodički obzori: časopis za odgojno-obrazovnu teoriju i praksu*, 2(3), 57-71.

- Vranešević, T., Mandić, M., i Horvat, S. (2007). Istraživanje činitelja zadovoljstva studenata. *Poslovna izvrsnost: znanstveni časopis za promicanje kulture kvalitete i poslovne izvrsnosti*, 1(1), 83-92.
- Voss, R., T. Gruber, and I. Smigin. 2007. Service quality in higher education. *Journal of Business Research* 60, no. 9: 949-59.
- Vranić, A., i Tonković, M. (2012). (Ur.). Lažna sjećanja: Izvještaj 21. Ljetne psihološkijskeškole. Zagreb: FF Press.
- West, S. G., Finch, J. F., & Curran, P. J. (1995). Structural equation models with nonnormal variables: Problems and remedies.
- Yorke, M. (2000). The quality of the student experience: what can institutions learn from data relating to non-completion?. *Quality in Higher education*, 6(1), 61-75.
- Zarevski-Bećirević, I., Smojver-Ažić, S., Kukić, M. i Jasprica, S. (2007). Akadem-ska, socijalna i emocionalna prilagodba na studij s obzirom na spol, godi-nu studija i promjenu mjesta boravka. *Psihologijske teme*, 16(1), 121-140.

Tabela 1: Struktura učesnika istraživanja prema godini studija

<i>Godina studija</i>	<i>Frekvencija</i>	<i>Procent</i>
Prva godina	83	19.8%
Druga godina	82	19.5%
Treća godina	78	18.6%
Četvrta godina	86	20.5%
Peta godina	91	21.7%

Tabela 2: Razlika u razini povrede psihološkog ugovora s obzirom na spol

		<i>Suma kvadrata</i>	<i>df</i>	<i>Arifmetička sredina kvadrata</i>	<i>F</i>	<i>p</i>
Psihološki ugovor	Između grupa	.001	1	.001	.001	.974
	Unutar grupa	241.904	418	.579		
	Ukupno	241.904	419			

Tabela 3: Deskriptivni pokazatelji razine povrede psihološkog ugovora s obzirom na godinu studija

<i>Godina studija</i>	<i>N</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>SE</i>	<i>Min</i>	<i>Max</i>
Prva godina	83	2.0743	.67366	.07394	1.10	4.42
Druga godina	82	2.1999	.73499	.08117	1.00	4.17
Treća godina	78	2.4549	.87184	.09872	1.11	5.00
Četvrta godina	86	2.2099	.71976	.07761	1.00	4.56
Peta godina	91	2.4130	.74499	.07810	1.11	4.40
Ukupno	420	2.2707	.75983	.03708	1.00	5.00

Tabela 4: Razlika u razini povrede psihološkog ugovora s obzirom na godinu studija

		<i>Suma kvadrata</i>	<i>df</i>	<i>Artemitička sredina kvadrata</i>	<i>F</i>	<i>p</i>
Psihološki ugovor	Između grupa	8.422	4	2.106	3.742	.005
	Unutar grupa	233.482	415	.563		
	Ukupan	241.904	419			

Tabela 5: Razlika u razini povrede psihološkog ugovora s obzirom na ciklus studija

		<i>Suma kvadrata</i>	<i>df</i>	<i>Artemitička sredina kvadrata</i>	<i>F</i>	<i>p</i>
Psihološki ugovor	Između grupa	.583	1	.583	1.011	.315
	Unutar grupa	241.321	418	.577		
	Ukupan	241.904	419			

Tabela 6: Deskriptivni pokazatelji razine povrede psihološkog ugovora s obzirom na status studiranja

<i>Status studiranja (finansijsko opterećenje)</i>	<i>N</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>SE</i>	<i>Min</i>	<i>Max</i>
redovni studij	242	2.1796	.71074	.04569	1.00	5.00
samofinansirajući ili vanredni studij	178	2.3944	.80757	.06053	1.00	4.56
Ukupno	420	2.2707	.75983	.03708	1.00	5.00

Tabela 7: Razlika u razini povrede psihološkog ugovora s obzirom na status studiranja

		<i>Suma kvadrata</i>	<i>df</i>	<i>Artemitička sredina kvadrata</i>	<i>F</i>	<i>p</i>
Psihološki ugovor	Između grupa	4.730	1	4.730	8.337	.004
	Unutar grupa	237.174	418	.567		
	Ukupan	241.904	419			

Relationship between students psychological contract and their satisfaction with their studies

Emma Ramović,* Mirna Marković

University of Sarajevo, Faculty of Philosophy, Department of psychology

Abstract

In the last few decades, a significant amount of research has been conducted that has studied the relationship between psychological contract and employee satisfaction in the organizational context. However, research within the educational context in this area is still in short supply. There are many negative effects that student dissatisfaction can have on the study experience and the global assessment of society on the quality of service provided by the education system. The aim of this research was to determine the relationship between the perceived violation of the psychological contract of students at the University of Sarajevo and their satisfaction with their studies. 420 students (339 women and 81 men) participated in the research. The average age of the respondents is 22.7 years. The results indicate a statistically significant negative association between psychological contract violation and study satisfaction ($r = -0.79$; $p = 0.000$). The paper also examines the relationship between individual socio-demographic characteristics of students and the perceived level of violation of their psychological contract. The results indicate that there is a statistically significant difference in the perceived violation of the psychological contract with regard to the study status in the way that students studying under higher financial burden (self-financing and part-time) estimate the violation of psychological contract higher than students studying under lower financial burden (regular) ($F(1) = 8.337$; $p = 0.004$). The paper also mentions some implications of the findings obtained with special emphasis on the importance of building a positive psychological contract in the educational context and adequate management of student satisfaction determinants in the function of shaping a positive study experience and retaining students.

Key words: psychological contract, study satisfaction, educational context

* ema.ramovic@hotmail.com

Seksualno zadovoljstvo: efekat interakcije spola i dobi na bosanskohercegovačkom uzorku

Samra Šljivo,* Sabina Alispahić

Univerzitet u Sarajevu, Filozofski fakultet, Odsjek za psihologiju

Sažetak

Cilj ovog rada je ispitati efekte interakcije spola i dobi u seksualnom zadovoljstvu na uzorku iz opće populacije u BiH. U istraživanju je sudjelovalo 900 ispitanika, oba spola iz tri dobne skupine: od 18 do 29 godina, od 30 do 49 godina i od 50 do 65 godina. Primenjeni su sljedeći mjerni instrumenti: Upitnik sociodemografskih karakteristika i Nova skala seksualnog zadovoljstva. Na osnovu rezultata provedene dvosmjerne analize varijanse (ANOVA), utvrđeni su statistički značajni efekti spola i dobi, dok efekat interakcije između ove dvije varijable nije statistički značajan. Glavni efekti pokazuju da žene u prosjeku imaju veći stupanj seksualnog zadovoljstva u odnosu na muškarce, kao i sudionici dobne skupine od 18 do 29 godina i 30 do 49 godina u odnosu na sudionike od 50 do 65 godina. Naši rezultati su djelomično u skladu s nalazima studija koje su rađene u drugačijim kulturološkim kontekstima, te mogu poslužiti kao osnova za provođenje daljnjih istraživanja iz ovog područja na našim prostorima.

Ključne riječi: seksualnost, seksualno zadovoljstvo, utjecaj interakcije spola i dobi

UVOD

Ljudi su oduvijek bili zaintrigirani mehanizmima vlastite seksualnosti, što nije neuobičajeno zato što seksualnost predstavlja dio pojedinčevog identiteta koji ga prati kroz čitav život. Svaka osoba ima karakterističan svetonazor, jer sa sobom nosi set jedinstvenih uvjerenja, stavova, želja, iskustava. Ovo isto tako podrazumijeva i čežnju za intimnim i tjelesnim kontaktom u

* samra.sljivo@gmail.com

vidu romantike, ljubavi i erotike (Masters i sar. 2008; McCarthy i Metz, 2017).

Seksualno zdravlje potpada pod sveukupno zdravlje i treba predstavljati pozitivan pristup seksualnosti i seksualnim odnosima (SZO, 2006a). Seksualno zadovoljstvo je važna komponenta seksualnog zdravlja i ono se najčešće spominje unutar konteksta dijadnog heteroseksualnog odnosa žene i muškarca (Pascoal i sar., 2014).

Prema nama dostupnim podacima, istraživanja na temu seksualnog zadovoljstva u kojima se porede dobne i spolne razlike, gdje se koristila skala identična ovoj iz našeg istraživanja su rijetka. Prethodna istraživanja o seksualnom zadovoljstvu su većinom bazirana na korelacijama, nastojalo se ispitati zadovoljstvo osoba koje imaju poteškoće sa začecem (Nakić i sar., 2020) ili se nastojalo ispitati da li religija ima utjecaj na zadovoljstvo seksualnim životom (Gaither i sar., 2003).

Štulhofer i sar. (2010) su sproveli istraživanje o seksualnom zadovoljstvu na ispitanicima iz Hrvatske i SAD-a. Htjeli su ispitati spolne i dobne razlike između muškaraca i žena iz dvije dobne skupine. Ispitanici prve dobne skupine su bili studenti od 18 do 26 godina, a druge skupine osobe od 30 do 55 godina iz opće populacije. Iako su američki studenti oba spola postigli malo niže rezultate na skali zadovoljstva u odnosu na hrvatske studente i studentice, obje populacije su bile uglavnom zadovoljne svojim seksualnim životom. Gledajući rezultate za dobnu skupinu od 30 do 55 godina, hrvatski ispitanici su bili uglavnom zadovoljni, dok su američki bili osrednje do uglavnom zadovoljni svojim seksualnim životom. U obje dobne skupine američke i hrvatske populacije, žene su imale viši stepen zadovoljstva seksualnim zadovoljstvom u odnosu na muškarce.

U Kanadi su Robbins i Reissing (2018) sproveli istraživanje na ženama starijim od 50 godina u cilju ispitivanja seksualnog zadovoljstva, a rezultati su pokazali da je ova populacija uglavnom zadovoljna seksualnim životom.

Palha-Fernandes i sar. (2019) su ispitavali dobne i spolne razlike u seksualnom zadovoljstvu u Portugalu. Dobiveni rezultati su pokazali da i muškarci i žene postižu skoro pa identične rezultate, gdje su obje skupine ispitanika osrednje do uglavnom zadovoljne seksualnim životom. Uzimajući u obzir rezultate za dobne skupine, najmlađi ispitanici od 18 do 29 godina su postigli najviše prosječne rezultate, zatim dobna skupina od 54 do 65, a osobe od 30 do 53 godine su postigle najniže rezultate. Gledajući u globalu, rezultati za dobne skupine su govorili o osrednjem do uglavnom zadovoljenom seksualnom životu. Nakić Radoš i sar. (2020) su dobili podatke da ne postoji razlika u seksualnom zadovoljstvu između muškaraca i žena iz Hrvatske i da su podjednako zadovoljni seksualnim životom. Prema Holt i sar. (2021) žene iz SAD-a su uglavnom zadovoljne seksualnim životom.

S obzirom da su istraživanja na ovu temu kod nas skoro nepostojeća, cilj našeg istraživanja bio je ispitati dobne i spolne razlike u seksualnom zadovoljstvu na bosansko-hercegovačkom uzorku.

METODA

Sudionici

Prikupljeni podaci predstavljaju odgovore punoljetnih, heteroseksualnih muškaraca i žena iz Bosne i Hercegovine, koji su bili seksualno aktivni u posljednjih šest mjeseci. Uzorak ovog istraživanja je prigodan i sačinjavaju ga dobrovoljci oba spola iz tri dobne skupine: od 18 do 29 ($N=348,38.7\%$), od 30 do 49 ($N=324,36\%$), i od 50 do 65 godina ($N=228,25.3\%$). U ovom istraživanju učestvovalo je ukupno 900 sudionika. Od toga je bilo 554 žena (61.6%) i 346 muškaraca (38.4%). U uzorku žena, od 18 do 29 godina je bilo njih 221 (24.6%), od 30 do 49 godina: $N=207$ (23%), od 50 do 65 godina: $N=126$ (14%). U uzorku muškaraca: 18 do 29 godina ($N=127,14.1\%$), 30 do 49 godina ($N=117,13\%$), 50 do 65 godina ($N=102,11.3\%$).

Instrumentarij

Sljedeći instrumenti su bili korišteni u ovom istraživanju:

Upitnik sociodemografskih karakteristika – upitnik je obuhvatao sljedeće karakteristike sudionika: spol i dob

Nova skala seksualnog zadovoljstva (NSSZ) - U pitanju je Likertova petostepena skala koja se sastoji od 20 čestica koju su kreirali Štulhofer i Buško (2008), gdje sudionici istraživanja daju procjene na skali od 'Nimalo zadovoljan/na' do 'U potpunosti zadovoljan/na'. Skala se temelji na važnosti seksualnih aktivnosti, razmjene, osjeta, usredotočenosti i emocionalne bliskosti. Provedene analize glavnih komponenata u ovom istraživanju ukazale su na postojanje dviju međusobno povezanih dimenzija seksualnog zadovoljstva: faktora usmjerenosti na sebe (npr. "Svojom usredotočenosti tokom seksa") čiji koeficijent pouzdanosti iznosi $\alpha=0.92$ te faktora usmjerenosti na partnera/icu i seksualne aktivnosti (npr. "Partnerovom seksualnom kreativnošću") čiji koeficijent pouzdanosti iznosi $\alpha=0.93$. Koeficijent pouzdanost cijele skale u ovom istraživanju iznosi $\alpha=0.95$.

Postupak

Podaci su se prikupljali primjenom printanih instrumenata i online, putem Google obrasca. U oba slučaja sudionicima je data opširna pisana uputa i pojašnjenje cilja istraživanja u sklopu upitnika. Također je naglašeno da je ispunjavanje upitnika u potpunosti anonimno. Od 900 sudionika, 898 ih je ispunilo upitnik online, a dvoje ih je ispunilo na klasičan način.

Prikupljanje podataka je trajalo skoro dva mjeseca. Zbog psihosocijalnog efekta podijeljene odgovornosti¹, autorica istraživanja odlučila se potencijalnim

¹ Tamo gdje se više ljudi nađe u situaciji kada se od njih očekuje ispunjenje odgovornosti, ona se podijeli, iz razloga što pojedinci grupe smatraju da će neko drugi preuzeti odgovornost umjesto njih (Boogaard, 2021).

ispitanicima javljati "1 na 1", što je rezultiralo kontaktiranjem preko 1000 ljudi. To su bili vlastiti poznanici, prijatelji, zatim poznanici i prijatelji uže obitelji autorice ovog rada.

Osobe koje su pristale biti dijelom istraživanja su zamoljene da link s upitnicima proslijede svojim poznanicima i prijateljima, kako bi se broj potencijalnih ispitanika mogao povećati tehnikom 'snježne grudve'. Dvoma sudionicima iz dobne kategorije od 50 do 65 godina, a koji su se sami izjasnili da nisu tehnološki pismeni je usmeno pročitana uputa prije davanja printanih instrumenata na ispunjavanje. Njima je dodatno naglašeno da je važno odgovoriti na svako pitanje i zamoljeni su da provjere da li su zaokružili odgovore kod svih čestica.

REZULTATI

S ciljem ispitivanja deskriptivnih karakteristika uzorka, prvobitno smo prikazali deskriptivna statistiku za NSSZ ukupne skorove kategorisane prema nezavisnim varijablama 'Spol' (tabela 1), 'Dob' (tabela 2) i 'Spol*Dob' (tabela 3). Korišten je nivo značajnosti od $\alpha=95\%$.

S obzirom da efekat interakcije 'Spol*Dob' nije bio statistički značajan (Tabela 4), jednostavni glavni efekti nisu urađeni, a fokus se stavio na glavne efekte. Podaci iz tabele 4 nam pokazuju da postoji statistički značajni glavni efekat varijable 'Spol' ($F(1,894)=3.935$, $p=.048$, djelomični $\eta^2=.004$), gdje su žene postigle veći prosječni skor za NSSZ u odnosu na muškarce. Također, postoji statistički značajan efekat varijable 'Dob' ($F(2,894)=5.508$, $p=.004$, djelomični $\eta^2=.012$) (Tabela 4). Urađen je Tukey HSD post hoc test za višestruke komparacije između dobnih skupina kako bi se uvidjelo na kojim nivoima su dobivene statistički značajne razlike (Tabela 5). Rezultati pokazuju da je dobivena statistički značajna razlika u total skorovima između dobne

skupine od 18 do 29 godina ($M=85.74$, $SD=13.43$) i dobne skupine od 50 do 65 godina ($M=81.79$, $SD=15.16$, $p=.004$), i između dobni skupina od 50 do 65 godina i 30 do 49 godina ($M=86.01$, $SD=12.69$, $p=.002$).

DISKUSIJA I ZAKLJUČAK

S obzirom da interakcija 'Spol*Dob' nije statistički značajna, uzimamo u obzir samo glavne efekte. Rezultati glavnih efekata 'Spol' i 'Dob' pokazuju da u našem istraživanju žene u prosjeku imaju viši stupanj seksualnog zadovoljstva u odnosu na muškarce, te da su sudionici dobne skupine od 18 do 29 godina i 30 do 49 godina više zadovoljni seksualnim životom u odnosu na sudionike od 50 do 65 godina.

Rezultati dobiveni za spolne i dobne razlike u seksualnom zadovoljstvu su djelomično u skladu sa prethodnim istraživanjima u kojim je korišten prosječni total skor za NSSZ.

Muškarci i žene našeg istraživanja su postigli više prosječne total skorove (koji ukazuju da su uglavnom do potpuno zadovoljni seksualnim životom) u odnosu na muškarce i žene iz SAD-a i Hrvatske koji su sudjelovali u istraživanju Štulhofer i sar. (2010). Kao i u tom istraživanju, i u našem žene imaju viši stupanj seksualnog zadovoljstva nego muškarci. Poredeći sudionike oba spola, obje dobne skupine od 18 do 26 godina tog istraživanja, koje sačinjavaju hrvatski i američki studenti, sa sudionicima oba spola od 18 do 29 godina našeg istraživanja, naši sudionici (i muškarci i žene) imaju viši stupanj seksualnog zadovoljstva (uglavnom do potpuno zadovoljni). Isti taj zaključak možemo izvesti i za dobne skupine od 30 do 55 godina navedenog istraživanja i dobnu skupinu od 30 do 49 godina našeg. Jedina je razlika ta što je kod nas dobiveno da seksualno zadovoljstvo raste, pa zatim opada (gledajući rezultate svake naredne dobne skupine starije od prethodne), dok je kod Štulhofer i sar. (2010) dobiveno da opada u starijoj dobnoj skupini.

Žene iz dobne skupine od 50 do 65 našeg istraživanja su više zadovoljne svojim seksualnim životom u odnosu na uzorak starijih žena (50+ godina) iz Kanade (Robbins i Reissing, 2018).

Upoređujući naše istraživanje s portugalskim istraživanjem Palha-Fernandes i sar. (2019), žene iz našeg istraživanja imaju viši stupanj seksualnog zadovoljstva u odnosu na muškarce, dok je u tom istraživanju dobiveno da su muškarci i žene podjednako osrednje do uglavnom zadovoljni seksualnim životom. Gledajući dobne razlike, sudionici našeg istraživanja su najviše zadovoljni seksualnim životom u dobi od 30 do 49 godina, zatim manje zadovoljni su ispitanici od 18 do 29 godina, a najmanje zadovoljni oni od 50 do 65 godina, uzimajući u obzir poređenje naše tri dobne skupine, dok u istraživanju Palha-Fernandes i sar. (2019), zadovoljstvo seksualnim životom opada kod svake naredne starije dobne skupine ispitanika, ali su osobe od 30 do 53 godina manje zadovoljne u odnosu na osobe od 54 do 65 godina. U globalu, sudionici (sve tri dobne skupine, te muškarci i žene zasebno) našeg istraživanja su postigli veći prosječan total skor i više su zadovoljni seksualnim životom u odnosu na dobne skupine i muškarce i žene zasebno navedenog istraživanja.

U poređenju s istraživanjem Nakić i sar. (2020), muški i ženski ispitanici našeg istraživanja su više zadovoljni seksualnim životom u odnosu na muške i ženske ispitanike iz Hrvatske. Kod nas je dobivena spolna razlika, dok kod njih nije.

Sudionice našeg istraživanja su uglavnom do potpuno zadovoljne seksualnim životom i postigle su veći prosječni total skor u odnosu na sudionice američkog istraživanja Holt i sar. (2021).

Kao i svako istraživanje, i ovo naše ima svoja ograničenja. Uzorak sudionika je bio prigodan, a ne reprezentativan. To može značiti da su dobrovoljni sudionici mogle biti liberalnije, asertivnije osobe, koje imaju otvorenije stavove o seksu i više zadovoljne svojim seksualnim životom u odnosu na osobe

koje su odbile učestvovati u istraživanju. Do odbijanja u učestvovanju u ovom istraživanju je moglo doći i zbog toga što su neke osobe kojima je prosljeđen upitnik mislile da nisu dovoljno kompetentne da daju odgovor. Ova dva vida volonterske pristranosti, su naročito prisutni u istraživanjima koja se bave temom ljudske seksualnosti (Bouchard i sar., 2019; Gaither i sar., 2003; Plaud i sar., 1999).

Nacrt ovog istraživanja je rađen prije no što je svijet zadesila pandemija COVID-19 i nastojeći poštivati mjere koje su uključivale distanciranje i što manji kontakt s različitim ljudima, radi očuvanja zdravlja, pogotovo kod osoba treće životne dobi, ovaj način prikupljanja podataka skoro pa i nije bio korišten osim kod dva dobrovoljca koji su iskazali želju za ovakvim vidom ispunjavanja upitnika.

Drugi navedeni razlog, zbog kojeg su ispitanici odbili ispuniti upitnike u printanom obliku je bio taj da su većina ispitanika bili mišljenja da se time gubi anonimnost ukoliko bi istraživačica bila "1 na 1" u prostoriji sa osobom koja ispunjava upitnik za razliku od postupka kada bi se podaci prikupljali u većim prostorijama sa više ljudi, što opet nije bilo moguće izvesti na tadašnju epidemiološku situaciju.

Uzimajući u obzir sve ove navedene faktore, prikupljanje podataka je skoro čitavo provedeno putem društvenih mreža (Viber, Facebook, Instagram), tako što bi autorica podijelila link koji bi uputio ispitanike na online verziju upitnika (google forms). Nekoliko ispitanika starije životne dobi, koji su bili tehnološki pismeni, ali prvi puta su se susretali s Google Forms-om su zatražili dodatno pojašnjenje kako uspješno ispuniti upitnik, a da se pravilno zabilježi njihov odgovor, što im je i omogućeno.

Podaci deskriptivne statistike koji se odnose na ostale varijable (nivo obrazovanja, bračni status, radni status) u ovom istraživanju nisu korišteni kao nezavisne varijable iako bi bilo zanimljivo ispitati i njihov utjecaj na rezultate

NSSZ. Konkretnije, da li bi bračni ili radni status mogao imati utjecaja na nivo zadovoljstva seksualnim životom? Adolescenti, osobe treće životne dobi i osobe drugih seksualnih orijentacija pored heteroseksualne isto tako mogu biti potencijalni sudionici kada je u pitanju njihovo seksualno zadovoljstvo. Ovo mogu biti važne preporuke za daljna istraživanja koja se tiču ove i sličnih tema baziranih na ljudskoj seksualnosti i ponašanju.

Ovo istraživanje predstavlja pionirski korak ka boljem razumijevanju ljudske seksualnosti na našem području. Nadamo se da će biti poticaj za dalja ispitivanja, jer se radi o veoma značajnom aspektu ljudskog funkcionisanja koji je kod nas godinama tabu tema.

LITERATURA

- Bouchard, K. N., Stewart, J. G., Boyer, S. C., Holden, R. R., i Pukall, C. F. (2019). Sexuality and personality correlates of willingness to participate in sex research. *The Canadian Journal of Human Sexuality*, 28(1), 26-37.
- Boogaard, K. (2021). *Diffusion of responsibility: What it is, examples and how to fight it*. <https://www.fingerprintforsuccess.com/blog/diffusion-of-responsibility>.
- Francis, H. M., Garcia, J. R., Meyerson, B. E., Chomistek, A. K., & Abbruzzi, E. (2019). They shall be one: Sexual satisfaction among men and women married in the LDS faith. *Journal of sex & marital therapy*, 45(1), 60-72.
- Gaither, G. A., Sellbom, M., i Meier, B. P. (2003). The effect of stimulus content on volunteering for sexual interest research among college students. *Journal of Sex Research*, 40(3), 240-248.
- Holt, L. L., Chung, Y. B., Janssen, E., i Peterson, Z. D. (2021). Female sexual satisfaction and sexual identity. *The Journal of Sex Research*, 58(2), 195-205.
- Masters, W. H., Johnson, V. E., i Kolodny R.C. (2008). *Ljudska seksualnost*. Naklada Slap.
- McCarthy, B. W., i Metz, M. E. (2017). *Men's sexual health: fitness for satisfying sex*. Routledge.

- Nakić Radoš, S., Soljačić Vraneš, H., Tomić, J., i Kuna, K. (2020). Infertility-related stress and sexual satisfaction: A dyadic approach. *Journal of Psychosomatic Obstetrics & Gynecology*, 1-8.
- Palha-Fernandes, E., Alves, P., i Lourenço, M. (2019). Sexual satisfaction determinants and its relation with perfectionism: A cross-sectional study in an academic community. *Sexual and Relationship Therapy*, 1-15.
- Pascoal, P. M., Narciso, I. D. S. B., & Pereira, N. M. (2014). What is sexual satisfaction? Thematic analysis of lay people's definitions. *Journal of sex research*, 51(1), 22-30.
- Plaud, J. J., Gaither, G. A., Hegstad, H. J., Rowan, L., i Devitt, M. K. (1999). Volunteer bias in human psychophysiological sexual arousal research: To whom do our research results apply? *Journal of Sex Research*, 36(2), 171-179.
- Robbins, A. R., & Reissing, E. D. (2018). Out of "objectification limelight"? The contribution of body appreciation to sexual adjustment in midlife women. *The Journal of Sex Research*, 55(6), 758-771.
- Svjetska Zdravstvena Organizacija. (2006a). *Sexual health*. https://www.who.int/health-topics/sexual-health#tab=tab_2.
- Štulhofer, A., & Buško, V. (2008). Evaluacija novog instrumenta za procjenu seksualnog zadovoljstva. *Suvremena psihologija*, 11(2), 287-312.
- Štulhofer, A., Buško, V., i Brouillard, P. (2010). Development and bicultural validation of the new sexual satisfaction scale. *Journal of sex research*, 47(4), 257-268.

PRILOG

Tabela 1: Deskriptivna statistika za NSSZ total skorove kategorisane prema 'Spolu'

Zavisna varijabla	Spol	<i>N</i>	Min	Max	<i>M</i>	SD	Skew	Kurt
NSSZ Total skor	M	346	21	100	83.75	13.18	.018	-.615
	Ž	554	21	100	85.52	14.04	.399	-.406

Tabela 2: Deskriptivna statistika za NSSZ total skorove kategorisane prema 'Dobi'

Zavisna varijabla	Dobna skupina	<i>N</i>	Min	Max	<i>M</i>	SD	Skew	Kurt
NSSZ Total skor	18-29	348	24	100	85.74	13.43	.407	-.306
	30-49	324	30	100	86.01	12.69	.200	-.708
	50-65	228	21	100	81.79	15.16	.053	-.544

Tabela 3: Deskriptivna statistika za NSSZ total skorove kategorisane prema 'Spol*Dob'

Zavisna varijabla	Spol	Dobna skupina	<i>N</i>	Min	Max	<i>M</i>	SD	Skew	Kurt
NSSZ Total skor	Muški	18-29	127	46	100	85.54	12.71	.232	-.809
		30-49	117	55	100	83.74	11.32	-.317	-.634
		50-65	102	21	100	81.52	15.35	-.010	-.453
	Ženski	18-29	221	24	100	85.86	13.86	.504	-.024
		30-49	207	30	100	87.29	13.26	.490	-.456
		50-65	126	21	100	82.02	15.06	.107	-.595

Tabela 4: Rezultati dvosmjerne analize varijanse, prikaz glavnih efekata i utjecaja interakcije za NSSZ

Zavisna varijabla	Prediktor	SS	df	MS	F	p	djelomični η^2
	Intercept	11333.259	1	11333.259	4.580	.000	.025
NSSZ Total skor	Spol	11.482	1	11.482	3.935	.048	.004
	Dob	32.148	2	16.074	5.508	.004	.012
	Spol*Dob	13.925	2	6.963	2.386	.093	.005
	Error	2608.843	894				

Tabela 5. Tukey HSD Post Hoc Test za NSSZ total dobne razlike

Zavisna varijabla	Dob (I)	Dob (J)	MD (I-J)	SE	p
NSSZ total	18-29	30-49	.0392	.13188	.953
		50-65	-.4635	.14555	.004
	30-49	18-29	-.0392	.13188	.953
		50-65	-.5027	.14767	.002
	50-65	18-29	.4635	.14555	.004
		30-49	.5027	.14767	.002

Sexual satisfaction: interaction effect of sex and age on a Bosnian sample

Samra Šljivo,* Sabina Alispahić

University of Sarajevo, Faculty of Philosophy, Department of Psychology

Abstract

The aim of this study was to examine interaction effect of sex and age in sexual satisfaction on a sample from the general population of Bosnia and Herzegovina. The sample of this study consisted of 900 volunteers of both sexes from three age groups: aged 18 to 29, 30 to 49, and 50 to 65 years. The following instruments were used: Socio-demographic characteristics questionnaire and New Scale of Sexual Satisfaction. After performing two-way analysis of variance (ANOVA), we found statistically significant effects of sex and age, but no statistically significant interaction effect between these two variables. Main effects show that women, on average, had higher degree of sexual satisfaction compared to men, and participants from 18 to 29 and from 30 to 49 age groups achieved a statistically significant higher degree of sexual satisfaction compared to participants aged from 50 to 65 years. Our results partially confirm previous research results conducted in different cultural contexts and can serve as a basis for conducting further research on sexual satisfaction in Bosnia and Herzegovina.

Key words: sexuality, sexual satisfaction, interaction effect of sex and age

* samra.sljivo@gmail.com

PREGLEDNI RADOVI

Processing of unaccusative structures in people with aphasia and healthy population

Nermina Čordalija*

University of Sarajevo

Abstract

This paper provides an overview of several studies that investigated processing of unaccusative structures in populations of people with aphasia (PWA) and healthy speakers. Unaccusative structures are known to be notoriously difficult for patients with Broca's aphasia. In the paper, we address seminal works that proposed The Argument Structure Complexity Hypothesis and The Derived Order Problem Hypothesis to account for the deficits that occur in the production of unaccusative structures in Broca's aphasia that is characterised by slow and effortful speech. We also refer to studies that explored processing of unaccusative structures in healthy populations. These studies reveal that the moved unaccusative subject is stored in the working memory until the parser reaches the sentence position where the unaccusative argument was merged and then it is reconstructed at that position. We also address the interplay between unaccusativity and the category of aspect that was investigated in some experimental studies. Finally, the paper provides directions for future research in L1 and L2 processing to build upon the state of the art on unaccusativity.

Key words: unaccusativity, filler-gap dependencies, argument structure, working memory, perfective aspect

* nermina.cordalija@ff.unsa.ba

INTRODUCTION

Unaccusativity: A linguistic description

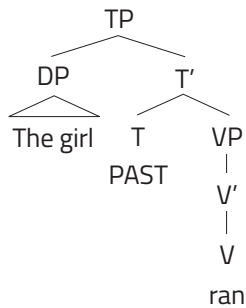
Verb argument structure contains information about the number and type of arguments a verb takes as well as their syntactic and semantic features (e.g., Belletti & Rizzi, 1988; Marantz, 1984; Williams, 1981). Verbs show varied behaviour with regards to the number and type of arguments they select (Koenenman & Zeijlstra, 2017). Nevertheless, in this paper, we will disregard such diversity and focus entirely on intransitive verbs – verbs that take one argument in the form of a subject. According to the Unaccusativity Hypothesis (Perlmutter, 1978), there are two classes of intransitive verbs: unergative and unaccusative verbs.

Those two verb classes differ in terms of the semantic relationship that holds between the verb and its sole argument. In theoretical linguistics, such easily identifiable semantic relationship is translated into a somewhat more complex concept of theta roles (for a thorough explanation of this concept see Carnie, 2012). More specifically, unergative verbs assign the agent or experiencer theta role to their subjects whilst unaccusative verbs assign the theme theta role to their subjects. In other words, subjects of unergative verbs instigate the action (agent subjects), experience it cognitively or perceive it through their senses (experiencer subjects). Subjects of unaccusative verbs, on the other hand, are passively affected by the verbal action and may undergo some kind of a change due to verbal action (theme subjects). Consider the following examples:

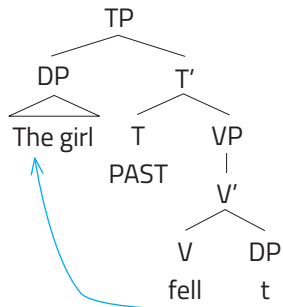
- (1) The girl *ran*. (unergative, subject agent that initiates the action)
- (2) The girl *fell*. (unaccusative, subject theme that is passively affected by the action)

A superficial glance at the two examples above would mistakenly lead one to conclude that the syntactic structure of sentences in (1) and (2) is identical – a linear string comprising a subject and a verb. However, ever since the 1970s and Perlmutter, a view has been adopted that, due to different subject-verb semantics, sentences with unergative and unaccusative verbs are differently derived as illustrated in (3) and (4).

(3) The girl ran. (unergative)

(4) The girl fell. (unaccusative)

Syntactic trees in (3) and (4) provide an insight into the deep structure of the sentence – the processes which unfold during sentence derivation. What (3) and (4) essentially show is that the subject of unergative verbs is generated in the preverbal position, as it occurs superficially, in the external argument/subject position. However, the theme subject of

unaccusative verbs is initially merged in the internal argument/object position and then moved to the preverbal external argument position. The motivation for this movement is case checking. According to Burzio's Generalization (1986), unaccusative verbs do not have an external argument and consequently, cannot assign the accusative case. The internal argument has to move to the preverbal position to check its case feature as nominative as a last resort operation to save the derivation of the sentence.

In summary, sentences with unaccusative verbs are derived by movement - raising of the theme argument from the object to the subject position. Such movement operations are not attested in the derivation of some other constructions, such as sentences with unergative verbs. For that reason, the paper focuses on unaccusativity and the role of movement in processing. Movement as a syntactic operation has attracted much interest in linguistics primarily due to the fact that once an element is moved, its original position, surprisingly, does not remain empty.

Filler-Gap processing

There is some variation in how linguistic theories conceive movement. The X-bar theory (Chomsky, 1981) argues that when the D-structure or the underlying representation of the sentence is built, transformational rules can apply to yield the S-structure of the sentence, the sentence form that is produced. Movement is one of the transformational rules and once applied, a trace (marked as *t*) is left at the position that the moved element occupied in the D-structure. Importantly, the trace is conceived as a content-free pronominal category that blocks any further movement of other sentence elements to the position where the trace sits as well as blocks other illicit movement operations. Carnie (2012), for example, explains that the sentence

**Who do you wanna t kiss the puppy* is ungrammatical compared to *Who do you want t to kiss the puppy* because the trace of the moved object *who (t)* interrupts the indispensable immediate adjacency of the infinitive particle *to* and the verb *want* which, then, blocks the contraction into *wanna*. Furthermore, the moved element and the trace form a chain, with the moved element at the head of the chain and the trace at the foot of the chain.

In the Minimalist programme (Chomsky, 1995), a trace is conceived as a full copy of the moved element that is deleted in the phonological component of language/the PF form (in other words, it is not pronounced) but is available in the logical component/LF form, in other words, it is available for interpretation (see Radford, 2009 for a detailed description of the copy theory of movement). What all those theories, however, entail is a dependency between the moved element and the trace/the deleted copy.

A psycholinguistic perspective and processing accounts (e.g., Marinis, 2010) view movement in terms of the so-called filler-gap dependencies. This concept assumes that, when a constituent (i.e., *the filler*) is moved, it establishes a relationship of dependency with the original position where it was merged (i.e., *the gap*). Furthermore, this dependency assumes that the filler is stored in the working memory until the position of the gap where it is re-activated again. Re-activation entails the filler's syntactic and semantic features being reconstructed at the position of the gap. This, then, has massive implications in terms of the processing of unaccusative constructions. More specifically, if the derivation of unaccusative constructions assumes the movement of the subject from the internal argument/object position to the external argument/subject position, then the moved subject (the filler – *the girl* in 5) is stored in the working memory until the place of the gap (the underscore in 5) where it is re-activated.

(5) The girl [FILLER]fell _ [GAP].

This operation, which does not take place in some other constructions such as constructions with unergative verbs, must be cognitively costly.¹ Indeed, the cognitive load that the movement of the unaccusative subject from the internal argument to the external argument position imposes has extensively been studied in aphasiology.

Processing of unaccusative structures in PWA

Cynthia Thompson's research group: ASCH

In several experiments (e.g., Kim & Thompson, 2000; Lee & Thompson, 2004; Thompson et al., 1997; Thompson, 2003), Thompson and colleagues addressed the verb argument structure complexity as a predictor of production difficulties in people with aphasia (PWA), that exhibit symptoms of slow and effortful speech (agrammatic aphasia). They observed that, when compared to non-brain-damaged controls, there emerges a hierarchy of verb difficulty characterizing agrammatic production. The Argument Structure Complexity Hypothesis (ASCH), formulated in 2003, accounts for this complexity hierarchy in the following way:

1. Verbs whose argument structures entail greater syntactic complexity are more difficult for agrammatic aphasics to produce.
2. Complexity encompasses both, the number and type of argument associated with a verb, information contained within the verb's lexical entry.

¹ See Fadlon et al. (2019) for a detailed discussion of cognitive strategies that speakers adopt to handle the memory burden of filler-gap dependencies in relative clauses in English and Hebrew.

In other words, the ASCH predicts that the greater number of arguments there are, the more cognitively demanding verb production will be. It is not difficult to grasp the rationale behind such reasoning. A verb performs sentence operations such as feature-checking and theta role assignment. The more arguments there are in the sentence, the more operations there are for a verb to perform and this induces a heavier cognitive load. However, a broad observation contained in the first part of the hypothesis which predicts that (5) below should be more cognitively demanding than (6) is constrained by the second premise of ASCH. In example (5), the verb has two arguments (the subject and the object) compared to one argument (the subject) in example (6).

(5) **The maid**₁ broke **the vase**₂. (two arguments: *the maid; the vase*)

(6) **The girl**₁ fell. (one argument: *the girl*)

Nevertheless, (6) exemplifies an unaccusative structure. It has been shown in previous sections that the unaccusative theme argument undergoes movement from the object to the subject position as illustrated by a syntactic tree in (4). Such absence of direct mapping between an argument and the sentence slot, according to the second premise of ASCH, predicts that sentence in (6) will be more difficult to produce for agrammatic patients than sentence in (5) despite the difference in the number of arguments. The impact of movement as opposed to direct mapping of sentence elements to sentence positions was further addressed by Roelien Bastiaanse and colleagues.

Roelien Bastiaanse's research group: DOP-H

In numerous experiments, Bastiaanse and colleagues explored the impact of the argument structure on performance in verb naming tasks in patients with Wernicke's aphasia (e.g., Bastiaanse & Jonkers, 1998; Bastiaanse & Van Zonneveld, 2005) as well as Broca's aphasia (e.g., Bastiaanse & Van Zonneveld, 2004; Jonkers & Bastiaanse, 1996). Such studies generally

reveal that argument structure complexity is indeed a significant predictor of patients' accuracy rates in action naming tasks but also at the level of sentence processing in populations with Broca's aphasia (but not consistently in populations with Wernicke's/fluent aphasia which is why we primarily focus on Broca's aphasia).

Bastiaanse and Van Zonneveld (2005) designed a production task with verbs of alternating transitivity, i.e., verbs that can occur with an object (*The girl broke a window*) and without an object when they essentially exemplify unaccusative structures (*The window broke*). Even though in the transitive condition, the object had to be realised, hence the sentence contained two arguments, patients with Broca's aphasia made more errors when producing intransitive unaccusative structures with only one argument – the subject. Their series of experiments gave birth to the Derived Order Problem Hypothesis (DOP-H):

Every language has a base word order (e.g., SVO for English). Every deviation from the base word order is a result of deviation, and thus presents more difficulty in comprehension or production.

This hypothesis predicts that the locus of deficit for patients with Broca's aphasia is in the grammatical encoder that builds the sentence structure. Moreover, it predicts that the production of structures that deviate from the base word order for a given language (e.g., SVO in English) will result in an increased processing load. Unaccusative structures deviate from the base word order (i.e., they exemplify a derived word order) because they entail raising of an argument from the object to the subject position. Such operation, in turn, results in processing difficulties and impaired production in Broca's aphasia. However, the question that lingers is: why do derived structures induce increased processing costs?

Interim discussion

In sections above, we discussed how syntactic movement is represented in theoretical frameworks such as the X-bar theory and Minimalism. Even though they differ terminology-wise, all those theoretical frameworks envisage movement as an operation whereby a trace/a gap is left after the movement operation applies. Processing accounts stress the dependency that is established between the moved constituent (referred to as *a filler*) and the position it was originally merged in (referred to as *a gap*). Unaccusative structures that assume the movement of an argument from an object to the subject position inevitably exemplify a filler-gap dependency. More precisely, upon its first encounter, the unaccusative subject is stored in the working memory until the position of the gap where its grammatical and semantic features are reconstructed. Seeing that the patients with Broca's aphasia generally show deficits in the working memory capacities (e.g., Potagas et al., 2011), it is not surprise, then, that the production of unaccusative structures that pose a burden on the working memory is impaired.

In a yet another study, Platonov and Bastiaanse (2015) showed an interaction between the severity of processing costs that arise and verbal categories marked on the unaccusative verb. In other words, processing of unaccusative structures in patients with Broca's aphasia is even more demanding when the verb is marked for certain categories. More specifically, Platonov and Bastiaanse show that unaccusative verbs are easier to produce when they are marked for past tense and perfective aspect than when they occur in the present tense and imperfective aspect.

The processing of unaccusative structures and the interaction between unaccusativity and the category of aspect (perfective/imperfective) was studied among healthy populations too.

Processing of unaccusative structures in healthy populations

Naama Friedmann's research group

Since error or accuracy rate cannot be used as an index of processing costs in tasks with non-brain-damaged speakers, Friedmann et al. (2008) designed an experiment using the cross-modal lexical priming method (CMLP; Swinney, 1979) that allows the experimenter to track activation patterns in the sentence. Friedmann and colleagues (2008) investigated activation patterns of the subject in English unaccusative structures. More precisely, they studied subject activation patterns in three positions: immediately after the subject, after the unaccusative verb, and 750 milliseconds after the verb. The results revealed that in unaccusative structures, the subject is active in the first, control position after the first occurrence of the subject, after which activation subsides and then occurs again in the third position, 750 ms after the verb. Friedmann and colleagues treat such finding as evidence that healthy speakers also process the filler-gap dependency in unaccusative structures. Processing assumes that the filler is re-activated but with a delay of 750ms after the gap.

In a later experiment, Cordalija et al. (2021) investigated subject activation patterns in Bosnian/Croatian/Serbian (BCS) unaccusative structures by using the same CMLP method whilst introducing a novel variable – verbal aspect.

Cordalija, Popov, Arslan, Bastiaanse: The first experimental study on the interplay between unaccusativity and verbal aspect

In their CMLP experiment, Cordalija et al. showed that in BCS unaccusative structures, the subject is active in the first, control position after its first occurrence but also immediately at the position of the gap and not 750ms later as reported in Friedmann et al. (2008). This difference may be attributed to cross-linguistic differences between English and BCS. In English, most

of the past forms can also function as an adjective ('The door *closed*' - 'the *closed* door'). Even though this is surely not the preferred reading in the sentences as they were used by Friedmann et al. (2008), Swinney (1979) showed that when a word is perceived, all meanings are initially activated even the non-preferred ones. In BCS, such an ambiguity between a verbal and an adjectival reading of the unaccusative form does not exist and this can explain why in BCS, re-activation of the filler occurred without delay.

Most importantly, Cordalija et al. showed that the re-activation of the subject at the gap position is found only in sentences with perfective unaccusative verbs. When the verb was marked for the imperfective aspect, subject was not active at the gap position in unaccusative structures. Those data clearly demonstrate an interplay between unaccusativity and the category of aspect. Even though such psycholinguistic data present a great challenge to theoretical linguistics (see Uniformity of Theta-Assignment Hypothesis, UTAH, Baker, 1988), based on their experimental findings, Cordalija et al. suggested that it is the derivation of perfective unaccusative structures that involves movement of an argument from the object to the subject position. No movement operations take place in the derivation of structures with imperfective unaccusative verbs. These findings further support the findings of Platonov and Bastiaanse (2015) who argued that the same interplay between perfective aspect and unaccusativity is characteristic of processing patterns observed in patients with Broca's aphasia.

Interim discussion

Friedmann et al. (2008) and Cordalija et al. (2021) demonstrated that the processing of the unaccusative filler-gap dependency in healthy populations is characterised by 1) cross-linguistic variation and 2) an interaction with verbal aspect. In Friedman and colleagues' study, English speakers re-activated

the filler but not exactly at the place of the gap. The subject was re-activated with a delay of 750ms after the gap. Speakers of BCS, in Cordalija and colleagues' study, processed the filler-gap dependency in unaccusative structures without delay. In other words, the syntactic and semantic features of the moved subject were re-activated immediately at the position of the gap. This difference in the time course of the filler re-activation is solely due to the strategies that the parser adopts when faced with an ambiguity. More specifically, the unaccusative past form, to a great extent, can have a verbal and an adjectival reading in English but not in BCS. Cordalija and colleagues also showed that unaccusativity does not automatically imply the movement of the subject as it has been proposed earlier. Rather, there is an interaction with a category of aspect - only perfective unaccusative structures are derived by movement. The interplay between unaccusativity and aspect was also noted for populations with Broca's aphasia in Platonov and Bastiaanse (2015).

However, despite such detailed experimental investigation of unaccusativity in patients with aphasia and healthy populations, several important questions remain unanswered.

Conclusion and suggestions for future research

Considering that theoretical linguistics has shown disagreement on whether unaccusativity is a syntactic phenomenon that cannot be semantically predicted or if it is a purely semantic phenomenon that is not syntactically encoded (e.g., see Levin & Rappaport Hovav, 1995; Rappaport Hovav & Levin, 2001; Rosen, 1984) it is not difficult to perceive the tremendous value of experimental work that has been conducted so far among populations of people with aphasia and healthy speakers. Behavioural studies that

were explored in this paper provide unequivocal evidence that unaccusativity is syntactically encoded. In other words, the derivation of unaccusative structures involves the movement of an argument from the object to the subject position. The moved element and the position it originally occupied establish a dependency which in terms of processing means that the filler is stored in the working memory and re-activated at the gap. Storing the filler in the working memory and retrieving it at a subsequent position poses a load on the working memory of patients with (Broca's) aphasia which is already characterised by deficits.

In healthy populations, processing costs cannot be directly measured so straightforwardly. However, studies have shown that non-brain-damaged individuals process filler-gap dependencies too as the filler is re-activated at the position of the gap or with a 750ms delay. The processing costs can be easily hypothesised, however, to our knowledge, no studies have addressed this directly. In both populations, people with aphasia and healthy speakers, an interaction between unaccusativity and perfective verbal aspect has been observed.

An incredibly important pragmatic value of studies that investigated unaccusativity concerns speech therapy possibilities for patients with (non-fluent) aphasia. Studies have consistently shown that patients with Broca's aphasia show impaired production of unaccusative verbs especially when combined with perfective aspect which should then be the starting point for speech therapy.

The state of the art, however, does not provide guidance as to whether such interplay between unaccusativity and verbal aspect is universal cross-linguistically. Slavic languages that were investigated in Platonov and Bastiaanse (2015) and Cordalija et al. (2021), grammaticalise aspect – they realise it morphologically. English, on the other hand, grammaticalises

aspect partly – imperfective/progressive aspect is expressed inflectionally, yet perfective meaning can be conveyed by morphologically unmarked forms. In theoretical linguistics, Riđanović (1974) and Aljović (2015) argue for the same interplay between perfective aspect and unaccusativity in English. Nevertheless, this relation has not been addressed experimentally yet.

Also non-existent are experimental studies on processing of unaccusative verbs that in addition to movement, involve an additional lexical operation. More precisely, in addition to the raising of the theme argument from the underlying object position to the subject position, some BCS unaccusative verbs involve the insertion of the particle 'se' (*Čaša se razbila* – *The glass broke*). Some accounts (e.g., Franks, 1995) propose that the particle 'se' is inserted after the agent is eliminated from the transitive counterpart (*Neko je razbio čašu* – *Somebody broke the glass*) most likely to absorb case. A lexical operation of agent removal and inserting the morpheme 'se' in addition to movement of the internal argument to the external argument position means that in BCS, unaccusatives with the particle are syntactically more complex than those without the particle. Future studies could address the time course of processing filler-gap dependencies in these two types of unaccusative structures.

Even though unaccusativity has attracted interest in L2 processing (e.g., see Kraš, 2010; Oshita, 2001), Tolic and Cordalija (2022) are the first to explore how Bosnian L2 learners of English process filler-gap dependencies in English unaccusative structures. Tolic and Cordalija expect full acquisition of unaccusative structures in L2 English learners in line with the Interface Hypothesis (Tsimplici & Sorace, 2006) which assumes that L2 learners can fully acquire grammatical properties pertaining to the internal component of grammar (e.g., syntax, semantics) or the interface between internal components. They essentially adopt the view that unaccusativity is processed

at the syntax-lexical semantics interface (Levin & Rappaport Hovav, 1995). However, seeing that Friedmann et al. (2008) found a delay of 750ms in filler re-activation in English unaccusative structures whilst Cordalija et al. (2021) observed no delay in filler re-activation in BCS unaccusative structures, what Tolic and Cordalija have not addressed so far is whether the different time-course of filler re-activation in L1 will impact the time course of processing the filler-gap dependency in L2 unaccusative structures.

REFERENCES

- Aljović, N. (2015). *Aspect of English unaccusative verbs*. [Unpublished manuscript].
- Baker, M.C. (1988). *Incorporation: A theory of grammatical function changing*. The University of Chicago Press.
- Bastiaanse, R., & Jonkers, R. (1998). Verb retrieval in action naming and spontaneous speech in agrammatic and anomia aphasia. *Aphasiology*, 12(11), 951-969.
- Bastiaanse, R., & Platonov, A. (2015). Argument structure and time reference in agrammatic aphasia. In R. G. de Almeida & C. Manouilidou (Eds.), *Cognitive Science Perspectives on Verb Representation and Processing* (pp. 141-155). Springer International Publishing.
- Bastiaanse, R., & Van Zonneveld, R. (2004). Broca's aphasia, verbs and the mental lexicon. *Brain and Language*, 90(1), 198-202.
- Bastiaanse, R., & Van Zonneveld, R. (2005). Sentence production with verbs of alternating transitivity in agrammatic Broca's aphasia. *Journal of Neurolinguistics*, 18(1), 57-66.
- Belletti, A., & Rizzi, L. (1988). Psych -Verbs and theta-Theory. *Natural Language and Linguistic Theory*, 6(3), 291-352.
- Burzio, L. (1986). *Italian syntax: A government-binding approach*. Reidel Publishing Company.

- Carnie, A. (2012). *Syntax: A Generative Introduction*. Wiley-Blackwell.
- Chomsky, N. (1981). *Lectures on Government and Binding*. Foris Publications.
- Chomsky, N. (1995). *The Minimalist Program*. MIT Press.
- Cordalija, N., Popov, S., Arslan, S., & Bastiaanse, R. (2021). *Unaccusativity and grammatical aspect: A cross-modal lexical priming study* [Manuscript submitted for publication]. University of Sarajevo, University of Groningen, French National Centre for Scientific Research, Institut des Sciences Humaines and Sociales.
- Fadlon, J., Morgan, M. A., Meltzer-Asscher, A., & Ferreira, V. S. (2019). It depends: Optionality in the production of filler-gap dependencies. *Journal of Memory and Language, 106*, 40-76.
- Franks, S. (1995). Parameters of Slavic Morphosyntax. Oxford University Press.
- Friedmann, N., Taranto, G., Shapiro L., & Swinney, D. (2008). The Leaf Fell (the Leaf): The Online Processing of Unaccusatives. *Linguistic Inquiry, 39*(3), 355-377.
- Jonkers, R., & Bastiaanse, Y. R. M. (1996). The influence of instrumentality and transitivity on action naming in Broca's and anomic aphasia. *Brain and Language, 37* - 39.
- Kim, M., & Thompson, C. K. (2000). Patterns of comprehension and production of nouns and verbs in agrammatism: implications for lexical organization. *Brain and Language, 74*(1), 1-25.
- Koenenman, O., & Zeijlstra, H. (2017). *Introducing Syntax*. Cambridge University Press.
- Kraš, T. (2010). Unaccusativity in L2 Italian at the lexicon-syntax interface. *Proceedings of the 2009 Mind/Context Divide Workshop*, 60-71.
- Lee, M., & Thompson, C. K. (2004). Agrammatic aphasic production and comprehension of unaccusative verbs in sentence contexts. *Journal of Neuro-linguistics, 17*(4), 315-330.
- Levin, B., & Rappaport Hovav, M. (1995). *Unaccusativity: At the syntax-lexical semantics interface*. The MIT Press.
- Marantz, A. (1984). *On the Nature of Grammatical Relations*. The MIT Press.

- Marinis, T. (2010). Using on-line processing methods in language acquisition research. In E. Blom & S. Unsworth (Eds.), *Experimental methods in language acquisition research* (pp. 139–162). John Benjamins Publishing Company.
- Oshita, H. (2001). The unaccusative trap in second language acquisition. *Studies in Second Language Acquisition*, 23, 279–304.
- Perlmutter, D. M. (1978). Impersonal passives and the Unaccusative Hypothesis. In J. Jaeger, A. Woodbury, F. Ackerman, C. Chiarello, O. D. Gensler, J. Kingston, E. E. Sweetser, H. Thompson, & K. W. Whistler (Eds.), *Proceedings of the Fourth Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society* (pp. 157–189). Berkeley Linguistics Society.
- Potagas, C., Kasselimis, D., & Evdokimidis, I. (2011). Short-term and working memory impairments in aphasia. *Neuropsychologia*, 49, 2874–2878.
- Radford, A. (2009). *Analysing English sentences: A minimalist approach*. Cambridge University Press.
- Rappaport Hovav, M., & Levin, B. (2001). An event structure account of English resultatives. *Language*, 77(4), 766–797.
- Riđanović, M. (1976). *A synchronic study of verbal aspect in English and Serbo-Croatian*. Slavica Publishers.
- Rosen, C. (1984). The Interface between Semantic Roles and Initial Grammatical Relations. In D. M. Perlmutter & C. Rosen (Eds.), *Studies in Relational Grammar 2* (pp. 38–77). The University of Chicago Press.
- Swinney, D. (1979). Lexical access during sentence comprehension: (Re)consideration of context effects. *Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior*, 18, 645–659.
- Tolic, M., & Cordalija, N. (2022). *Processing of English constructions with unaccusative verbs by Bosnian advanced learners: A psycholinguistic experiment* [Manuscript in preparation]. Department of English, University of Sarajevo.
- Thompson, C. K. (2003). Unaccusative verb production in agrammatic aphasia: The argument structure complexity hypothesis. *Journal of Neurolinguistics*, 16(2), 151–167.

- Thompson, C. K., Lange, K. L., Schneider, S. L., & Shapiro, L. P. (1997). Agrammatic and non brain-damaged subjects' verb and verb argument structure production. *Aphasiology*, 11(4-5), 473-490.
- Tsimpli, I.M., & Sorace, A. (2006). Differentiating Interfaces: L2 performance in syntax-semantics and syntax-discourse phenomena. *BUCLD Proceedings*, 30, 653-664.
- Williams, E. (1981). Argument Structure and Morphology. *Linguistic Review*, 1(1), 81-114.

Procesiranje neakuzativnih struktura kod pacijenata s afazijom i u populaciji zdravih govornika

Nermina Čordalija*

Univerzitet u Sarajevu

Sažetak

U ovom radu daje se pregled studija koje su se bavile procesiranjem neakuzativnih struktura u populaciji pacijenata sa afazijom i u populaciji zdravih govornika. Poznato je da je procesiranje neakuzativnih struktura veliki izazov za pacijente sa Brokinom afazijom. U radu se daje pregled nekoliko izuzetno utjecajnih studija iz kojih su proizašle Hipoteza o složenosti argumentske strukture i Hipoteza o problemu deriviranog reda riječi koje objašnjavaju deficit u produkciji neakuzativnih struktura u Brokinj afaziji koju karakteriše spor i otežan govor. Također se opisuje nekoliko studija koje su se bavile procesiranjem neakuzativnih struktura kod zdravih govornika. Ove studije su otkrile da se pomjereni neakuzativni subjekat čuva u radnoj memoriji sve dok rečenični parser ne naiđe na poziciju gdje je pomjereni subjekat generisana i gdje se onda rekonstruiše. Rad se također bavi povezanošću neakuzativnosti i glagolskog vida koja je istraživana u nekim eksperimentalnim studijama. Naposljetku, rad daje smjernice za buduća istraživanja u L1 i L2 procesiranju koja bi nadogradila postojeća znanja o neakuzativnosti.

Ključne riječi: neakuzativnost, zavisnost između pomjerenog elementa i traga, argumentska struktura, radna memorija, svršeni glagolski vid

* nermina.cordalija@ff.unsa.ba

Zdravstvena ponašanja na radnom mjestu: apsentizam, prezentizam i profesionalno izgaranje

Katarina Jelić,* Jelena Maričić

Sveučilište u Zagrebu, Fakultet hrvatskih studija

Sažetak

Ovaj rad daje pregled teorija i modela koji objašnjavaju međuovisnost pojedinca i okoline u predviđanju sagorijevanja i nepoželjnog organizacijskog ponašanja. Suvremeni istraživači dominantno ističu ulogu čimbenika na organizacijskoj razini, grupnih procesa unutar radnog kolektiva i šireg društvenog konteksta (sociološki rečeno, mentaliteta). Ovaj rad ističe osobne (socio-demografske, dispozicijske i socio-kognitivne) čimbenike, prvenstveno fokusirajući se na one koje možemo kontrolirati. U uvodnom dijelu opisuje se sindrom profesionalnog izgaranja uz dva dominantna oblika negativnih organizacijskih ponašanja - apsentizam i prezentizam. Nakon toga slijedi pregled najčešće korištenih modela za tumačenje zdravstvenog rizičnog ponašanja. Treći dio fokusiran je na pregled rizičnih i zaštitnih čimbenika za koje je dosljedno potvrđeno da mogu uspješno predvidjeti navedene fenomene, kao i na sažetak zaključaka istraživanja o rizičnim zdravstvenim ponašanjima u kontekstu profesionalnog izgaranja i nepoželjnog organizacijskog ponašanja. Završna razmatranja donose prijedloge mogućih intervencija usmjerenih na prevenciju te zaštitu zdravlja pojedinaca, s naglaskom na mentalno zdravlje i dobrobit.

Ključne riječi: zdravstvena ponašanja, apsentizam, prezentizam, izgaranje

UVOD

Profesionalno izgaranje (engl. *burnout*) fenomen je koji se počeo istraživati 70-ih godina prošlog stoljeća u kontekstu posljedica dugotrajnog stresa na poslu. Izgaranje je češće u zanimanjima koja uključuju neposredni rad s

* kjelic@hrstud.hr

ljudima. Prvi simptom je kroničan umor, a slijede ga različite emocionalne promjene, problemi na kognitivnom planu, promjene u ponašanju te naposljetku i tjelesni simptomi. Prema modelu zahtjeva i resursa posla (Demerouti i sur., 2001), radna uloga određena je zahtjevima i resursima posla, koji u kombinaciji s osobnim čimbenicima određuju hoće li osoba biti u riziku od profesionalnog izgaranja i/ili sklona nepoželjnom organizacijskom ponašanju. Nepoželjno organizacijsko ponašanje odnosi se na skup različitih aktivnosti i ponašanja kojima se nanosi šteta organizaciji ili drugim zaposlenicima (Spector i Fox, 2005). Takva ponašanja su namjerna, u suprotnosti sa interesima organizacije i uglavnom imaju za cilj naštetiti joj. Primjer nepoželjnih organizacijskih ponašanja mogu biti namjerne pogreške u radu, sabotaze, krađe, neopravdana bolovanje te prezentizam ili prisutnost zaposlenika na radnom mjestu bez radne produktivnosti (Baboselac-Marić i Zadro Omrčen, 2018).

Cilj ovog preglednog rada je koncepte profesionalnog izgaranja, prezentizma i apsentizma protumačiti u kontekstu teorija zdravstvenog rizičnog ponašanja kako bi se dale preporuke za prevenciju istih, uz sažimanje zaključaka brojnih meta-analiza po pitanju rizičnih i zaštitnih čimbenika za pojavu navedenih fenomena u radnom okruženju.

Profesionalno izgaranje

Definicija i rana istraživanja fenomena

Freudenberger (1974) među prvima definira izgaranje kao osjećaj istrošenosti i neuspjeha uslijed dugotrajnog stresa, a Christina Maslach (2003) u knjizi *Burnout: The Cost of Caring* ističe kako je emocionalno preopterećenje glavni rizični faktor za pojavu simptoma izgaranja. Autorica je konstruirala i Upitnik izgaranja na poslu (Maslach i Jackson, 1981) koji pretpostavlja tri komponente izgaranja: emocionalnu iscrpljenost, depersonalizaciju i smanjen

osjećaj osobnog postignuća. Emocionalna iscrpljenost podrazumijeva osjećaj emocionalne istrošenosti zbog rada s ljudima; depersonalizacija se očituje u bezosjećajnosti i ravnodušnosti prema korisnicima, a kod smanjenog osjećaja osobnog postignuća dolazi do gubitka samopoštovanja i motivacije, smanjene produktivnosti te pojave nepoželjnog organizacijskog ponašanja. Veninga i Spradley (1982) razlikuju 5 faza izgaranja na radnom mjestu. Prva je obilježena osjećajem zadovoljstva poslom i visokom predanošću. U drugoj fazi javljaju se prvi znakovi nezadovoljstva, u trećoj kronični umor, somatizacija i potištenost, da bi se u četvrtoj fazi simptomi povećali u opsegu, intenzitetu, trajanju ili broju. Peta faza (eng. *enmeshment*) obilježena je brisanjem granica između osobe i sindroma te se tada javljaju značajni fizički i emocionalni problemi koji utječu na mentalno zdravlje. U kontekstu COVID-19 pandemije, pokazalo se kako je profesionalno izgaranje značajno i očekivano najviše zahvatilo zdravstvene djelatnike. U istraživanju na preko 2000 sudionika iz 60 zemalja utvrđeni su simptomi izgaranja kod 51% njih. Navode kako njihov rad negativno utječe na obaveze u kućanstvu, osjećaju se prisiljeni raditi i ono za što nisu nužno educirani, bili su u strahu od zaraze, a adekvatna radna oprema i razvijenost države štitili su od izgaranja (Morgantini i sur., 2020).

Teorije i modeli izgaranja

Kada govorimo o izgaranju, najviše se citiraju teorija očuvanja resursa (Hobfoll, 1989) i model zahtjeva i resursa posla (Demerouti i sur., 2001), zatim socijalno-kognitivna teorija temeljena na Bandurinom (1977) konceptu samoeфикаsnosti, a u novije vrijeme istraživačima je zanimljiva egzistencijalna perspektiva koja se uvelike oslanja na koncepte iz logoterapije (npr. Pines i Keinan, 2005; Riethof i Bob, 2019) te razvojno-procesni modeli (Cherniss, 1980; Leiter i Maslach, 2005).

Teorija očuvanja resursa

Prema teoriji očuvanja resursa (Gorgievski i Hobfoll, 2008), stres može nastati kao posljedica gubitka vrijednih resursa na radnom mjestu jer pojedinac nastoji očuvati resurse koji imaju intrinzičnu vrijednost. To mogu biti objekti (npr. automobil), uvjetovanja (socijalne uloge) ili osobni resursi (vještine) te energija. Dvije su ključne postavke teorije očuvanja resursa: prva je načelo prvenstva gubitka resursa, što znači da očekivani gubitak resursa ima jaču motivacijsku snagu od očekivanog dobitka resursa te je obično popraćen negativnim emocijama i strategiji izbjegavanja. Drugo načelo glasi kako ljudi moraju ulagati resurse da bi se zaštitili od gubitka, oporavili od njega i prosperirali. Ako se ti resursi iscrpe, skloni smo mijenjati strategije koje mogu dovesti do još većih gubitaka. To znači da će pojedinci s većim zalihama resursa dulje biti otporni na izgaranje i vjerojatnije održavati radnu učinkovitost.

Egzistencijalna perspektiva

Pines i Keinan (2005) su među prvima ponudili širu perspektivu profesionalnog izgaranja koja ne uključuje samo stres, nego i konstrukte iz egzistencijalističkog pristupa. Njihovo istraživanje pokazalo je kako stresori na poslu koreliraju s naporima, dok važnost posla više korelira sa samim izgaranjem koje je predviđalo nezadovoljstvo poslom, fizičke i emocionalne simptome te osjećaj slabog postignuća. Riethof i Bob (2019) usmjeravaju se na logoterapijski teorijski okvir, prema kojem je sindrom izgaranja jedan od oblika egzistencijalnog vakuuma koji se očituje u gubitku interesa i nedostatku proaktivnosti što dovodi do osjećaja besmisla. Za izgaranje je posebno važna tzv. noogena neuroza tj. stanje u kojem čovjek ne vidi smisao svog postojanja te kriza stvaralačke vrednote. Navedeno potvrđuju empirijska istraživanja u kojima su pojedinci s nižim osjećajem smisla postizali veće rezultate na mjerama izgaranja (npr. Loonstra i sur., 2009). Ljudi danas sve češće

egzistencijalno ispunjenje traže upravo u radu, dok su ranije to dobivali u religijskom životu ili zajednici, što dovodi do pretjeranog utjecaja rada na doživljaj egzistencijalne (ne)ispunjenosti (Riethof i Bob, 2019).

Model zahtjeva i resursa posla

Prema modelu zahtjeva i resursa posla (Demerouti i sur., 2001), radni kontekst određen je zahtjevima posla i resursima. Zahtjevi su aspekti posla koji traže određeni fizički ili psihološki napor, dok resursi omogućavaju pojedincu odgovoriti na zahtjeve. Oni se mogu podijeliti na resurse posla i osobne resurse, odnosno intrapersonalne karakteristike koje pojedincu omogućavaju kontrolu okoline (Bakker i sur., 2008). Lee i Ashfort (1993) proveli su meta analizu kako bi testirali ovaj model te utvrdili da većina varijabli zahtjeva posla korelira sa emocionalnom iscrpljenosti. Drugim riječima, pojava simptoma izgaranja povezana je s karakteristikama radne okoline. Zahtjevi posla često se doživljavaju kao gubici koje resursi ne mogu kompenzirati u dovoljnoj mjeri – to u praksi može značiti da s vremenom dobra radna okolina prestaje kompenzirati negativne aspekte posla.

Razvojno-procesni modeli

Procesni modeli ističu kako se izgaranje događa postupno, kroz vrijeme te se radi o složenoj kombinaciji različitih utjecaja vanjskih i unutarnjih čimbenika. Chernissov (1980) procesni model temelji se na interakciji osobnih, sociokulturalnih i organizacijskih faktora. Tri dimenzije izgaranja promatra kao mehanizme suočavanja sa stresom, a izgaranje pripisuje više okolin-skim nego osobnim faktorima. Medijacijski (procesni) model Leiter i Maslach (2005) proučava podudaranje osobe i okoline (eng. *person-environment fit*; Edwards i sur., 1998). Prema navedenom modelu, izgaranje je rezultat nepodudaranja radnika i radne sredine u nekoliko područja života i rada. Što

je veća diskrepanca, veća je vjerojatnost izgaranja. Najčešće se dogodi da simptomi depersonalizacije vode ka emocionalnoj iscrpljenosti (Taris i sur., 2005), a gubitak osjećaja osobnoga postignuća javlja se samostalno ili kao posljedica depersonalizacije. Houkes i suradnici (2011) ističu da je kod muškaraca osjećaj osobnog postignuća stabilniji tijekom vremena, a depersonalizacija prva faza izgaranja. Za razliku od toga, kod žena izgaranje započinje emocionalnom iscrpljenosti, a završava sniženim osjećajem osobnoga postignuća. Golembiewskijev model u fazama (1999) posebno je zanimljiv u kontekstu longitudinalnih istraživanja.

Nepoželjna organizacijska ponašanja

Apsentizam u radnim organizacijama

Apsentizam se definira kao fizička odsutnost zaposlenika s posla, bez obzira na trajanje i razlog izostanaka. Nepoželjno organizacijsko ponašanje su izostanci koji se ne mogu objasniti objektivnim razlozima te prekomjerni izostanci (Pološki i Frajlić, 2004). Oni narušavaju funkcioniranje pojedinca, ali i radne organizacije. Najčešći uzroci apsentizma su obiteljski problemi, bolest i drugi osobni problemi te stres. Pretjerani apsentizam najčešći je i najvidljiviji pokazatelj nezadovoljstva zaposlenika organizacijom i/ili uvjetima rada. Odsutnost radnika onemogućava u korištenju punoga radnog potencijala, a zbog nesudjelovanja u radnom procesu izostaju očekivani rezultati rada. U toj situaciji, javlja se frustracija i pad produktivnosti kod onih radnika koji su prisutni i preuzimaju na sebe posao odsutnih radnika, pri čemu troškovi rada rastu eksponencijalno. Organizacije s visokom stopom apsentizma riskiraju narušavanje organizacijske klime te ne mogu računati na imidž poželjnoga poslodavca, što otežava privlačenje novih, kvalitetnih radnika, a usto imaju značajne ekonomske gubitke. Pološki i Frajlić (2004) navode kako je stopa

apsentizma obrnuto proporcionalna konkurentnosti zaposlenika. Zaposlenici koji manje izostaju s posla motiviraniji su i odgovorniji. U prosjeku je apsentizam češći u proizvodnim poduzećima, srednje velikim poduzećima i u onima s većinski državnim vlasništvom. Zasebna pojava unutar koncepta apsentizma je tzv. mikroapsentizam, odnosno ponašanja kao što su kašnjenje na posao, uzimanje češćih kratkih pauza i slično. Tijekom COVID-19 pandemije, apsentizam je predstavljao značajan gubitak za poslodavce diljem svijeta. Grigore (2020) u glavne čimbenike koji doprinose apsentizmu na radnom mjestu ubraja nezadovoljstvo poslom, organizacijsku klimu i osobne probleme; konkretno stupanj autonomije kod donošenja odluka na radnom mjestu, stres od gubitka posla, zanemarivanje profesionalnog razvoja te strah od zaraze.

Prezentizam u radnim organizacijama

O prezentizmu govorimo kad je radnik prisutan na radnom mjestu, ali ne sudjeluje u radnom procesu te zbog zdravstvenih teškoća, nedostatka motivacije ili nekog drugog razloga ne može raditi svoj posao. Ma i suradnici (2017) ističu kompleksnost pojave, budući da s jedne strane pojam prezentizam obuhvaća radnike koji dolaze na posao iako bi trebali biti na bolovanju (i gdje je jedno od mogućih objašnjenja strah od dobivanja otkaza), ali i one koji iz nekih drugih razloga nisu produktivni na radnome mjestu, s tim da obje kategorije predstavljaju značajni finansijski gubitak za organizaciju. Prva kategorija česta je u području zdravstvene skrbi, gdje radnici dolaze na posao unatoč bolesti zbog negativnih posljedica njihovoga bolovanja i odsutnosti, prvenstveno u vidu preopterećenosti ostalih kolega, što smo mogli primijetiti uslijed COVID-19 krize. Brbović i Brbović (2017) navode kako čak 70% zdravstvenih djelatnika u Nizozemskoj dolazi na posao bez obzira na zdravstvene i druge probleme te posljedično imaju nisku radnu učinkovitost. Štoviše, procjenjuje se kako umjesto 5 dana bolovanja, neproduktivno rade čak dvostruko

dulje. Postoje radnici koji su intrinzično motivirani, predani i angažirani poslu te radnici koji dolaze kako bi izbjegli negativne posljedice. Lu i Cooper (2022) navode da intrinzično motivirani pojedinci bolest doživljavaju kao prepreku koju će svladati i na taj način dobiti potkrepljenje (uspjeh) ili iz puke odanosti organizaciji i ljubavi prema poslu. S druge strane, ekstrinzično motivirani pojedinci time dobivaju konkretne materijalne nagrade. S obzirom na ulogu motivacijskih čimbenika, prezentizam dobro predviđa predanost organizaciji i radni angažman, a budući da je ta povezanost dvosmjerna, o tome bi trebalo voditi računa tijekom selekcijskih postupaka. Ne postoji koncizan zaključak o tome kako je COVID-19 pandemija utjecala na pojavnost prezentizma, osim što je jasno kako se obeshrabrivalo pojedince da dolaze na posao sa simptomima prehlade ili gripe kako ne bi došlo do širenje zaraze kao u slučaju kompanije Amazon. Međutim, u isto vrijeme se poticao prekovremeni rad na daljinu bez obzira na bolest, a posljedice toga bit će vidljive tek u narednom periodu. Čini se kako u globalu ljudi s boljim vještinama organizacije vremena izvještavaju o nižim razinama prezentizma (Kinman i Grant, 2021).

Teorije rizičnih zdravstvenih ponašanja

Zdravstvena psihologija bavi se proučavanjem utjecaja psihičkih stanja na nastanak, tijek i ishod bolesti te nastoji pružiti svoj doprinos humanizaciji procesa izlječenja naglašavajući važnost psihološkog zdravlja (Havelka, 2009). Biopsihosocijalni model Engela (1877) u središte pozornosti stavlja čovjeka, a ne bolest (Nietzel i sur., 2002). U okviru proučavanja zdravstvenih ponašanja postoje dva glavna pristupa: prvi se usmjerava na ličnost, drugi na socijalno-kognitivnu perspektivu, a u novije vrijeme sve su popularniji pristupi koji ističu situacijske aspekte (Kalebić Maglica, 2010). Diferencijalni pristup potvrđuju nalazi prema kojima je ekstraverzija povezana s konzumacijom

cigareta (Hakulinen i sur., 2015), a konzumacija cigareta s visokim neuroticizmom u kombinaciji s niskom savjesnosti (npr. Choi i sur., 2017). Moguće da pušenje služi kao sredstvo za regulaciju emocija i oslobađanje od napetosti ili da je sklonost ka rizičnim ponašanjima sredstvo postizanja uzbuđenja (npr. Aluja i sur., 2003). Socijalno-kognitivni modeli polaze od pretpostavke da je ljudsko ponašanje u osnovi racionalno i namjerno (Kalebić Maglica, 2010). U nastavku rada usmjerit ćemo se na njih jer omogućavaju modifikaciju ponašanja, za razliku od pristupa proučavanju ličnosti koja predstavlja relativno stabilan set osobina.

Socijalno-kognitivna teorija

Bandurina (1977) socijalno-kognitivna teorija pretpostavlja kako se ponašanje temelji na percipiranoj samoefikasnosti i očekivanim ishodima ponašanja. Kod izgaranja to može biti uvjerenje pojedinca da će usvajanjem zdravih navika poput tjelovježbe utjecati na vlastito mentalno zdravlje. Ova teorija pretpostavlja kako je za promjenu ponašanja potrebno da pojedinac bude svjestan rizika, vjeruje kako će promjena navedeni rizik smanjiti i da je sposoban ustrajati do postizanja željenoga cilja (Kalebić Maglica, 2010). Percepcija rizika koja nije isto što i realni rizik. Primjerice, osoba može bezbrižno voziti pod utjecajem alkohola negirajući realnu opasnost. Dunwoody i Neuwirth (1991) navode kako se procjena rizika, prema hipotezi neosobnog utjecaja, temelji na osobnom iskustvu. Upravo tu leži opasnost od precjenjivanja vlastitih kapaciteta te zauzimanja stava "to se meni ne može dogoditi", što je često upravo kod profesionalnog izgaranja. Ljudi su skloni lažnom optimizmu i visoko motivirani zaštititi vlastito samopoštovanje. Osobe s niskim samopouzdanjem mogu biti svjesne vlastitog rizika, ali u isto vrijeme ne biti motivirane za promjenu (Conner i Norman, 1996). Osoba koja vjeruje da je zdravlje produkt genetike neće paziti na prehranu, a naučeno bespomoćan

radnik bit će skloniji depersonalizaciji kao strategiji koja dugoročno može dovesti do nepoželjnog organizacijskog ponašanja te izgaranja. Samoefikasnost je povezana i s uvjerenjem da možemo utjecati na radnu organizaciju (Friedman, 2003) što nažalost često nije točno.

Teorija motivacije za zaštitom

Teorija motivacije za zaštitom objašnjava ponašanje uslijed prijetnji zdravlju, a temelji se na teoriji suočavanja sa stresom Lazarusa i Folkmana (1984). Prijetnje su objektivne okolnosti nad kojima pojedinac ima ograničen utjecaj (npr. rukovoditelj, radno vrijeme). Odabir strategije suočavanja ovisi o procjeni učinkovitoga ponašanja i njegove cijene te uvjerenja o samoefikasnosti. Pojedinac treba procijeniti osobni rizik vjerojatnim, a vlastite strategije suočavanja djelotvornim, kako bi poželio nešto mijenjati. Odnosno, kad uoči simptome izgaranja mijenjati okolinu, raditi na samopomoći ili nadoknaditi vlastite zalihe psihološke otpornosti. Iako intervencije na osobnoj razini pomažu, one često ne mogu nadoknaditi štetne stresore na razini organizacije.

Teorija zdravstvenih uvjerenja

Prema teoriji zdravstvenih uvjerenja, vjerojatnost da će pojedinac štititi vlastito zdravlje ovisi o nizu zdravstvenih uvjerenja, kao što je percipirana ugroženost, percipirana ozbiljnost bolesti, očekivana korist zdravstvenog ponašanja, očekivane prepreke i štete (Nietzel i sur., 2002). U slučaju prezentizma, osoba bi trebala procijeniti potencijalnu štetu od neliječenja većom u odnosu na propuštanje prilike za napredovanjem ili kaznu na radnome mjestu, a u protivnome razmotriti mogućnost promjene radnoga mjesta kako bi zaštitila zdravlje. Slično vrijedi i za apsentizam, ovisno o njegovim uzrocima. Apsentizam uzrokovan fizičkim bolestima može se barem djelomično promatrati kao posljedica zdravstvenih ponašanja pojedinca i u tom smislu

djelovanje na uzrok je najbolje rješenje. Namjerni apsentizam područje je ličnosti. Kod izgaranja je situacija nešto složenija. Prevencija uvelike ovisi o politici upravljanja ljudskim resursima, ali generalno moguće je tražiti socijalnu podršku ili distrakciju te prakticirati metode samopomoći.

Pristup procesu zdravstvenog djelovanja

U pristupu procesu zdravstvenoga djelovanja (Schwarzer, 1992), prva (motivacijska) faza traži da pojedinac vjeruje u vlastitu samoefikasnost (npr. "ja sam sposoban odviknuti se od pušenja"). U drugoj (voljnoj) fazi važno je da osoba namjeru pretoči u konkretan plan i djelovanje, a vizualizacija pomaže u održavanju motivacije i usmjeravaju pojedinca k cilju. Ogbeiwi (2017) smatra da to znači kako ciljevi organizacije ili pojedinca moraju biti planirani, detaljni i jasni kako bi imali motivacijsku snagu. Bez samoefikasnosti, osoba će radije uzeti bolovanje nego razmotriti ponašanja kojima može unaprijediti vlastito zdravlje, a strah kod prezentizma može biti uvjetovan niskim samopouzdanjem i stavom da je bolest slabost koju će poslodavci kazniti.

Teorija planiranog ponašanja

Ajzen (1991) je tvrdio kako ponašanje možemo predvidjeti na osnovu namjera. Kognitivni faktori koji utječu na namjeru su stavovi, subjektivne norme i percipirana bihevioralna kontrola, što je slično konstruktumu samoefikasnosti. Teorija planiranog ponašanja ističe subjektivne norme tj. uvjerenja o stavovima prema određenom ponašanju nama značajnih osoba, što je povezano s potrebom za odobravanjem. Subjektivne norme su razvojno i dispozicijski uvjetovane. Primjerice, tijekom adolescencije vršnjaci su važnija referentna točka od roditelja, a pojedinci s poremećajima prkošenja mogu usvojiti ponašanja za koja percipiraju da su protivna subjektivnim normama autoriteta. I dok mjerenje stavova i namjera ne možemo primijeniti na profesionalno

izgaranje, takvi upitnici mogu identificirati pojedince koji su skloni prezentizmu i apsentizmu, što je za potrebe istraživanja moguće dopuniti objektivnim mjerama (npr. broj dana provedenih na bolovanju). Na taj način organizacije mogu utvrditi svoje potrebe i planirati intervencije usmjerene na jačanje vlastitih ljudskih potencijala.

Transteorijski model promjene zdravstvenog ponašanja

Prema transteorijskom modelu promjene zdravstvenog ponašanja (Prochaska i Velicer, 1997), samoefikasnost i procjene o mogućim ishodima glavne su socio-kognitivne varijable. Samoefikasnost je obično niža u početnim fazama, a kasnije raste. Model pretpostavlja pet faza promjene ponašanja: u prvoj fazi pretkontemplacije osoba ne razmišlja o promjeni niti postoji motivacija za promjenom, dok u zadnjoj fazi akcije dolazi do promjene. Transteorijski model promjene integrira pretpostavke više različitih modela (Kalebić Maglica, 2010), a temelji se na pretpostavki da pojedinac oblikuje spremnost na promjenu prema procjeni o prednostima i nedostacima trenutnog ponašanja u odnosu na promjenu. Faznost modela podrazumijeva da proces promjene ponašanja traje i da je najzahtjevniji dio upravo održavanje motivacije tijekom vremena. Prema originalnom modelu, promjena za postigne jedino uz ravnotežu odlučivanja, samoučinkovitosti i iskušenja, a posebno su se učinkovitim pokazali personalizirani savjetnici. U skladu s tim, možemo ukazati na važnost individualnog profesionalnog savjetovanja u organizacijama, ali i supervizije koja dokazano štiti od sekundarne traume i *burnouta* (Vučenović, Hajncl i Jelić, u tisku).

Rizični i zaštitni faktori izgaranja i nepoželjnog organizacijskog ponašanja

Rana istraživanja fenomen izgaranja nastojala su predvidjeti na temelju osobina ličnosti. Suvremeni istraživači zamjeraju im (nenamjerno) zanemari vanje faktora na razini okoline te interakciju osobe i okoline. Danas su daleko popularniji modeli podudaranja (eng. *fit*). Što to konkretno znači? Ugodnost i savjesnost su poželjne osobine u učionici, ali ne nužno i na Wall Streetu. Drugim riječima, organizacije bi trebale imati jasnu viziju poželjnog zaposlenika te uz dobro osmišljen selekcijski postupak, odabrati najprikladnije kandidate za sebe. U protivnom, neusklađenost s vremenom rezultira negativnim posljedicama za pojedinca i za organizaciju (Tong i sur., 2015). Proučavanjem literature, posebice brojnih meta-analiza, dolazimo do potencijalnih prediktora o kojima će biti govora u nastavku.

Prediktori profesionalnog izgaranja

U prediktore izgaranja ubrajamo dob, spol, osobine ličnosti i objektivne karakteristike posla. Pishghadam (2012) je facete izgaranja ispitivao u kombinaciji s osobinama Velepetorog modela ličnosti i emocionalnom inteligencijom (EI). Dobiveni su zanimljivi nalazi prema kojima emocionalnu iscrpljenost najbolje predviđaju neuroticizam i ekstraverzija; depersonalizaciju intrapersonalna EI i ugodnost, a facetu osobnih postignuća interpersonalna EI i savjesnost. Zysberg i suradnici (2016) testirali su medijacijski model pri čemu se demografske varijable i osobine ličnosti nisu pokazale značajnim prediktorima izgaranja, no stres i EI jesu. Na razini organizacije ključni čimbenici su organizacijska klima, fluktuacija osoblja, prekobrojni radni zadaci, konflikt radnih uloga, nejasnoća radne uloge i suradnja (Green i sur., 2014).

Prediktori apsentizma

Prema Leigh (1991), prediktore apsentizma možemo podijeliti na one koji se tiču zdravlja (pretilost, nesаница, opasni ili nezdravi uvjeti rada); one koji se tiču karakteristika posla (nefleksibilnost radnoga vremena) te osobne varijable (npr. roditeljstvo). Sampaio i Baptisat (2019) apsentizam radnika u javnim poduzećima predviđaju s obzirom na socio-demografske i kontekstualne varijable (dob, spol, obrazovanje, bračni status, primanja); varijable unutar medicinskog modela (poremećaji poput depresivnosti, organske bolesti) te stavove prema poslu koji samostalno doprinose apsentizmu. Gaziel (2004) tvrdi kako niža predanost organizaciji, autoritarno ponašanje rukovodstva i organizacijska klima predviđaju namjerni apsentizam, dok Schouteten (2017) važnost pridaje procjeni pojedinca o vlastitoj radnoj sposobnosti. Na uzorku pojedinaca koji su izostajali uslijed psiholoških teškoća, Negrini i suradnici (2014) su našli značajan efekt samoodređujuće motivacije i distresa, dok Morris i suradnici (1989) ističu kako apsentizam predviđa buduće nepoželjno ponašanje. Munyenyembe i suradnici (2020) navode kako emocionalni zahtjevi posla imaju direktan pozitivan efekt na apsentizam, a ostali prediktori su: stavovi zaposlenika, vrsta ugovora, *mobbing*, predanost organizaciji, zadovoljstvo poslom, percepcija odjela ljudskih resursa, stres i podrška na radnom mjestu (Čikaš i suradnici, 2018).

Prediktori prezentizma

Prezentizam je nešto manje istraživano i to uglavnom u kontekstu gubitaka za organizaciju. Posebno se naglašavaju negativne posljedice prezentizma uvjetovanog kompetitivnom radnom sredinom. Lakše se predviđa nego apsentizam, ali ga za razliku od apsentizma klasične socio-demografske varijable ne predviđaju toliko dobro (npr. Miraglia i Johns, 2016). Prediktori prezentizma mogu biti na razini pojedinca (npr. stavovi) ili na razini radnog mjesta

(pritisak, radno vrijeme, prakse vezano za zamjene i bolovanja). U slučaju bolesti usko je povezan sa rizičnim zdravstvenim ponašanjem (Schultz i Edington, 2007) te može povećati rizik za bolesti (Bergstrom i sur., 2009). Gotovo svi oblici prezentizma podrazumijevaju određene kognitivne i motivacijske procese. Prema postavkama Vroomove teorije očekivanja (Vroom, 2005), namjera se promatra kao zbroj očekivanja, instrumentalnosti i valencije. Lohaus i Haberman (2021) su je provjeravali u kontekstu prezentizma. Ideja je da osoba donosi svjesnu odluku između ostvarenja profesionalnog cilja ili zaštite zdravlja, ovisno o tome što više vrjednuje. Ma i suradnici (2017) razvili su motivacijski model: kod motivacije za postizanjem prediktori prezentizma su savjesnost, samoefikasnost te internalni lokus kontrole, zahtjevi posla, odnos s kolegama i transformacijsko rukovodstvo. Kod motivacije za izbjegavanjem ključni faktori su neuroticizam, perfekcionizam i eksternalni lokus kontrole. Lu i Cooper (2022) potvrdili su negativan efekt prezentizma uslijed dugotrajnog rada koji je bio veći kod onih s visokom intrinzičnom motivacijom (kad je u pitanju radna učinkovitost), odnosno kod onih s visokom ekstrinzičnom motivacijom (kad je u pitanju dobrobit). Primjetno je da se pod pojmom prezentizma podrazumijevaju ponašanja sa sličnim posljedicama (smanjena radna učinkovitost tijekom vremena provedenog na poslu), no u pozadini tih ponašanja mogu biti posve različiti motivi: od altruističnih (briga za kolege), davanja prednosti poslu pred zdravljem, do straha od otkaza i namjernog zabušavanja. Razumljivo je da ovako različiti motivi u podlozi prezentizma imaju i posve različite prediktore te se postavlja pitanje mogu li se uopće toliko različite motivacije podvesti pod isti konstrukt. U konačnici, iako se u početku čini da je prezentizam poželjan na radnom mjestu, dugoročno je neisplativ jer narušava motivaciju i zdravlje zaposlenika.

Rizična zdravstvena ponašanja i izgaranje

Zdravstvena ponašanja su sva ponašanja koja štite ili ugrožavaju zdravlje. Preventivna zdravstvena ponašanja za cilj imaju prevenciju ili rano otkrivanje bolesti te unapređenje zdravlja i dobrobiti (Conner i Norman, 1996), a rizična zdravstvena ponašanja loše utječu na zdravlje i povećavaju vjerojatnost pojave bolesti (Havelka, 2009) te mogu uključivati zloupotrebu određenih tvari, neuredan stil života, odbijanje liječenja i slično. Povezanost zdravstvenog ponašanja i izgaranja dokazao je Nowack (1991) koji ističe da su kod pojedinaca s *burnoutom* zdravstvene strategije suočavanja narušene, zbog čega su skloni rizičnim zdravstvenim ponašanjima (preskakanje sistematskog pregleda, prekomjerno korištenje lijekova na recept, nezdrava prehrana itd.). Maslach (2003) navodi kako opasnost dugotrajnoga rada s ljudima leži u mogućnosti da pojedinac usvoji negativan, ciničan stav prema ljudima. Dobar primjer za to su odgojno-obrazovni djelatnici. Danas se sve više naglašava odgojna komponenta u obrazovanju, što znači da učitelji ulažu više emocionalnog napora u radu s učenicima, a povećani emocionalni napor povezan je s osjećajem emocionalne iscrpljenosti (Macuka i sur., 2017). Slično je potvrđeno u čitavom nizu istraživanja na zdravstvenim djelatnicima (npr. Houkes i sur., 2011), naročito ženskoga spola. Moguće je da muškarce od izgaranja bare djelomično štiti emocionalna distanca, uz veću sklonost delegiranju zadataka. Što se tiče zdravstvenih ponašanja, fizička aktivnost povezana je s niskim stopama emocionalne iscrpljenosti i visokim osjećajem osobnoga postignuća (Mustafa, 2015), a pretilost sa izgaranjem generalno (npr. Schimp, 2015). No, veliko ograničenje većine korelacijskih istraživanja leži u činjenici da ne pridonose rješenju ključnoga pitanja: jesu li rizična zdravstvena ponašanja prediktori ili simptomi izgaranja?

Izgaranje kao posljedica prekomjernog emocionalnog stresa utječe na sposobnost pojedinca da skrbi o vlastitom zdravlju (Mustafa, 2015). Shirom

(2009) smatra da pojedinci počinju s rizičnim zdravstvenim ponašanjima kako bi se privremeno riješili stresa, a to može biti pretjerana konzumacija alkohola i tableta protiv bolova (Alexandrova-Karamanova i sur., 2016). Schimp (2015) visoke stope izgaranja kod stručnjaka za mentalno zdravlje objašnjava prirodom njihovog odnosa s klijentima kojima često služe kao ispušni ventili i mjesto na kojemu oslobađaju frustracije. Bez podrške, posebno rizična skupina su pojedinci s visokim osobnim standardima koji su dio perfekcionizma (D'Souza i sur., 2011). Efekti izgaranja prelijevaju se na osobni i obiteljski život pojedinca, koji zbog emocionalne iscrpljenosti manje uživaju u međuljudskim odnosima. Neki navode kako su simptomi izgaranja manji kod osoba koje imaju djecu, djelom zbog zrelosti, veće stabilnosti života te smanjenih očekivanja od radnoga mjesta (Maslach i Jackson, 1985), što se može povezati i s ranije spomenutim sve češćim očekivanjem ljudi da smisao nađu u poslu, posebice kod mladih. *Burnout* utječe i na fizičko zdravlje. Gorter i suradnici (2000) utvrdili su povezanost simptoma izgaranja sa niskom razinom kortizola što upućuje na kroničan stres, odnosno iscrpljenost sustava koji regulira reakciju na stres (Buterin, 2016). Dijabetes je također češći kod osoba sa simptomima izgaranja (Melamed i sur., 2006). Izgaranje slabi radi imunološkog sustava (Mommersteeg i sur., 2006) te je povezano s učestalim infekcijama, simptomima nalik gripi te gastrointestinalnim (Mohren i sur., 2003) i kardiovaskularnim problemima (Melamed i sur., 2006).

Rizična zdravstvena ponašanja i nepoželjna organizacijska ponašanja

U pokušajima da povežu teorije zdravstvenih ponašanja, mjere fizičkog i mentalnog zdravlja te nepoželjnog organizacijskog ponašanja, provedena su brojna istraživanja iz područja organizacijske psihologije čiji će rezultati biti prikazani u nastavku.

Prezentizam je uglavnom povezan sa željom za napredovanjem ili ka-
žnjavanjem izostanaka. Merrill i suradnici (2012) navode kako je češći kod
žena u dobnoj skupini 30-49 godina, kod razvedenih i udovaca, onih sa višim
obrazovanjem, kod zdravstvenih djelatnika te menadžera. Karanika-Murray
i Biron (2019) raspravljaju kako prezentizam može imati i svoje pozitivne
strane, odnosno u određenim situacijama biti kompromis između objektiv-
nih, zdravstvenih mogućnosti i pojedinčeve potrebe za samoostvarenjem. U
novije vrijeme prezentizam predstavlja glavni zdravstveni rizik kad je u pi-
tanju širenje zaraznih bolesti (Webster i sur., 2019). Ostajanje na radnome
mjestu i ulaganje dodatnog truda kako bi se kompenzirale prepreke mogu
dovesti do težih posljedica. Kada se tome pridodaju štetna ponašanja koja
za cilj imaju kompenzirati gubitke koje realno nije moguće kompenzirati, cje-
lokupno zdravlje radnika postaje ozbiljno ugroženo.

Postoji snažna povezanost zdravstvenih rizika i učestalosti apsentizma u
oba smjera, što znači da intervencije usmjerene k smanjenju zdravstvenih
rizika mogu smanjiti apsentizam. Prvenstveno se tu misli na zaštitu men-
talnoga zdravlja i smanjenje doživljaja stresa (Serxner i sur., 2001). Bertera
(1991) je pokušao izračunati troškove apsentizma na razini organizacije te
navodi kako oni godišnje dosežu oko 960\$ za pušenje, 389\$ organizaciju
koštaju konzumenti alkohola, a 370\$ oni s visokim kolesterolom itd. Ovakvi
podaci u skladu su s brojnim istraživanjima povezanosti pušenja i apsentiz-
ma. Međutim, treba biti oprezan s tumačenjem ovakvih rezultata, budući da
se navedena povezanost gubi kada se kontroliraju ostale varijable jer pušači
mogu biti mlađe osobe sklone konzumaciji alkohola koje rade slabije plaćene
poslove (Ault i sur., 2008).

Emocionalna inteligencija važan je osobni čimbenik produktivnosti i uspje-
ha na radnom mjestu. Uspješna regulacija emocija pomaže održati poziti-
van stav i optimizam te zadovoljstvo poslom. Istraživanje Shkolera i Tziner

(2017) o povezanosti nepoželjnog organizacijskog ponašanja i EI otvara mogućnost razmatranja alternativnih hipoteza. Iako je EI ublažila odnos između percepcije organizacijske pravednosti i izgaranja, u isto vrijeme pojačava odnos između izgaranja i nepoželjnog organizacijskog ponašanja. Moguće da više razine EI čine ljude osjetljivima na izgaranje do te mjere da se bune i pokušavaju zaštititi od nepovoljnih uvjeta rada. To može uključivati uzimanje bolova kako bi radili na mentalnom zdravlju ili prisutnost na poslu bez stvarne učinkovitosti. Usto, bez razvijene sposobnosti kontrole emocija, osoba je svjesna nepravde koju doživljava na radnom mjestu a na koju ne može utjecati, stoga se može prikloniti strategiji izbjegavanja.

ZAVRŠNA RAZMATRANJA

Budući da se rizično zdravstveno ponašanje može objasniti procesnim modelima, intervencije bi također trebale biti planirane u fazama te voditi računa o individualnim razlikama. Jačanje vještina EI pomaže osvijestiti vlastita uvjerenja i ponašanja koje oblikuju emocionalni doživljaj na radnom mjestu te procijeniti koja od njih i na koji način doprinose, a koja narušavaju radnu učinkovitost. Korisno bi bilo pojedinca naučiti kako se nositi s neugodnim emocijama i riješiti ih korištenjem vještina EI - npr. naučiti ih kako se adekvatno suočiti s emocijama, kako postaviti granice ili koristi pozitivne emocije kao motivaciju, osnažiti ih u delegiranju zadataka, traženju socijalne podrške i samosuosjećanju naspram krivnje, naročito uzimajući u obzir spolne razlike. Dio problema profesionalnog izgaranja, barem u zemljama Balkana, može predstavljati relativno niska razina društvene svijesti o važnosti ulaganja u mentalno zdravlje i psihoterapiju koja može pomoći održati osjećaj smisla ili smanjiti štetni utjecaj okolinskih čimbenika. Drugi smjer intervencija bila bi psihoedukacija o zaštitnom zdravstvenom ponašanju, što bi bilo dobro

kombinirati s mjerama koje organizacija poduzima kako bi promovirala zdrav život. Pitanje je koliko su sami poslodavci motivirani mijenjati organizacijsku klimu da u konačnici djeluje kao zaštitni čimbenik, a situaciju dodatno otežava to što ne postoje sustavne analize koje bi odgovorile na pitanje kakvog radnika traži određeno radno mjesto, tj. što bi bilo uspješno podudaranje pojedinca i okoline.

Iako se nepoželjno organizacijsko ponašanje doživljava upravo takvim – nepoželjnim – postoje snažne indikacije kako navedeno ponašanje pod određenim uvjetima može imati zaštitnu ulogu u očuvanju mentalnoga zdravlja pojedinca u smislu depersonalizacije i reduciranja stresa. Moguće da simptomi profesionalnog izgaranja, pomalo pojednostavljeno, predstavljaju signal pojedincu da se radna organizacija ne podudara sa setom osobnih vrijednosti, vještina i vizija. S time u vidu, bilo bi korisno razrađivati složenije modele kojima bi se objasnila pojava apsentizma, prezentizma te izgaranja unutar specifičnih organizacija i/ili zanimanja, a navedeno uklopiti u rane faze regrutacije i kasnije praćenje ljudskih resursa, ali i oblikovanje intervencija.

LITERATURA

- Ajzen, I. (1991). The theory of planned behavior. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 50, 179-211. [https://doi.org/10.1016/0749-5978\(91\)90020-T](https://doi.org/10.1016/0749-5978(91)90020-T)
- Alexandrova-Karamanova, A., Todorova, I., Montgomery, A., Panagopoulou, E., Costa, P., Baban, A., Davas, A., Milosevic, M. i Mijakoski, D. (2016). Burnout and health behaviors in health professionals from seven European countries. *International Archives of Occupational and Environmental Health*, 89, 1059–1075. <https://doi.org/10.1007/s00420-016-1143-5>
- Aluja, A., García López, O. i Garcia, L. (2003). Relationships among Extraversion, Openness to Experience, and Sensation Seeking. *Personality and In-*

- dividual Differences*, 35, 671-680. [https://doi.org/10.1016/S0191-8869\(02\)00244-1](https://doi.org/10.1016/S0191-8869(02)00244-1)
- Ault, R. W., Ekelund, R. B. Jr., Jackson, J. D., Saba, R. S. i Saurman, D. S. (1991) Smoking and absenteeism. *Applied Economics*, 23, 4, 743-754, <https://doi.org/10.1080/00036849108841031>
- Baboselac-Marić, M. i Zadro Omrčen, K. (2019). Nepoželjna organizacijska ponašanja – što znamo i što možemo? Counterproductive Organizational Behaviour – What We Know and What We Can? *Policija i sigurnost*, 28, 376-400. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/225598> 12. 2. 2021.
- Bakker, A. B., Schaufeli, W. B., Leiter, M. P. i Taris, T. W. (2008). Work engagement: An emerging concept in occupational health psychology. *Work & Stress*, 22, 3, 187–200. <https://doi.org/10.1080/02678370802393649>
- Bandura, A. (1977). Self-efficacy: toward a unifying theory of behavioral change. *Psychological Review*, 84, 191-215.
- Bergstrom, G. Bodin, L., Hagberg, J., Lindh, T., Aronsson, G. i Josephson, M. (2009). Does sickness presenteeism have an impact on future general health? *International Archives of Occupational and Environmental Health*, 82, 1179 –1190. <https://doi.org/10.1007/s00420-009-0433-6>
- Bertera, R. L. (1991). The effects of behavioral risks on absenteeism and health-care costs in the workplace. *Journal of Occupational Medicine*, 33, 11, 1119-1124. <https://doi.org/10.1097/00043764-1991111000-00006>
- Brborović, H. i Brborović, O. (2017). Patient safety culture shapes presenteeism and absenteeism: a cross-sectional study among Croatian healthcare workers. *Archives of Industrial Hygiene and Toxicology*, 68, 3, 185-189. <https://doi.org/10.1515/aiht-2017-68-2957>
- Buterin, I. (2016). *Osovina hipotalamus-hipofiza-nadbubrežna žlijezda u bolesnika s psorijazom*. Diplomski rad. Sveučilište u Zagrebu, Medicinski fakultet.
- Cherniss, C. (1980). *Professional burnout in human service organizations*. Praeger.

- Choi J. S., Payne, T. J., Ma, J. Z. i Li, M. D. (2017) Relationship between Personality Traits and Nicotine Dependence in Male and Female Smokers of African-American and European-American Samples. *Frontiers in Psychiatry*, 8, 122, <https://doi.org/10.3389/fpsy.2017.00122>
- Conner, M. i Norman, P. (1996). The role of social cognition in health behaviours. U: M. Conner i P. Norman (ur.). *Predicting health behavior: Research and practice with social cognition models*. Open University Press.
- Čikaš, V., Maškarin Ribarić, H. i Črnjak, K. (2018). The Determinants and Outcomes of Absence Behavior: A Systematic Literature Review. *Social Sciences*, 7(8), 120. <https://doi.org/10.3390/socsci7080120>
- D'Souza, F., Egan, S. J. i Rees, C. S. (2011). The relationship between perfectionism, stress and burnout in clinical psychologists. *Behaviour Change*, 28, 1, 17-28. <https://doi.org/10.1375/bech.28.1.17>
- Demerouti, E., Friedhelm, N. i Wilmar, S. (2001). The job demands–resources model of burnout. *The Journal of applied psychology*, 86, 499-512. <https://doi.org/10.1037/0021-9010.86.3.499>
- Dunwoody, S. i Neuwirth, K. (1991). Coming to terms with the impact of communication on scientific and technological risk judgments. U: Wilkins, L. i Patterson, P. (ur.). *Risky Business: Communicating Issues of Science, Risk and Public Policy* (str. 11-30). Greenwood Press.
- Edwards, J., Caplan, R. i Harrison, V. (1998). Person-environment fit theory: Conceptual foundations, empirical evidence, and directions for future research. U: C. L. Cooper (ur.), *Theories of organizational stress* (str. 28-67). Oxford University Press.
- Friedman, I. A. (2003). Self-Efficacy and Burnout in Teaching: The Importance of Interpersonal-Relations Efficacy. *Social Psychology of Education*, 6, 191-215. <https://doi.org/10.1023/A:1024723124467>.
- Gaziel, H. H. (2004). Predictors of absenteeism among primary school teachers. *Social Psychology of Education*, 7, 421-434. <https://doi.org/10.1007/s11218-004-5232-z>

- Golembiewski, R. (1999). The phase model of burnout: conceptual, theoretical, and practical issues. *Journal of Health and Human Services Administration*, 21, 4, 490-501.
- Gorgievski, M. i Hobfoll, S. (2008). Work can burn us out or fire us up: Conservation of resources in burnout and engagement. U: Halbesleben, J.R.B. (ur). *Handbook of Stress and Burnout in Health Care* (str. 7-22). Nova Science Publishers.
- Gorter, R. C., Eijkman, M. A. J. i Hoogstraten, J. (2000). Burnout and health among Dutch dentists. *European Journal of Oral Sciences*, 108, 4, 261-267. <https://doi.org/10.1034/j.1600-0722.2000.108004261.x>
- Green, A. E., Albanese, B. J., Shapiro, N. M. i Aarons, G. A. (2014). The roles of individual and organizational factors in burnout among community-based mental health service providers. *Psychological services*, 11(1), 41-49. <https://doi.org/10.1037/a0035299>
- Grigore, O. M. (2020). Factors contributing to work-related absenteeism during the COVID-19 pandemic. *Management dynamics in the knowledge economy*, 8, 4, 401-419. <https://doi.org/10.2478/mdke-2020-0026>
- Hackman, J. R. i Oldham, G. R. (1976). Motivation through the design of work: Test of a theory. *Organizational Behavior and Human Performance*, 16, 250-279.
- Havelka, M. (2009). *Zdravstvena psihologija*. Školska knjiga.
- Hakulinen, C. i sur. (2015). Personality and smoking: Individual participant meta-analysis of 9 cohort studies. *SOEP papers on Multidisciplinary Panel Data Research*, 783. Deutsches Institut für Wirtschaftsforschung.
- Hobfoll, S. (1989). Conservation of Resources. A New attempt at conceptualizing stress. *The American Psychologist*, 44, 3, 513-524. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.44.3.513>
- Houkes, I., Winants, Y., Twellaar, M. i Verdonk, P. (2011). Development of burnout over time and the causal order of the three dimensions of burnout among male and female GPs. A three-wave panel study. *BMC Public Health*, 11, 240. <https://doi.org/10.1186/1471-2458-11-240>

- Kalebić Maglica, B. (2010). Teorijski pristupi u ispitivanju rizičnih zdravstvenih ponašanja. *Psihologijske teme*, 19, 1, 71-102. <https://doi.org/159.923-056.49:613.8>
- Karanika-Murray M. i Biron, C. (2019). The health-performance framework of presenteeism: Towards understanding an adaptive behaviour. *Human Relations*, 73, 2, 242-261. <https://doi.org/10.1177/0018726719827081>
- Kinman, G. i Grant, C. (2021). Presenteeism during the COVID-19 pandemic: risks and solutions. *Occupational Medicine*, 71, 6-7, 243-244. <https://doi.org/10.1093/occmed/kqaa193>
- Lazarus, R. S. i Folkman, S. (1984). *Stress, appraisal and coping*. Springer Publishing Company.
- Lee, R. T. i Ashforth, B. (1993). A further examination of managerial burnout: Toward an integrated model. *Journal of Organizational Behavior*, 14, 1, 3-20. <https://doi.org/10.1002/job.4030140103>
- Leigh, J. P. (1991). Employee and job attributes as predictors of absenteeism in a national sample of workers: The importance of health and dangerous working conditions. *Social Science & Medicine*, 33, 2, 127-137. [https://doi.org/10.1016/0277-9536\(91\)90173-A](https://doi.org/10.1016/0277-9536(91)90173-A)
- Leiter, M. i Maslach, C. (2005). A mediation model of job burnout. U: A. S. G. Antoniou i C. L. Cooper (ur.), *Research companion to organizational health psychology* (str. 544-564). Edward Elgar.
- Lohaus, D. i Habermann, W. (2021). Understanding the Decision-Making Process Between Presenteeism and Absenteeism. *Frontiers in Psychology*, 12. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2021.716925>
- Lu, L. i Cooper, C. L. (2022). Sickness presenteeism as a link between long working hours and employees' outcomes: intrinsic and extrinsic motivators as resources. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 19, 2179. <https://doi.org/10.3390/ijerph19042179>
- Ma, J., Meltzer, D. P., Yang, L. i Cong, L. (2017). Motivation and Presenteeism: The Whys and Whats. U: L. Lu i C. Cooper (ur.). *Presenteeism at work* (str. 3-36). Cambridge University Press.

- Maslach, C. (2003). *The cost of caring*. Malor Books.
- Maslach, C. i Jackson, S. E. (1981). *The Maslach Burnout Inventory ("Human Services Survey")*. Research Edition. Consulting Psychology Press.
- Maslach, C. i Jackson, S. E. (1985). The role of sex and family variables in burnout. *Sex Roles, 12, 7/8*, 837-851. <https://doi.org/10.1007/BF00287876>
- Melamed, S., Shirom, A., Toker, S., Berliner, S. i Shapira, I. (2006). Burnout and risk of cardiovascular disease: Evidence, possible causal paths, and promising research directions. *Psychological Bulletin, 132, 3*, 327-353. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.132.3.327>
- Merrill, R. M., Aldana, S. G., Pope, J. E., Anderson, D. R., Coberley, C. R., Whitmer, R. W. (2012). Presenteeism according to healthy behaviors, physical health, and work environment. *Population Health Management, 15, 5*, 293-301. <https://doi.org/10.1089/pop.2012.0003>
- Miraglia, M. i Johns, G. (2016). Going to work ill: A meta-analysis of the correlates of presenteeism and a dual-path model. *Journal of Occupational Health Psychology, 21(3)*, 261-283. <https://doi.org/10.1037/ocp0000015>
- Mohren, D. C. L., Swaen, G. M. H., Kant, I., van Amelsvoort, L. G. P. M., Borm, P. J. A. i Galama, J. M. D. (2003). Common infections and the role of burnout in a Dutch working population. *Journal of Psychosomatic Research, 55*, 201-208. [https://doi.org/10.1016/S0022-3999\(02\)00517-2](https://doi.org/10.1016/S0022-3999(02)00517-2)
- Mommersteeg, P. M. C., Heijnen, C. J., Kavelaars, A. i van Doornen, L. J. (2006). Immune and endocrine function in burnout syndrome. *Psychosomatic Medicine, 68, 6*, 879-886. <https://doi.org/10.1097/01.psy.0000239247.47581.0c>
- Morgantini, L. A., Naha, U., Wang, H., Francavilla, S., Acar, Ö., Flores, J. M., Crivellaro, S., Moreira, D., Abern, M., Eklund, M., Vigneswaran, H. T. i Weine, S. M. (2020). Factors contributing to healthcare professional burnout during the COVID-19 pandemic: A rapid turnaround global survey. *PLoS one, 15(9)*, e0238217. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0238217>

- Morris, J. H., Sherman, J. D. i Snyder, R. A. (1989). Prediction of Absenteeism from Attitudes, Prior Absenteeism, and Performance. *Personnel Review*, 18, 1, 16-22. <https://doi.org/10.1108/00483488910133332>
- Munyenyenbe, B., Ying-Yu, C. i Chou, W.-C. (2020). The Moderating Role of Regulatory Institutional Environment in the Relationship Between Emotional Job Demands and Employee Absenteeism Likelihood of Healthcare Workers. Evidence From the Low-Income Country Context. *Frontiers in Psychology*, 11, 1052. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2020.01052>
- Mustafa, O. M. (2015). Health behaviors and personality in burnout: a third dimension. *Medical education online*, 20, 28187. <https://doi.org/10.3402/meo.v20.28187>
- Negrini, A" Perron, J. i Corbière, M. (2014). The predictors of absenteeism due to psychological disability: a longitudinal study in the education sector. *Work*, 48, 2, 175-184. <https://doi.org/10.3233/WOR-131610>
- Nietzel, M. T., Bernstein, D. A., Milich, R. (2002). *Uvod u kliničku psihologiju*. Naklada Slap.
- Nowack, K. M. (1991). Psychosocial predictors of health status. *Work & Stress*, 5, 2, 117-131. <https://doi.org/10.1080/02678379108257009>
- Ogbeiwi, O. (2017). Why written objectives need to be really SMART. *British Journal o Healthcare Management*, 23, 324-336. <https://doi.org/10.12968/bjhc.2017.23.7.324>
- Pines, A. M. i Keinan, G. (2005). Stress and burnout: The significant difference. *Personality and Individual Differences*, 39(3), 625-635. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2005.02.009>
- Pishghadam, Reza. (2012). Personality and Emotional Intelligence in Teacher Burnout. *The Spanish journal of psychology*, 15, 1, 227-236. https://doi.org/10.5209/rev_SJOP.2012.v15.n1.37314
- Pološki, N. i Frajlić, D. (2004). Pokazatelji konkurentnosti hrvatske radne snage: rezultati empirijskog istraživanja. U: P. Bejaković i J. Lowther (ur.). *Konkurentnost hrvatske radne snage* (str. 59-74). Zagreb: Institut za javne financije.

- Prochaska, J. O. i Velicer, W. F. (1997). The transtheoretical model of health behavior change. *American journal of health promotion*, 12(1), 38–48. <https://doi.org/10.4278/0890-1171-12.1.38>
- Riethof, N. i Bob, P. (2019). Burnout Syndrome and Logotherapy: Logotherapy as Useful Conceptual Framework for Explanation and Prevention of Burnout. *Frontiers in Psychiatry*, 10, 382. <https://doi.org/10.3389/fpsyt.2019.00382>
- Ryan, R. M. i Deci, E. L. (2017). *Self-Determination Theory: Basic Psychological Needs in Motivation, Development, and Wellness*. Guildford Publications.
- Sampaio, E. i Baptista, J. S. (2019) Absenteeism of public workers – Short review. U: Arezes P. (ur.): *Occupational and Environmental Safety and Health* (str. 345–353). Studies in Systems, Decision and Control, vol 202. Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-030-14730-3_37
- Schimp, J. B. (2015). Health Behaviors, Hardiness, and Burnout in Mental Health Workers. Doktorska disertacija. *Walden Dissertations and Doctoral Studies*, 228. <https://scholarworks.waldenu.edu/dissertations/228>.
- Schouteten, R. (2017). Predicting absenteeism: screening for work ability or burnout, *Occupational Medicine*, 67, 1, 52–57, <https://doi.org/10.1093/occmed/kqw161>
- Schultz, A. B. i Edington, D. W. (2007). Employee health and presenteeism: a systematic review. *Journal of Occupational Rehabilitation*, 17, 547–579. <https://doi.org/10.1007/s10926-007-9096-x>
- Schwarzer, R. (1992). Self-efficacy in the adoption and maintenance of health behaviors: Theoretical approaches and a new model. U: R. Schwarzer (ur.). *Self-efficacy: Thought control of action* (str. 217–243). Hemisphere.
- Serxner, S. A., Gold, D. B. i Bultman, K. K. (2001). The impact of behavioral health risks on worker absenteeism. *Journal of Occupational and Environmental Medicine*, 43, 4, 347–354. <https://doi.org/10.1097/00043764-200104000-00010>

- Shirom, A. (2009). Epilogue: Mapping future research on burnout and health. *Stress and Health, 25*, 375-380. <https://doi.org/10.1002/smi/1284>
- Shkoler, O. i Aharon, T. (2017). The mediating and moderating role of burnout and emotional intelligence in the relationship between organizational justice and work misbehavior. *Revista de Psicología del Trabajo y de las Organizaciones, 33*, 2, 157-164. <https://doi.org/10.1016/j.rpto.2017.05.002>
- Spector, P. E. i Fox, S. (2005). A model of counterproductive work behavior. U: S. Fox i P. E. Spector (ur.). *Counterproductive workplace behavior: Investigations of actors and targets* (str. 151-174). American Psychological Association.
- Taris, T. W., Le Blanc, P. M., Schaufeli, W. B. i Schreurs, P. J. G. (2005). Are there causal relationships between the dimensions of the Maslach Burnout Inventory? A review and two longitudinal tests. *Work & Stress, 19*, 3, 238-255. <https://doi.org/10.1080/02678370500270453>
- Terracciano, A. i Costa, P. T. Jr. (2004). Smoking and the Five-Factor Model of personality. *Addiction, 99*, 4, 472-481. <https://doi.org/10.1111/j.1360-0443.2004.00687.x>
- Tong, J., Wang, L. i Kaiping, P.(2015). From person-environment misfit to job burnout: Theoretical extensions. *Journal of Managerial Psychology, 30*, 169-182. <https://doi.org/10.1108/JMP-12-2012-0404>
- Veninga, R. L. i Spradley, J. P. (1982). *The work/stress connection: how to cope with job burnout*. Ballantine Books.
- Vroom, V. H. (2005). On the origins of expectancy theory. U: K. G. Smith i M. A. Hitt (ur.). *Great Minds in Management: The Process of Theory* (str. 239-258). Oxford University Press.
- Vučenović, D., Hajncl, Lj. i Jelić, K. (u tisku). Profesionalni stres, izgaranje i vikarijska trauma u socijalnome radu: smjernice za prevenciju i zaštitu mentalnog zdravlja socijalnih radnika. *Časopis za socijalne djelatnosti, 1*(1).
- Zysberg, L., Orenshtein, C., Gimmon, E. i Robinson, R. (2016). Emotional Intelligence, Personality, Stress, and Burnout Among Educators. *International Journal of Stress Management, 24*, 122-136. <https://doi.org/10.1037/str0000028>

Health behaviours at the workplace: absenteeism, presenteeism and professional burnout

Katarina Jelić,* Jelena Maričić

University of Zagreb, Faculty of Croatian Studies

Abstract

This paper provides an overview of the theories and models that explain the interdependence of individual and environmental factors in predicting burnout and negative organisational behaviour. Contemporary researchers predominantly emphasise the role of factors at the organisational level, group processes within the work collective and the broader social context (in sociological terms, mentality). We emphasise personal (socio-demographic, dispositional and socio-cognitive) factors, primarily focusing on the ones we are able to control. The introductory part describes the burnout syndrome and the two dominant forms of negative organisational behaviours - absenteeism and presenteeism. After that, an overview of the most commonly used models for interpreting health risk behaviour is provided. The third part focuses on an overview of risk and protective factors that have been consistently confirmed to be able to successfully predict the variance of the phenomena above, as well as a summary of research conclusions on risky health behaviours in the context of professional burnout and negative organisational behaviour. The final considerations bring suggestions of possible interventions and prevention strategies aimed at protecting mental health and well-being.

Keywords: risky health behaviours, absenteeism, presenteeism, burnout

* kjelic@hrstud.hr

Federnov koncept psihotičnih poremećaja: aktuelnost u savremenom kliničko-psihološkom pristupu

Irena Stanić*

Katedra za psihologiju Filozofskog fakulteta Pale Univerziteta u Istočnom Sarajevu

Ognjen Pjano

JZU Zavod za forenzičku psihijatriju Sokolac

Sažetak

Paul Federn (1871–1950), austrijski psihijatar i psihoanalitičar druge generacije, bio je utemeljitelj ego psihologije, ali i originalan kliničar i teoretičar na polju razumijevanja psihotičnih poremećaja. Iako prvobitno njegov rad ostaje nezapažen u psihoanalitičkoj zajednici zbog nezainteresovanosti samih psihoanalitičara za istraživanjem klinike psihoza, savremena psihijatrijska misao nanovo otkriva njegov značaj. Cilj ovog rada bio je da se kroz teorijski prikaz sagledaju osnovni koncepti Federnove teorije psihotičnog oboljenja ega poput granica ličnosti, narcizma, doživljaja tjelesnog i mentalnog ega i katekse, kao i savremenih čitanja njegovih postulata u kontekstu kliničkog rada psihologa sa pacijentima koji imaju neki od psihotičnih poremećaja. Na praktičnom nivou u radu se konkretizuje klinička upotreba Federnove psihoanalitičke teorije u razumijevanju kompleksnih psihotičnih fenomena i simptoma, ali nude i važne smjernice u smislu senzibilizacije i unapređenja korištenja psiholoških tehnika u radu s psihotičnim pacijentima poput vođenja psihodijagnostičkog intervjua i psihološkog suportivnog rada. Zaključno, Federnov izuzetan klinički senzibilitet predstavlja pionirski rad kada je u pitanju psihoterapija i unapređenje, ne samo hospitalnog tretmana pacijenata, već i njihovog mentalnog zdravlja i osnovnih ljudskih prava, pristup koji je u vremenu njegovog djelovanja predstavljao subverzivan i vizionarski čin, dok bi u savremeno doba mogao imati intenzivniju primjenu.

Ključne riječi: Federn, ego psihologija, psihotični poremećaji

* irena.stanic@ff.ues.rs.ba

UVOD

Paul Federn (1871, Beč – 1950, New York City), austrijsko-američki psihijatar i psihoanalitičar jevrejskog porijekla, bio je peti član freudovskog Psihološkog društva srijedom, briljantni kliničar u radu sa psihotičnim pacijentima, a Rudinesko i Plon (2002) navode podatak da je ovaj autor sebe rado nazivao "oficijom psihoanalitičke vojske", poredeći se sa apostolom Pavlom i njegovom misijom u širenju hrišćanske misli. Iako Federnov rad nikada nije bio istinski priznat među psihoanalitičarima, pa ni u redovima ego psihologa iako je, pored Ane Freud, bio utemeljivač ego psihologije. Svojim radom je dao doprinos razradi Freudove druge topike i otišao u pravcu razumijevanja psihotičnih poremećaja, kako u istraživačkom i teorijskom pogledu, tako i u razumijevanju i unapređenju kliničkog tretmana osoba sa psihotičnim poremećajima. Stiče se utisak da i danas izostaju citiranja njegovog učenja o psihozi. Ipak, kada je u pitanju američko psihoanalitičko tlo u kontekstu kliničkog liječenja psihotičnih poremećaja, rad ovog autora nije ostao u potpunosti zanemaren (Kondić, 1987). U istraživanju savremene psihoanalitičke literature o problemu, etiologiji i liječenju psihotičnih poremećaja, autori poput De Masija (2009), Pérez-Sánchez (2018), Bollasa (2015) i Marcusa (1992) navode mnogobrojne reference na klajnijanske i postklajnijanske autore koji su na veoma originalan način pristupili pitanju psihoze, te proširili psihoanalitičku teoriju i na ovu oblast, pored dominante ortodoksne analitičke orijentisanosti na neurozu. Ova činjenica ne treba da nas iznenadi s obzirom na to da su upravo psihoanalitičari klajnijanske škole (Hanna Segal, W. R. Bion, H. A. Rosenfeld) među prvima "registrovali" psihotični transfer ili bolje rečeno, prvi su se senzibilisali za osluškivanje psihičkog bola psihotičnih pacijenata kod kojih su otkrili postojanje transfera u analitičkom tretmanu u najfinijim nijansama (Sandler, Dare, Holder, 1998).

Teško je odrediti kome pripada pionirska titula kada je u pitanju psihoanalitički i/ili psihoterapijski tretman osoba sa psihozom koji i u današnjem kontekstu predstavlja izazovan poduhvat koji zahtijeva posebnu edukaciju i superviziju. Ukoliko bismo i pokušali odrediti takve granice, prijetila bi oštra podjela, rascijep i fragmentacija psihoanalitičke teorije, te bi se zanemarili oni suptilni, ali veoma važni međusobni uticaji između psihoanalitičara, često motivisani i njihovim vlastitim nesvjesnim, transfernim relacijama (Ćeranić, 2011a). Tako nalazimo podatak da se među prvim psihoanalitičarima koji se interesuju za istraživanje i tretman psihoza nalaze Viktor Tausk, Paul Federn i Karl Abraham (Rouzen, 1989). Također, Carl Gustav Jung je, u svom ranom kliničkom radu i stvaralaštvu, usmjeren na istraživanje psihogeneze duševnih bolesti, a tokom svog psihijatrijskog rada na Psihijatrijsko-univerzitetskoj klinici u Burghelci (Burghölzi), kada se upoznao i nadahnuo radom Sigmunda Freuda (Jung, 2020). Sa druge strane, jedinstvenu, originalnu, koherentnu i sveobuhvatniju teoriju psihičkog razvoja i ličnosti, između ostalog i mogućnost psihotične strukturacije, nude u Velikoj Britaniji psihoanalitičari poput Melanie Klein, D. W. Winnicotta, Hanne Segal, Ronalda Fairbairna, Wilfreda Biona i Herberta Rosenfelda. Neki od pomenutih psihoanalitičara u početku čak i praktikuju modifikovanu kauč analizu (Segal i Bion) s psihotičnim pacijentima (Pjano, 2021). Opet, u Francuskoj psihoanalitičkoj i psihijatrijskoj orijentaciji Jacques Lacan pravi subverzivni preokret, te samu psihozu stavlja u centar istraživanja, a u široj lakanovskoj orijentaciji praktikuje se i analitički tretman psihotičnog subjekta. Lacan će ostati blizak i privržen teoriji Melanie Klein, dok će ego psihologiju, koja će u SAD pokušati dati svoj doprinos u izučavanju psihoza (Jacobson, Hartmann), smatrati "otropejskim pomagalom" koji nastoji adaptirati i prilagoditi subjekta društvenom kontekstu čime se raskida veza sa izvornim Freudovim postavkama da psihoanaliza podstiče "slobodno misleće" u čovjeku (Rudinesko i Plon, 2002).

Mada je Federn ostao vjeran freudovskoj ortodoksiji, on se kao i mnogi psihoanalitičari druge generacije zalagao za reviziju teorije ega i druge topike, a taj rad je doveo do razlikovanja ega i sopstva (self), što je bio prvi korak ka psihologiji Ja. Federn je polazeći od teorije o narcizmu i kliničkog tretmana psihoza razradio svoju glavnu koncepciju o granicama ega (Rudinesko i Plon, 2002). Iako Dimitrijević (2003) navodi da je među psihoanalitičarima upravo Federn taj koji je prvi definisao pojam granica ličnosti, a Viktor Tausk prvi upotrijebio taj koncept, Rouzen (1989) navodi da je, ipak, koncept granica ličnosti prvobitno osmišljen, ali i definisan od strane Tauska koji je, neposredno prije izvršenja samoubistva, naložio da se svi njegovi naučni radovi i spisi spale, te je, stoga, ostavljen prostor za plagijat.

Federnova revizija koncepta ega

Nadopunjujući Freudovo stanovište da tjelesna apercepcija, tj. samoosjećanje i samoopažanje sopstvene tjelesnosti, vodi u razvoj organizovanije instance ega, Federn iznosi gledište da tjelesno Ja ne može biti svedeno samo na libidnalnu investiciju/kateksu senzo-motornog sistema, već on razvoju ega pridodaje novi kvalitet koji naziva "tjelesno osjećanje ega" koje definiše kroz veći obim iskustava ličnosti koja se vremenom integrišu kako se razvija i sazrijeva sam ego (Kondić, 1987). To samoopažanje uključuje dvije integrisane dimenzije: jedna je opažanje, a druga je doživljavanje sebe samog kroz tjelesno osjećanje Ja koje uključuje self reprezentacije o sopstvenom tijelu. Sinteza tjelesnih osjećanja vodi integraciji razvojno zrelijih formi selfa, a tom analogijom bi mogli zaključiti da self (mentalni doživljaj Ja, ego osjećanje) predstavlja objektni aspekt ega, a da tjelesni doživljaj označava objektni aspekt tjelesnog Ja (Jevremović, 2012). Tako Federn pretpostavlja da postoje dva specifična doživljaja ega: mentalni i tjelesni koji se doživljavaju odvojeno, ali u budnom stanju mentalni ego se doživljava kao da je unutar tjelesnog.

Vezivanje libidinalnih kateksi za ego, kao i narcističko investiranje predstave/ reprezentacije o sopstvenom Ja (mentalnom i tjelesnom), predstavlja osnovu Federnove teorije o egu. Ovaj psihoanalitičar pravi razliku u dotadašnjem konceptu ega koji više nije samo teorijska apstrakcija i zbir svih njegovih funkcija već nezavisna kateksa koja sjedinjuje skup osjećaja i doživljaja u jedan novi mentalni entitet (Federn, 1953; Jevremović, 2012).

Federn smatra da ego osjećanje postoji od rođenja u rudimentarnoj formi, a koje predstavlja klicu, začetak same (samo)svijesti. Razrađujući koncept doživljaja ega, Federn je činio korake u reviziji Frojdove, nikad dovršene, teorije narcizma. Primarni narcizam sadrži arhaično ego osjećanje koje uključuje i reprezentacije spoljašnjeg svijeta u onoj mjeri u kojoj vanjska realnost zadovoljava njegove autoerotske potrebe, a gdje Federn pravi iskorak, doduše u naznakama, ka teoriji objektnih odnosa. Frustracijom i neminovnim konfliktima koje uzrokuje spoljašnja realnost dolazi do udaljenosti ega od objekata čime se "razbijaju" granice primarnog narcizma, te usljed povlačenja primarnih narcističkih objekata iz ego osjećanja nastaju objekt katekse i ego katekse. Iz ovih potonjih se razvijaju zrelije forme ego osjećanja, a koja predstavljaju "nosače" ego granica. Primarni narcizam u ovoj perspektivi predstavlja samo jedan od nivoa subjektivnog doživljaja ega, te se transformiše u zrelije forme narcizma koje počivaju na kontrakateksi nagonских pokretača. Prema Federnu narcizam nije vraćanje na raniju fazu razvoja i gubljenje objekt katekse, već isti predstavlja stanje ega u pogledu self i objekt katekse, te se može kretati na dimenziji normalno-patološko (Federn, 1953). Ovo Federnovo stanovište kao da odjekuje u kohutovskoj self psihologiji koja na narcizam gleda kao na kontinuum ljudskog subjektiviteta.

Granice ličnosti

Drugi temeljni pojam u teoriji Paula Federna o egu predstavlja konstrukt granica ega. Prema ovom autoru granice ega predstavljaju atribut i funkciju Ja, odnosno "periferni čulni organ" pomoću kojih ego spoznaje i otkriva unutrašnju i spoljašnju realnost (Dimitrijević, 2003). Takve granice ega su čvrsto katektirane libidom, a sve što je u dodiru s njima doživljava se kao spoljna stvarnost, dok nagoniska investicija u unutrašnje granice ega pomaže u struktuiranju samih instanci ličnosti (Freudova druga topika, odnosno strukturalistička teorija ličnosti: id, ego, superego). Koherentnost i jačina uložene psihičke energije u granice Ja dominantno određuje mentalno zdravlje ličnosti, prvenstveno stvarajući razlikovanje realnog i nerealnog. Analogno tome, snaga ega zavisi od snage njegovih kateksi. Ukoliko je ona veća, ego se uspješno bori sa frustracijom i konfliktima te može da odloži nagonisku želju i potrebu (Federn, 1953).

Slabost ega ogleda u nedostatku izvora libidalne investicije u njega. Međutim, Federn je poduvukao da u radu, procjeni ili liječenju psihotičnih pacijenata, kliničari treba da pažljivo procijene koje su to specifične funkcije ega oštećene jer uvijek mogu da postoje i oni sačuvani, zdravi dijelovi ličnosti koji se koriste za psihoterapiji osoba, kako psihotičnih tako i drugih pacijenata (Federn, 1953). Stiče se utisak da je Federn postavio zaista čvrste temelje ego psihologiji jer su autori ove škole detaljnije razradili i ostale funkcije ega (primarne autonomne funkcije), te dali veću autonomiju instanci Ja. Ako teoriju ovog autora sagledamo u široj slici, mogli bismo reći da u njegovim radovima nalazimo i klicu depatologizirajućeg kliničkog razmišljanja koje uvijek treba da stavi akcenat na sagledavanje očuvanih snaga ličnosti, a što čini okosnicu rada psihologa u kliničkom settingu.

Ovaj koncept će predstavljati jedan od kamena temeljaca na kojima će Federn izgraditi svoju teoriju etiologije psihotičnih poremećaja, ali i

razumijevanja kliničkih manifestacija i liječenja takvih poremećaja. Federn pronicljivo objašnjava da granice nisu statični i fiksirani dio strukture ličnosti već se kao funkcija ega pojavljuju, mijenjaju i nestaju u zavisnosti od uzrasta osobe, aktivnosti koju obavlja, stanja budnosti/spavanja (Federn, 1953).

Upravo u ovoj teorijskoj tački Federn pravi suprotnost Freudovom učenju da kod psihotičnih stanja ličnosti postoji pojačana narcistička investicija u egu. Ovaj autor smatra da oštećenje ega i njegovih funkcija nastaje, ne pojačavanjem nagonskih investicija u egu, već slabljenjem funkcija i urušavanjem granica ega. Gubitak osjećanja realnosti javlja se prije gubitka interesa za spoljašnji svijet. Ono što je za Freuda uzrok psihotičnih stanja, za Federna je tek posljedica (Federn, 1953; Kondić, 1987; Rudinesko i Plon, 2002).

Federnov koncept psihotičnog oboljenja ega

Nakon što su ukratko predstavljeni bazični teorijski koncepti Paula Federna, a koji se svakako ne mogu svesti na gore prikazani teorijski rezime, možemo zaključiti da je fokus istraživanja kod ovog psihoanalitičara na eksploraciji ega i njegovih granica, razvoja, funkcionisanja, kao i patologije ove instance. Suštinski, Federn sve kliničke entitete svodi na poremećaje ega, a samu psihoterapiju i liječenje zasniva na radu i poboljšanju "otkazanih" ego funkcija.

Kada piše o psihotičnim poremećajima, specifično o shizofreniji, Federn ih uvijek definiše kao deterioraciju ego funkcija uslovljenih gubitkom ili bitnim smanjenjem ego katekse, a koja u normalnim stanjima održava efikasnost i funkcionisanje ove instance ličnosti. U slučaju smanjene nagonske investicije ili kada se kateksa fragmentira u egu, mentalne funkcije popuštaju ili otkazuju (Federn, 1953).

Za Federna, etiološki faktori deficijencije nagonske katekse, a zbog koje dolazi do pojave psihotičnog procesa u ličnosti, predstavljaju široko pitanje

i problem koji u njegovo vrijeme nisu bili dovoljno istraženi. Psihoanalitičar Christopher Bollas smatra da traganje za uzrocima nastanka psihotičnih poremećaja predstavlja pomalo sizifovski posao, te povlači analogiju traženja etioloških faktora shizofrenije sa traženjem samog uzroka i smisla života (Bollas, 2015). Također, Lacan će napraviti zaokret od etiopatogeneze psihoza ka izučavanju strukture i jezika psihotičnog subjekta (Krajnik, 2021).

Ipak, Federn navodi moguće uzroke bolesti poput akumulirane emocionalne napetosti koja je površinskog i situacionog porijekla, ali može da bude i duboko ukorijenjena u ranim godinama pacijentovog života. Navedena razlika se lako uočava u samom psihoanalitičkom radu činjenicom da neki pacijenti reaguju na uklanjanje anksioznosti putem transfera i psihoanalize, dok je za druge potreban dublji terapijski rad. Federn etiologiju radije sagledava u dinamici i procjeni ega i njegovih kateksi, odnosno u procjeni "emocionalne higijene" koju pruža spoljašnja sredina (primarno porodica), kao i cjelokupna istorija razvoja samog pacijenta (Federn, 1953).

Međutim, nailazimo na zanimljiv podatak da je Federn tokom svojih redovnih predavanja na psihoanalitičkim kongresima u Beču i Berlinu isticao značaj traumatskog iskustva u nastanku mentalnih poremećaja, posebno u genezi psihotičnih poremećaja. Tako je Federn 1927. godine na X međunarodnom psihoanalitičkom kongresu u Insbrucku, a u sklopu predavanja pod nazivom "Narcizam i Ja", naglasio da prvo otuđenje u djetinjstvu uvijek nastaje uslijed traumatskog šoka, a što opravdava činjenicom da kod mnogih ljudi koji su iskustveno doživjeli traumatski događaj, ego ostaje trajno oslabljen. Ovu tezu potkrepljuje kliničkim saznanjem da postoji razlika između dinamike strepnje i dinamike traumatskog šoka (Kondić, 1987). Naime, kod anksioznosti granica tjelesnog ega zadržava narcističku kateksu dok u situaciji traumatskog doživljaja ego gubi svoju nagonsku investiciju, te dolazi do osjećanja otuđenja (Federn, 1953, prema Kondić, 1987). Federn kroz svoje

radove kao da želi obnoviti Frojđovu teoriju traumatske neuroze, a u ovom slučaju i traumatske psihoze.

Federnova objašnjenja nekih psihotičnih fenomena

Federn klinički fenomen otuđenja (poremećaj u doživljaju spoljašnje realnosti koja se osjeća kao izmijenjena, daleka i strana) objašnjava kao poremećaj osjećanja tjelesnog ega, odnosno slabo investiranu reprezentaciju tjelesne granice ega. Kada ova granica izgubi svoju kateksu ili kada oslabi i podijeli se u egu, spoljašnji objekti se počinju percipirati i doživljavati kao strani, nepoznati i nerealni. Glavna odlika otuđenja bi bila smanjenost jasnoće i živosti percepcije koja se dešava u određenim situacijama i prilikama, te prema određenim osobama. Zanimljiv paradoks u ovom poremećaju Federn vidi u činjenici da i pored izmijenjene percepcije, apercepcije i propriocepcije ličnosti, njene intelektualne funkcije i prilagođenost ostaju netaknute. U tome se ogleda i specifično stanje neizrecivosti i tegobnosti takvih doživljaja subjekta. Prema ovom autoru povlačenje od objektnih odnosa se dešava prije samog otuđenja, a manifestacija takvog povlačenja se ogleda u neza interesovanosti i neosjetljivosti u odnosu na objekte. Otušenje može ići i u pravcu unutrašnjeg otušenja ega, a što se može uočiti u kliničkoj slici kada pacijenti misle da drugi ljudi mogu vidjeti njihove misli koje su bez granica – sopstveni ego je izgubio i vanjske i unutrašnje granice. Kod otušenja ego granice gube libidonožnu komponentu, dok je kod depersonalizacije jezgro ega lišeno libida granice (Federn, 1953).

Za fenomen depersonalizacije Federn predlaže i pojmove poput "cijepanje ega u iskustvu subjekta", ili "gubitak unutrašnje čvrstine ega". Depersonalizacija, po Federnu, podrazumijeva fiksaciju na raniji nivo razvoja ega u kome još uvijek ne postoji integracija tjelesnih i mentalnih reprezentacija, gdje one nisu inkorporisane u ego. Sve što nije obuhvaćeno u iskustvu ega doživljava

se kao nestvarno, otuđeno. Gubitak unutrašnje koherentnosti ega (sintetičke funkcije) nije slučajna već ide regresivno duž razvojne linije ega. U tom slučaju vlastite misli, osjećanja, različite tjelesne apercepcije se doživljavaju kao tuđe, a u težim slučajevima psihotične depersonalizacije subjekt samom sebi izgleda kao stran, sve do nivoa neprepoznatljivosti (Federn, 1953; Jevremović, 2012). Upravo Čeranić naglašava značaj integrišuće funkcije ega koja objedinjuje i sintetizuje sve ostale (objektne odnose, kontrolu i toleranciju nagona i impulsa), a koja gubitkom katekse dovodi do fragmentacije strukture ličnosti (Čeranić, 2005). I zaista, jedan od najdirljivijih kontratransfernih osjećanja u radu sa osobama koje boluju od psihotičnog poremećaja jeste trenutak neprepoznavanja sopstvenog lica koje iščezava u ogledalu.

Usljed oslabljene unutrašnje granice ega, odnosno katekse usmjerene na sintetičku funkciju ega, pojavljuju se halucinacije koje imaju karakter stvarnosti zato što potiču od psihičkih motiva koji su ušli u svijest, a da prethodno nisu bili investirani od strane ega i njegovih funkcija. U takvim stanjima osjećanja i mišljenja se mogu doživljavati kao da pripadaju drugim osobama (fenomen krađe misli) (Federn, 1953).

Jedan od najspecifičnijih simptoma depersonalizacije je poremećenost osjećaja kontinuiteta i kauzalnosti u samoj ličnosti. Poremećaj u kontinuitetu (netačno osjećanje za vrijeme, prošlost, sadašnjost i budućnost) manifestuje se u situaciji kada se prošla vremena doživljavaju kao sadašnja i *vice versa*. Također, depersonalizacija uključuje i narušen lični istorijski slijed uspomena u kombinaciji sa poremećajem doživljaja da li je nešto lično doživljeno ili to iskustvo pripada drugom/objektu (Federn, 1953).

Prema Federnu, depersonalizacija i otuđenje mogu biti monosimptomatska oboljenja koja prate neurotične poremećaje, te nastaju uslijed visokog kvantuma anksioznosti, emocionalnog šoka koji vodi do iscrpljenosti mentalne energije i drugih iskustava kada je ugrožen psihički i fizički integritet

ličnosti. Kao ozbiljnije bolesti ega mogu pratiti psihotične poremećaje. Intenzivno unutrašnje otuđenje može pripadati depresivnim psihozama, a intenzivna depersonalizacija može biti u sklopu shizofrenog procesa u ličnosti. Kao dijagnostički indikator u razlikovanju ova dva stanja, Federn izdvaja žalbe samih pacijenata koji se u sindromu otuđenja žale na čudnost i neprepoznatost vanjske stvarnosti koja je komplementarna gubitku i one unutrašnje, dok se kod depersonalizacije pacijenti najčešće žale na neodređenost i unutrašnju nesigurnost same ličnosti (Federn, 1953). Ovdje se ogleda mogućnost diferencijalne dijagnostike kada je u pitanju akutna faza bolesti koja podatke može crpiti i iz govora pacijenta, pored testološke procjene ličnosti (MMPI i Milonov multiaksijalni inventar ličnosti) (Ćeranić, 2011b).

Federnov doprinos u razumijevanju shizofrenog i paranoičnog/paranoidnog procesa

Federn daje sugestiju za procjenu poremećaja kapaciteta za apstraktno mišljenje u početnom shizofrenom poremećaju. Mišljenje, kao viša kognitivna funkcija treba da predstavlja probnu akciju, ispitivanje njenih mogućnosti, hipotetičko mišljenje, a prije same akcije i djelovanja. Adekvatnost rada mišljenja ogleda se u odvajanju pokušaja od akcije, te u razgraničenju objekta od njihove predstave u mišljenju. Da bi došlo do ovog odvajanja, granice mentalnog i tjelesnog ega trebaju da funkcionišu na adekvatan način. U probu psihotičnog procesa dolazi do poremećaja mišljenja u kome osoba sa shizofrenijom, umjesto probne akcije, misao doživljava kao da je pravi objekat i akcija, odnosno misli dobijaju karakter realnosti. Posljedica toga je da reprezentacije objekata bivaju zamijenjene sa samim objektima, a što vodi alteraciji spoljašnje realnosti koja predstavlja njen faslifikat (Federn, 1953).

Paul Federn smatra da shizofreni proces prodire i u predsvesne slojeve ličnosti gdje dolazi do gubitka katekse granica ovog dijela ličnosti, te oni

prestaju da funkcionišu na adekvatan način. Ako predsvjesno shvatimo kao "predvorje svijesti" gdje se nalaze misli, ideje, želje i afekti koji trenutno nisu svjesni ali u svakoj situaciji nose potencijal da budu uključeni u svjesni aspekt ega, te da se u njemu odvijaju mnoge mentalne funkcije poput pamćenja, opažanja, mišljenja, učenja, onda nam neće biti teško da shvatimo Federnovo sljedeće gledište (Frojd, 2006).

Naime, on smatra da jedna vrsta predsvjesnog falsifikata nastaje pogrešnim označavanjem u odnosu na realnost. Tako svima poznati fenomen/simptom u kome pacijent osjeća da su mu ideje pokradene, ili da su nametnute, nastaje projekcijom jednog unutrašnjeg procesa na drugu osobu. Psihički proces u krađi misli, po Federnu, predstavlja zaboravljanje pacijenta nečega što je prije znao. Ovakvo zaboravljanje kod neurotične osobe se tumači kroz analizu omaške zaboravljanja, dok kod pacijenta sa shizofrenijom objašnjenje se temelji na subjektivnom iskustvu. Takvo zaboravljanje može da nastane nakon što je pacijent razmišljao o određenoj osobi. Daljom asocijaciom on stiče lažnu sigurnost da je to isto zaboravljanje izazvano sadržajem prethodne misli. Otuda nastaje zaključak da je osoba o kojoj se radi bila krivac samog zaboravljanja određene asocijacije. Federn smatra da se u ovom slučaju i ne radi o "pravom" mehanizmu projekcije koja je nesvjesni proces, već on predlaže naziv "pripisivanje realnosti" ili "regresiju na realnost" (Federn, 1953).

Možda se u ovom objašnjenju Federn približio klajnijanskom konceptu projektivne identifikacije koja kao mehanizam služi za "smještanje" u drugu osobu određenih dijelova sopstvene psihičke realnosti (Klajn, 2002). Međutim, kod Federna izostaje značaj objektnih odnosa u teorijskim objašnjenjima. Kada je ideja o drugoj osobi stekla realnost, gubi se shvatanje pacijenta da su njegove misli, a ne sama ta osoba, uzrok gubitka njegovih ideja (Federn, 1953).

Također, fenomen "ubacivanja misli" Federn tumači na način da subjekt koji je pomislio na određenu osobu smatra da mu je sljedeći misaoni tok pod uticajem te osobe. U ekstremnijim slučajevima pacijent svaku pomisao na određenu osobu veže za sve naredne ideje ili gubitak tih ideja za tu istu osobu. Federn na zreo i humorističan način zapaža da "ludi kao da drže stranu kritičkoj epistemologiji." (1953:198).

Ovakvim objašnjenjem Federn zajedno s psihoanalitičkom teorijom odbacuje dominantu psihijatrijsku paradigmu koja je orijentisana na deskripciju i taksonomiju simptoma koji se smatraju besmislenim u govoru pacijenta, te isključivo kao izraz medicinske bolesti. Federnovim pristupom se daleko bolje razumiju narušeni kognitivni procesi osobe oboljele od shizofrenije.

Kod paranoičnih i paranoidnih sumanutosti, danas poznatih u ICD-10 pod nazivom "Poremećaj sa sumanutošću", u samom početku bolesti spoljašnje ponašanje je manje klinički upadljivo. Kod osoba oboljelih od ove vrste poremećaja falsifikati realnosti leže na lažnim misaonim konstrukcijama koje u početku mogu imati uporište u opravdanim premisama logičkog zaključivanja, npr. osoba koja smatra da je posmatraju ljudi na ulici ne verbalizuje nemoguću situaciju jer socijalno ponašanje ljudi uključuje kontakt očima u javnom saobraćaju, reakcije jesu pretjerane, ali i odgovarajuće. Međutim, sposobnost za ispravno rasuđivanje, introspekciju i samokritičnost se vremenom gubi, te dolazi do formiranja sumanutih paranoidnih sistema. Klasična psihijatrijska misao, također, navodi da kod paranoičnih pacijenata jedan dio realnosti, koji tematski nije uključen u paranoidni sistem, ostaje očuvan te odatle ostaje mogućnost da takvi pacijenti konstruišu finu nit logike u svojim sumanutostima te je kliničarima nekad teško da procijene šta je realnost, a šta poremećaj u ličnosti. Ovo je posebno izraženo kod paranoje *querulans* (kverulanti) koji svoje sudske parnice mogu da iznesu do tančina (Federn 1953; Marić, 2005). Prema Federnu svaka paranoidna misao

oslanja se na ideje odnosa koje vremenom dobijaju karakter paranoidnosti. Međutim, za razliku od lažne realnosti koju konstruiše shizofreni ego, kod paranoičara dolazi do stvaranja lažne sigurnosti koja se pripisuje ideji proganjanja dok još uvijek nije izgrađena lažna sigurnost. Federn to slikovito opisuje riječima: "Lažna sigurnost je paranoičaru ono što je lažna realnost shizofreničaru." (1953:158). Situacija koja za zdravu ličnost predstavlja samo potencijal i mogućnost, za paranoika ona nosi dimenziju vjerovatnosti, a zatim i potpune sigurnosti. Ego funkcije rasuđivanja kao i pojmovi vjerovatnoće i nevjerovatnoće, mogućnosti, postojanja i nesigurnosti, dominantno su oštećeni kod perzistentnih sumanutih poremećaja. Ideje, zaključci i premise se doživljavaju i osjećaju kao sigurne (Federn, 1953).

Bazična diferencijacija između lažne sigurnosti i lažne realnosti počiva na različito oslabljenim ego funkcijama. Lažna realnost podrazumijeva izgradnju surogat realnog svijeta u kome su prošireni tjelesni i mentalni ego, dok lažna sigurnost znači poremećaj u procjenama svijeta u kome je proširena samo granica mentalnog ega. Federn čak nijansira razliku između paranoidnog i paranoičnog mišljenja navodeći da za razliku od paranoičara, paranoidni pacijenti uspostavljaju lažnu vjerovatnoću umjesto lažne sigurnosti (Federn, 1953).

Kao još jednu, a bitnu, razliku između shizofrenog i paranoičnog/paranoidnog mišljenja, Federn navodi činjenicu da u prvom slučaju shizofreni ego produkuje misli koje prate i utiču na pacijentovo ponašanje te određuju izbor reakcije. Ukoliko ne postoji situacija provokacije, lažna realnost može da se ignoriše do određene granice. Lažne ideacije formiraju njegov aktuelni život i funkcionisanje. Međutim, kod paranoičnog mišljenja je izražen poremećaj istog u segmentu planiranja akcija koje anticipiraju buduću ego situaciju na osnovu sjećanja na prošle ego situacije. Priroda planiranja u mišljenju paranoičara povezuje lažnu sigurnost sa lažnom realnošću, jer potonja daje

sigurnost paranoidnoj misli - sve što se osjeća kao realno, osjeća se kao sigurno. Iako su u početku paranoičnog sumanutog procesa činjenice realnosti očuvane, gubitak katekse ego granica dovodi do toga da pacijent sopstvene misli u svakoj datoj situaciji pamti kao realnost i zato se produblјivanjem psihotičnog procesa doživljavaju kao sigurne (Federn, 1953).

Zanimljivo je Federnovo zapažanje da kognitivno propadanje ličnosti u psihotičnom procesu nastaje uslijed nedostatka potrebe da se koriste intelektualni kapaciteti koji više nemaju svrhu u testiranju, provjeri, adaptaciji i manipulaciji s realnim svijetom, a ne zbog nekog genetskog faktora ili biološke determinisanosti u ličnosti pacijenta. Ovakvim stavom Federn je proširio mogućnost uspješnog kliničkog rada sa psihotičnim pacijentima u smislu procjene onih funkcija koje nisu zahvaćene shizofrenim ili paranoičkim procesom, te njihovo jačanje i ohrabrivanje u svakodnevnom samostalnom ili relacionom kontekstu. Tako klinička procjena ličnosti i sposobnosti nosi širinu i sveobuhvatnost, ali i potrebnu etičnost u smislu razbijanja stereotipa i predrasude da se sa osobama oboljelim od psihoze ne može "ništa raditi" (Ćeranić, 2011a; Federn, 1953).

Federn pravi zaokret u dotadašnjoj psihoanalitičkoj misli smatrajući da shizofrenija kao bolest ne započinje gubitkom spoljašnje realnosti već stvaranjem pojmova o lažnoj realnosti. Radeći isključivo kroz uspostavljanje pozitivnog transfera sa psihotičnim pacijentima, Federn je uočavao da prve pogrešne interpretacije i lažne činjenice počivaju na događajima iz prethodnog dana, a što je ovaj analitičar posmatrao kroz detaljno vođenje kliničkih intervju sa pacijentima. Kroz razgovore sa njima Federn je uočavao da oni procesno dodaju ili oduzimaju neke psihološki značajne podatke koji su polako počinjali graditi lažnu realnost. Ovi prvi simptomi nisu započinjali kao odbrambeni manevri, a ovaj stav potkrepljuje činjenica da je realnost kojom su misli zaokupljene daleko bolnija nego same misli (Federn, 1953).

Za Federna psihoza nije ishod odbrambenih formacija, već poraz ega koji je oslabljen ili krajnje oštećen uslijed posustajanja pred nagonskim silama, zahtjevima spoljašnje sredine i konflikata koji iz njih nastaju. U tom smislu gubitak realnosti je odbrana psihotičnog dijela ličnosti, a poraz onog zdravog i funkcionalnog dijela (Federn, 1953). Sa ovim gledištem Federn konstruiše specifičnu teoriju psihoze zasnovanu na dekteksi, dok je Freud, pokušavajući objasniti odvajanje libida (dekateksu) od objekata, upadao u sopstvenu zamku objašnjenja teorije psihoza: da li psihotični poremećaji predstavljaju ishod konflikta ili deficita, odnosno da li se oni objašnjavaju jedinstvenom teorijom (intrapsihički konflikt) ili specifičnom teorijom (dekateksa). To pitanje će biti prisutno i u radovima psihoanalitičara posle Freuda, a Čeranić nas upozorava i podsjeća na značaj različitih psihoanalitičkih perspektiva u objašnjenjima etioloških faktora, primarno shizofrenije, ali i drugih psihotičnih poremećaja te da jednostavnih odgovora nema već samo i uvijek "pojedinaca skopčanih na sebi svojstven način" (Čeranić, Smajić, Radosavljević, 2011).

Bitno je naglasiti da će ovo Federnovo gledište dominantno odrediti mogućnost liječenja psihotičnih pacijenata čiji tretman počiva na radu i proširivanju teritorije zdravog ega kod pacijenta, a što bi vodilo u stalno i iznova prepoznatu lažnu realnost. Zanimljivo je zapažanje da će i Bion, klajnijanski orijentisan psihoanalitičar, poslije Federna pisati o paralelnom postojanju psihotičnih i nepsihotičnih dijelova ličnosti (1984). Izgleda da je ovaj teorijski pogled, uz sve nijanse i dodatke savremenih psihoanalitičkih teorija, vodio u razvoj veoma zanimljivih koncepata poput "psihotični dio ličnosti" u teoriji Biona (1984) i Edne O'Shaughnessy (2005), kao i "psihotična organizacija ličnosti" u radovima Pérez-Sánchez (2018).

Psihoanaliza kao da je zaista zadala udarac klasičnoj psihijatriji, pomalo nihilističkoj ili, govoreći u manje agresivnim terminima, ova teorija je ople-

menila potonju smatrajući da su psihotični fenomeni dinamičke prirode, a ne statične ili anatomske.

Federnov pristup u kliničkom tretmanu osoba sa psihozom

Federn daje klinička zapažanja koja su bila futuristička u odnosu na tadašnji psihijatrijski diskurs, navodeći da u liječenju psihotičnih pacijenata nije dovoljno usmjeriti pažnju na postavku tačne dijagnoze i prognoze, kao što nije dovoljno obaviti hospitalizaciju pacijenta i dati mu određenu psihofarmakoterapiju. Puštanje psihotičnog procesa da se dalje razvija dok ga stručnjaci posmatraju sa psihološkim i kliničkim interesovanjima je besmislen posao (Federn, 1953).

Federn smatra da sprovođenje odgovarajućeg medicinskog i psihoterapijskog tretmana pacijenata može konstruktivno uticati na kliničku sliku u pogledu težine toka bolesti, ali i u pogledu uspostavljanja potpunih ili relativno stabilnih perioda gdje pacijentov odnos prema realnosti ostaje očuvan. U svojim spisima Federn izražava poštovanje Melanie Klein zbog njenog doprinosa razumijevanju psihotičnih poremećaja, kao i liječenju psihoze kod djece. U to vrijeme su bili aktuelni prikazi kliničkih slučajeva Melanie Klein koje je iznosila na međunarodnim psihoanalitičkim kongresima, pa se Federn referiše na njih. Ipak, on smatra da za klajnijansku teoriju treba više kliničke provjere njene teorije, posebno prilikom uzimanja anamneze djece analizirane u klajnijanskom settingu (Federn, 1953).

Federn navodi da se u početku njegovog analitičkog tretmana psihotičnih pacijenata većina psihoanalitičara izjašnjavala da sa narcističkim duševnim bolesnicima, kako su se tada nazivali psihotični pacijenti, nije moguće uspostaviti bilo kakav transfer. Ako nema transfera onda nema ni psihoanalize, govorili su tadašnji psihoanalitičari, čak i Freud (Federn, 1953; Vulević, 2016).

Njegov važan doprinos u tretmanu osoba sa psihotičnim poremećajima počinje oko pitanja uzimanja anamneze o istoriji bolesti od psihotičnih ili postpsihotičnih pacijenata, gdje on primjećuje da pacijenti odbijaju da se sje-te svojih psihotičnih stanja. Primoravanje pacijenata da se prisjećaju svojih psihotičnih dekompenzacija može dovesti do ponovnog vraćanja mentalnog sloma ili pogoršanja ukoliko je uspostavljena parcijalna/stabilna remisija. Federn preporučuje da se anamnestički podaci uzimaju od članova porodice, a kada to nije moguće, onda pacijentu treba pristupiti oprezno i uz jasno manifestovanje empatijskog odgovora od strane kliničara. Savremena psihijatrija danas poznaje postraumatska stanja nastala nakon psihotičnih epizoda, a koja predstavljaju izvore straha, anksioznosti, zbunjenosti, tuge, depresivnih osjećanja, gubitka samopoštovanja kod ovakvih pacijenata (De Masi, 2009). Federn je oštro kritikovao psihijatriju zasnovanu na Kraepelinovim načeli-ma, a gdje su se pacijenti izrazito objektivizirali bez pokušaja razumijevanja njihovih emotivnih stanja, ali i cjelokupne strukture ličnosti. Dakle, na klinič-kom planu uzimanje anamnestičkih podataka ne bi trebalo da bude rutinski posao, a da pri tom ispitivači nemaju empatijski odgovor prema pacijentu (Ćeranić, 2011b; Federn, 1953).

Također, da bi se otpočeo psihoanalitički ili psihoterapijski tretman, Federn zapaža da je uvijek potrebna osoba koja je zainteresovana za pacijenta i koja želi da se brine o njemu i njeguje ga za vrijeme tretmana, ali i posle njega. Pa-cijent, usljed psihičkih tegoba, treba pomoć i zaštitu izvan analitičkih seansi. Bez podrške u socijalnoj sredini, pa makar to bio i prijatelj, liječenje je osuđe-no na neuspjeh, smatra Federn (1953). On čak preporučuje i psihoanalitičku obuku medicinskih sestara i pomoćnih radnika u bolničkim uslovima.

Jedan od najbitnijih faktora, svakako, predstavlja rješavanje konfliktnih si-tuacija u porodici, a koji jednim dijelom predstavljaju etiološke faktore same bolesti kod pacijenta. Liječenje psihotičnog pacijenta koji će se vratiti u istu

porodičnu dinamiku iz koje je došao, predstavlja "Sizifov posao" prema ovom psihijatru i psihoanalitičaru. Federn ironično zapaža da, ponekad, briga za druge članove porodice zahtijeva više angažovanja nego za samog pacijenta (Federn, 1953).

Ovakve Federnove postavke u današnjem vremenu predstavljaju službe i nadležnost centara za mentalno zdravlje i centara za socijalni rad, a koji su usko povezani sa sistemom porodične medicine koja brine o svakoj bolesnoj individui. U kontekstu tadašnjeg vremena, ove Federnove smjernice bi se mogle smatrati kao preteče razvoja destigmatizacije psihijatrijskih bolesnika, ali i kao začeci koncepta mentalnog zdravlja koji uključuju rad u socijalnoj sredini iz koje dolazi oboljeli. Ovaj trend u psihoanalizi se nije često susretao. Također, ovakav pristup uključuje pitanje resursa otpornosti ličnosti van hospitalizacije na kojima, također, počivaju mogućnosti adekvatne brige i zaštite, kao i prevazilaženja stresa (Stanić, 2019, 2021).

Kroz Federnove radove (1953), a koji su pisani u prvoj polovini 20. vijeka, uočavaju se obrisi savremenih koncepata mentalnog zdravlja koji počivaju na ukidanju psihijatrijskih bolnica kao azila i trajnih smještaja u kojima raste broj hronično oboljelih pacijenata. Federn se zalagao za smanjenje broja ponovljenih hospitalizacija, smatrajući da psihijatrijski nihilizam može odvesti ličnost od akutnog otuđenja do hronične regresije ega, te tako pacijenti (p) ostaju "mentalne olupine". U tom pogledu, rad psihoanalitičara nije jedini, već su u mentalnoj njezi bolesnika jednako potrebni psihoanalitički obučeni psiholozi, socijalni radnici, njegovatelji, staratelji, pedagozi.

Federn iznosi praktična i lako primjenljiva uputstva za što uspješnije liječenje i pomoć psihotičnim bolesnicima, dok npr. klajnijanski autori ostaju čvrsto fiksirani za individualnu analizu dubokih slojeva psihičkog realiteta kod pacijenata, a koja se teško može koristiti i primjenjivati u svakodnevnom kliničkom radu, a bez potrebne trening analize (Rosenfeld, 1971; Segal, 1990).

Federnov koncept psihotičnog transfera

U Federnovoj formulaciji "psihotični transfer" nalazimo stožer njegovog pogleda na transfer kod psihotičnih pacijenata. Metod koji ovaj psihoanalitičar preporučuje nije modifikovana psihoanaliza, danas poznata kao psihoanalitička psihoterapija, već ortodokсни frojdoski metod koji uključuje ekonomska, topička i dinamska stanovišta. Potonji koncepti ostaju isti, ali Federn revidira analizu otpora i transfera kod psihotičnih pacijenata, smatrajući da su njihovi otpori srušeni te da analitičar mora da ih ponovo uspostavi. Pošto je kod ovakvih pacijenata nesvjesni materijal isplivao na površinu, slobodne asocijacije nisu potrebne osim u rijetkim slučajevima. Dok se kod neurotika želi osloboditi potiskivanje, kod psihotičnih pacijenata se ovaj mehanizam treba ponovo uspostaviti (Federn, 1953).

Da bi se otpočelo analitičko liječenje psihotičnih, kao preduslov Federn navodi sljedeću procjenu: (1) da je pacijent sposoban za transfer, makar i u minimumu intenziteta; (2) da je jedan dio ega očuvan, te da pacijent ima minimalan uvid u bolest; (3) da je jedan dio ličnosti usmjeren na realnost (Federn, 1953).

Iako eksplicitno navodi ove uslove za analizu, u kasnijim Federnovim radovima možemo naći njegova uvjerenja koja svjedoče i o metodama osnaživanja ego funkcija koje su najmanje oštećene, a onda na osnovu toga počinje i transferno liječenje pacijenata.

Ovde uočavamo vrlo jasno razliku između Federnovog analitičkog tretmana i pristupa klajnijanskih psihoanalitičara. Ukoliko je pacijent potpuno isključio realnost, klajnijanski autor (Rozenfeld, 1971) bi to tumačio kao aktivaciju deluzionog objektnog odnosa u kome je pacijent zarobljen, te bi, shodno tome, pružao konkretne interpretacije koje bi pomogle pacijentu da ponovo uspostavi zdravi self koji komunicira sa spoljašnom realnošću. Bion (1959)

bi to sagledavao u terminima napada na mišljenje, interpretaciju i samog analitičara, a kao pokušaj da se porekne psihička realnost koja je uronjena u intenzivna osjećanja bola, krivice, sadizma, ljubavi, mržnje. Za razliku od Federna, klajnijanski trend ostaje na analizi cjelokupnog sadržaja, a koji je često uronjen u najarhaičnije dijelove psihičkog realiteta.

Federn iznosi podatak da mu je Freud jednom prilikom lično rekao: "Psihotičari su nevolja za psihoanalizu" (1953:183), jer je smatrao da kod njih nema transfera i zdravog ega zbog duboke regresije na fazu primarnog narcizma. Kada je i sam shvatio da svaki oblik narcizma nije nužno duboko regresivan, Freud je izostanak transfera kod psihotičnog pacijenta tumačio kao izuzetan ponos i prkos.

Međutim, Federn smatra da je psihotični pacijent željan da uspostavi transfer kako svojim zdravim tako i patološki alteriranim dijelovima ega. Transfer iz psihotičnog dijela ličnosti može da nosi opasnost i rizik za agresiju, nasilni čin od strane pacijenta, ali takođe može da vodi obožavanju ličnosti analitičara. U ovim slučajevima kontakt sa pacijentom je onemogućen, kao i dalje liječenje (Federn, 1953).

Za klajnijanske autore, ovakva dinamika je neminovna, pa i očekivana zbog uticaja paranoidno-shizoidne i depresivne pozicije, a koje su prožete ranim persekutivnim anksioznostima, omnipotentnim doživljajima selfa i objekata, cijepanjima, arhaičnim emocijama itd. U skladu sa tim, klajnijanski psihoanalitičari analiziraju i interpretiraju takve transferne situacije (Klajn, 2002).

Usljed krhke ego strukture, psihotični pacijent teško odvaja spoljašnju i unutrašnju realnost, a samim tim i psihoanalizu od života, te se zbog ovog ne preporučuje ležanje na kauču, smatra Federn (1953).

Smjernice za uspostavljanje i vođenje pozitivnog transfera

Federn stavlja pozitivan transfer u centar samog psihoanalitičkog liječenja pacijenata. Smatra da se ovakav transfer mora njegovati "kao nešto skupocjeno" jer se kroz njegov uticaj može pomoći pacijentu da stekne kontrolu nad svojim psihotičnim reakcijama, nakon što nauči da ih razumije. Kroz pozitivan transfer, smatra Federn (1953), otvaraju se mogućnosti analize i uviđanja u suštinske konflikte psihoze koji su smješteni u samu bazu ličnosti – ego.

Prema Federnu, pozitivan i funkcionalan transfer se uspostavlja:

- iskrenošću, ljubaznošću i autentičnim razumijevanjem pacijenta;
- strpljivim nastojanjem da se razumiju psihotični simptomi poput sumanutih misli, halucinacija i strahova jer se pacijent nikad ne adaptira na njih, a kako je smatrala psihijatrijska struka; naprotiv, one pokreću uznemirenost, strah i tegobe;
- kada su u pitanju interpretacije treba trenirati strpljenje jer pacijenti često odbacuju analitičareva objašnjenja intrapsihičke dinamike, a već sljedećeg dana pacijent ih može razumjeti;
- treba izjegavati stroge ukore i okrivljavanje, a posebno superiorne, "dželatske" osmijehe i laž prema pacijentima;
- svaki dodir po obrazu ili ramenu koja ukazuje na nadmen stav prema pacijentu, ili da se on tretira kao luckasto dijete, duboko se doživljava kao uvreda od strane samog pacijenta; ovim stavom Federn, također, uvodi pitanje ličnih granica i prostora koje je veoma zastupljeno u današnjoj psihoterapijskoj praksi;
- svako omalovažavanje i potcjenjivanje treba izbjegavati, a psihotični pacijent ima puno pravo da njegova ličnost bude poštovana;
- u pridobijanju povjerenja od strane pacijenta treba uvijek imati na umu da njihovo nepovjerenje nije rezultat bolesti već sasvim normalna reakcija onog dijela ličnosti koji je zdrav.

- prije završetka svake analitičke seanse, svi nesporazumi trebaju biti razriješeni, dok pozitivni rezultati razgovora moraju biti objašnjeni pacijentu jednostavnim riječima. (Federn, 1953)

Federn svoj odnos prema psihotičnim pacijentima podiže u ravan utemeljenja ljudskih prava kada su u pitanju psihijatrijski pacijenti, a koja su zadnjih godina dominantno polje proučavanja anglo-američkih zemalja. On smatra da se kroz prvu posjetu psihijatrijskoj bolnici može relativno brzo otkriti kvalitet psihološkog razumijevanja i kliničkog tretmana pacijenata od strane nadležnog osoblja. Kao glavni kriterijum uzima prisutnost stare navike kod zdravstvenih radnika da se na sadistički način podsmjehuju pacijentima, a Federn to opisuje kao "kriminalni smijeh zdravih osoba nad žrtvama duševne bolesti" (1953:190). Kada ovo iznosimo trebamo uzeti u obzir vremenski okvir ovih Federnovih zapažanja koja su bila daleko ispred svog vremena i koja su isticala značaj etičkih, humanističkih i empatijskih principa u radu sa psihotičnim pacijentima.

U konačnici, Federn (1953) odustaje od definicije da li psihotični pacijent stvara transfer, u pravom smislu te riječi, ili je u pitanju jedna nova vezanost. Za njega je evidentno da su takvi pacijenti od djetinjstva bili uskraćeni za objektivne odnose sa ocem, majkom, braćom ili sestrama koji pružaju razumijevanje i ljubav. U tom smislu, Federn opovrgava nalaze britanske škole objektivnih odnosa koje objekte dijele na dobre i loše.

Federn, također, iznosi mišljenje prema kojem analitičar uvijek treba re-agovati ukoliko je pacijentu potrebna pomoć, bez čekanja na tačno vrijeme seanse. Također, odluke o pauzi analize treba donijeti pažljivo kako pacijent uslijed anksioznosti i retraumatizacije ne bi "skliznuo" u pogoršanje (Federn, 1953). Neke od Federnovih postupaka u radu sa psihotičnim pacijentima, a koji su svakako bili avangardni i van standarda liječenja tog vremena,

nalazimo i u radu Friede Fromm-Reichmann (1939) koja je dolazila i u deset sati naveče na odjeljenje jer je određeni pacijent mogao samo tada da komunicira, ili je pak vodila pacijenta na večeru, bioskop, šetnju.

Korištenje interpretacija i važnost procjene zdravih dijelova ega

Federn ističe značaj nekontrolisanog isplivavanja nesvjesnog sadržaja u ego tokom psihotičnog procesa što dovodi do psihotičnih dekompenzacija. Zato ne radi na interpretaciji nesvjesnog materijala već akcent stavlja na jačanje pacijentovog ega kome pokušava vratiti njegove granice (spoljašnje i unutrašnje), te obezbijediti dovoljnu kateksu ega (mentalnom higijenom), kako bi mogao da izdrži dinamičku snagu nesvjesnog (Federn, 1953).

Federn smatra da je neosnovano mišljenje klasične psihijatrije prema kojem pacijenti teško mogu steći uvid u svoje stanje. Iskustvo koje je imao sa svojom prvom, pacijentkinjom koja je imala shizofreniju uvjerilo ga je da kod psihotičnih pacijenata postoje nagle promjene primarnog i sekundarnog procesa, a ovaj potonji se često previđa jer se kod psihotičnih ne traže zdravi dijelovi ega. Kada se sa pacijentom radi na njegovim preostalim zdravim ego funkcijama, postoji i šansa da se ponovno uspostave granice mentalnog i tjelesnog ega (Federn, 1953).

Federn je svojom modifikacijom psihoanalitičke tehnike razbio mit o savršenoj analizi psihotičnih pacijenata. On nas senzibilise za uočavanja malih koraka koji imaju veliki značaj. Zadovoljstvo radom treba da počiva na činjenici da se pacijent aktivno vratio u život, nekad bez psihotičnih rezidua, a ponekad i sposoban za njihovo stalno disimuliranje. Iako je krajnji rezultat zadovoljavajući, ne smije se zanemariti činjenica o vulnerabilnosti psihotičnih struktura ličnosti (De Masi, 2009), te potreba za stalnom, a možda i doživotnom, postanalitičkom njegom i mentalnom higijenom ega.

Prema Federnu, jedan od prvih znakova poboljšanja i reintegracije ega je sposobnost pacijenta da sagleda suprotne procese u svojoj ličnosti: prikrivena, masivna i potisnuta osjećanja sa jedne strane, te suočavanje sa oboljelom strukturom sa druge strane. Manifestacije ove reintegracije ega uočavaju se i u želji pacijenta da učestvuje u istraživanju i liječenju svog bolesnog dijela ličnosti, a kroz zajednički rad sa psihoterapeutom. Dobro socijalno i profesionalno funkcionisanje, prema Federnu, ne predstavljaju znake reintegracije ega jer ovakvi procesi mogu da leže na transfornim reakcijama i regresiji na stanje poslušnog djeteta, a ne na bazi zdravog ega. U samom zaključku o tretmanu psihotičnih pacijenata, Federn nas upozorava na Freudov savjet da se liječenje uvijek otpočinje od površine svjesnih slojeva (Federn, 1953).

DISKUSIJA

Kada razmatramo procjenu ličnosti osoba sa psihotičnim poremećajem u kontekstu njenih aktuelnih intelektualnih efikasnosti, kognitivnog stila funkcionisanja, ali i procjenu funkcionisanja ostalih kognitivnih funkcija (percepcija, pažnja, pamćenje, učenje, zaključivanje), na raspolaganju nam stoji teorija ego psihologije, koja se najviše približila kliničkoj i akademskoj psihologiji. Na tom terenu se možemo oslanjati na Federnova gledišta u kojima se naglašava značaj sagledavanja, s jedne strane oboljenja ega i disfunkcionalnost njegovih određenih funkcija, a s druge strane se ističe značaj procjene očuvanih funkcija ega. Ovakav pristup je naročito koristan kada radimo sa psihotičnim subjektom kod koga su uslijed izbijanja psihotičnog procesa u ličnosti narušene kognitivne funkcije. Orijentacijom na zdrave dijelove ličnosti pacijenta kroz psihološke procjene možemo sugerisati i ostalim stručnim saradnicima (psihijatri, radnookupacioni terapeuti, socijalni radnici) na ona očuvana uporišta u pacijentu, "nepsihotična ostrva", preko kojih bi ličnost mogla da se vodi u pravcu oporavka (Federn, 1953).

Federnove smjernice za terapijski rad s psihotičnim pacijentima mogle bi imati praktični značaj i u aktualno vrijeme. Njegove preporuke za uspostavljanje pozitivnog transfera mogu biti od koristi kada s pacijentom želimo ostvariti odnos povjerenja, kooperativnosti, razumijevanja i podrške. Također, Federnov rad, koji se zasnivao na zajedničkom ispitivanju i dekonstrukciji lažne realnosti i uvjerenja kod psihotičnog pacijenta, može biti klinički upotrebljiv uz prethodno sagledavanje i osnaživanje zdravih i adaptivno funkcionalnih dijelova ega. Naravno, poželjno je da ovakav rad bude pod stručnom supervizijom, po mogućnosti psihoanalitički orijentisanog stručnjaka. U Federnovim radovima možemo iščitavati izuzetan klinički senzibilitet po pitanju dinamičnog emocionalnog života psihotičnih pacijenata kome treba pristupiti uz izuzetan oprez, a koji se reflektovao na transferno-kontratransferni odnos. Uslijed oštećenih različitih funkcija ega, "logika ponašanja" psihotičnog subjekta često može izgledati strana i nerazumljiva kliničaru, ali pažljivim pristupanjem, promišljanjem i "oslušivanjem pacijentovog nesvjesnog u samom sebi" (Ćeranić, 2011a), kliničar može, makar i u minimalnom koraku, premostiti jaz usamljenosti između njega i psihotičnog pacijenta.

ZAKLJUČAK

Zbog čega je važan i aktualan Federnov psihoanalitički pristup u razumijevanju psihotičnih poremećaja? Poslužit ćemo se Gabbardovom (1994) definicijom psihoanalitičkog pristupa koji on definiše kao koncept psihodinamske psihijatrije i kliničke psihologije, a koji se razlikuje od tradicionalnog medicinskog pristupa u psihijatriji gdje je pacijent objektiviziran, primarno tretiran kao bolesnik i kao nosilac patoloških fenomena i simptoma, koji je pasivan u dijagnostičkom procesu i, posebno, u oblasti psihofarmakoterapije. U takvom procesu subjektivitet pacijenta je isključen, kao i njegovo aktivno učestvovanje

u terapijskom procesu. Psihoanalitički pristup subjekta shvata u cjelini, a ne samo kao pukog nosioca patologije jer svaka ličnost ima svoje individualne karakteristike, svoju životnu priču i iskustvo. Sličan klinički senzibilitet nalazimo i kod autorke Ćeranić (2005, 2011a, 2011b) koja navodi da svaka ličnost ima svoje personalne jednačine, koje imaju svoje odbrane, anksioznosti i svoj unutrašnji fantazijski svijet. Ako je Kraepelin davao jasne upute da se zane-mari govor psihotičnog subjekta jer on ništa ne ukazuje osim na postojanje bolesti, Federn govori kako da slušamo psihičku bol subjekta sa psihozom, kako da na empatičan način razumijemo kompleksan unutrašnji svijet, te kako da, poštujući osnovne etičke i profesionalne postulate struke, orijenti-šemo svoj rad na sagledavanje i osnaživanje onih dijelova koji nisu zahvaćeni psihotičnim procesom, pristupajući sa pozicija postojećih "zdravih" funkcija.

LITERATURA

- Bion, W. R. (1959). Attacks on Linking, *International Journal of Psycho-Analysis*, 40, 308-315.
- Bion, W.R. (1984). *Second Thoughts: Selected Papers on Psycho-Analysis*. London: Maresfield Reprints.
- Bollas, C. (2015). *When The Sun Bursts: The Enigma of Schizophrenia*. London: Yale University Press.
- Ćeranić, S. (2005). *Normalni razvoj ličnosti i patološka uplitanja*. Istočno Sarajevo: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Ćeranić, S. (2011a). *Životni i stvaralački putevi psihoanalitičara*. Istočno Sarajevo: Univerzitet u Istočnom Sarajevu.
- Ćeranić, S. (2011b). *Klinička procjena ličnosti i sposobnosti*. Istočno Sarajevo: Za-vod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Ćeranić, S., Smaić, J., Radosavljević, R. (2011). Shizofrenija - konflikt ili deficit? *Radovi Filozofskog fakulteta*, 13, 303-316, Pale: Filozofski fakultet.

- De Masi, F. (2009). *Vulnerability to psychosis: A Psychoanalytic Study of the Nature and Therapy of the Psychotic State*. Routledge, Taylor & Francis Group.
- De Masi, F. (2015). *Working with difficult patients: From Neurosis to Psychosis*. Routledge, Taylor & Francis Group.
- Dimitrijević, A. (2003). Pojam granica ličnosti i njihovi začeci u ranom razvoju. *Psihologija*, Vol. 36 (4), 425-436.
- Federn, P. (1953). *Ego Psychology and the Psychoses*. New York: Basic Books.
- Frojd, S. (2006). *Kompletan uvod u psihoanalizu*. Podgorica: Nova knjiga.
- Fromm-Reichmann, F. (1939). Transference Problems in Schizophrenics. *The Psychoanalytic Quarterly*, 8:4, 412-426.
- Gabbard Glenn, O. (1994). *Psychodynamic psychiatry in clinical practice: The DSM-IV edition (2nd edition)*. Washington, DC: American Psychiatric Press.
- Jevremović, P. (2012). *Telo, fantazam, simbol*. Beograd: Službeni glasnik.
- Jung, K.G. (2020). *Psihogeneza duševnih bolesti*. Podgorica-Beograd: Narodna knjiga i Mina books.
- Klajn, M. (2001). *Unutrašnji svet dečije psihe*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Kondić, K. (1987) *Psihologija Ja*. Beograd: Nolit.
- Kondić, K. (1998). *Psihodinamska razvojna psihologija*. Beograd: Plato.
- Krajnik, N. (2021). Nesvjesno pod otvorenim nebom psihoze. Seminar: *Meta-morfoze subjektivnosti*. Ljubljana: Slovensko društvo za lakanovsku psihoanalizu.
- Marcus, E. (1992). *Psychosis and Near Psychosis: Ego Function, Symbol Structure*. New York, NY: Springer-Verlag.
- O'Shaughnessy, E. (2015). Psychotic Part Of Personality. *International Dictionary of Psychoanalysis*, 1416-7.
- Pjano, O. (2021). Mehanizmi odbrane u frojdovskoj i klajnijanskoj teoriji: kliničke implikacije u psihoanalitičkom tretmanu. *Zbornik radova sa studentske konferencije*. Pale: Filozofski fakultet Univerziteta u Istočnom Sarajevu.

- Pérez-Sánchez, A. (2018). *Psychotic organization of the personality: Psychoanalytic Keys*. London: Routledge.
- Rosenfeld, H. (1971). Contribution to the psychopathology of psychotic states: The importance of projective identification in the ego structure and the object relations of the psychotic patient', in P. Doucet and C. Laurin (eds.) *Problems of Psychosis*. Amsterdam: Excerpta Medica.
- Rouzen, P. (1989). *Brat životinja: Priča o Frojdu i Tausku*. Beograd: Dječije novine.
- Rudinesko, E., Plon, M. (2002). *Rečnik psihoanalize*. Novi Sad: Izdavačka knjižnica Zorana Stojanovića.
- Sandler, Dž., Dar, K., Holder, A. (1998). *Pacijent i analitičar*. Beograd: Paideia.
- Stanić, I. (2019). *Resursi prevladavanja stresa: salutogena perspektiva*. Pale: Dis-Company.
- Stanić, I. (2021). *Mentalno zdravlje: putevi definisanja i potraga za indikatorima*. Tematski zbornik – Mentalno zdravlje i kvalitet svakodnevnog života studenata u Republici Srpskoj, 61–72. Banja Luka: Sociološko društvo Republike Srpske.
- Segal, H. (1990). *The work of Hanna Segal: A Kleinian Approach to Clinical Practice*. Northvale, NJ, London: Jason Aronson.
- Vulević, G. (2016). *Razvojna psihopatologija*. Novi Sad: Akademska knjiga.

Federn's concept of psychotic disorders: actuality in the modern clinical-psychological approach

Irena Stanić*

Department of Psychology, Faculty of Philosophy, Pale University of East Sarajevo

Ognjen Pjano

JZU Institute for Forensic Psychiatry, Sokolac

Abstract

Paul Federn (1871-1950), a second-generation Austrian psychiatrist and psychoanalyst, was the founder of ego psychology, but also an original clinician and theorist in the field of understanding psychotic disorders. Although initially his work remained unnoticed in the psychoanalytic community due to the lack of interest of psychoanalysts in researching the psychosis, modern psychiatric thought again reveals his significance. The aim of this paper was to look at the basic concepts of Federn's theory of psychotic ego disorders such as personality boundaries, narcissism, experience of physical and mental ego and cathexis, as well as contemporary readings of his postulates in the context of clinical work of psychologists with patients with some of psychotic disorders. At the practical level, the paper concretizes the clinical use of Federn's psychoanalytic theory in understanding complex psychotic phenomena and symptoms, but also offers important guidelines in terms of sensitizing and improving the use of psychological techniques in working with psychotic patients such as conducting psychodiagnostic interviews and psychological support work. In conclusion, Federn's exceptional clinical sensibility is a pioneering work when it comes to psychotherapy and improvement, not only of hospital treatment of patients, but also of their mental health and basic human rights, an approach that at the time of his work was a subversive and visionary act, but it could have a more intensive application in contemporary times.

Keywords: Federn, ego psychology, psychotic disorders

* irena.stanic@ff.ues.rs.ba

PRIKAZI

Kognitivno-bihevioralni tretman adolescentne krize: Prikaz slučaja

Ivana Kozina*

Psihoterapija/Kognitivno-bihevioralna terapija, United Nations (UN)

Sažetak

Adolescentna kriza se opisuje kao sve ono što događa u adolescenciji samo multipliciranog intenziteta. To je razdoblje naglašenih emocija, ponašanja i fizičkih promjena. Iako je adolescentna kriza obično prolazna faza u životu mlade osobe, određeni broj adolescenta ipak pokazuje znatnije izražene smetnje u ovoj životnoj dobi koje težinom kliničke slike zahtijevaju intervenciju stručnjaka te značajnu podršku okoline. U ovom prikazu slučaja opisan je klijent u dobi srednje adolescencije, petnaest i pol godina, koji se suočava s adolescentnom krizom koju je otežao razvod roditelja kao kritični događaj iz njegova života. Neki od simptoma s kojima dolazi na terapiju su intenzivan osjećaj srama, dugotrajne promjene raspoloženja, promjene apetita, promjene navika spavanja, nezadovoljstvo roditeljima, zanemarivanje svakodnevnih obveza. Kognitivno-bihevioralni tretman obuhvatao je jedanaest seansi u trajanju od tri mjeseca. Uz niz bihevioralnih tehnika, središnju ulogu u terapiji imala je kognitivna restrukturacija namijenjena prepoznavanju i mijenjanju disfunkcionalnih kognicija. Pozitivne promjene zadržale su se i poslije godinu i pol nakon završetka tretmana. Obitelj klijenta te sam klijent izvještavali su o značajnom poboljšanju stanja, što je u skladu sa znanstvenim istraživanjima koja potvrđuju visoku učinkovitost kognitivno-bihevioralne terapije kod adolescentne krize.

Ključne riječi: adolescencija, adolescentna kriza, kognitivno-bihevioralni tretman

* ivanakozina7@gmail.com

UVOD

“Psiholog G. Stanley Hall (1904) prvi je opisao adolescenciju kao posebnu razvojnu fazu i dao joj naziv adolescencija od latinske riječi “adolescere” što znači odrasti.” (Blos, 1962, prema Dodig-Ćurković, 2017, 223). Prema Meščić-Blažević (2007), adolescencija je rizično vrijeme kada dio mladih ulazi u problematična ponašanja koja im ograničavaju izbor i sužavaju mogućnosti u kasnijem životu.

“Adolescencija se najčešće dijeli u tri faze s obzirom na dob mlade osobe:

- Rana adolescencija – počinje pubertetom i obuhvaća dob između 10. i 14. godine.
- Srednja adolescencija – obuhvaća dob između 15. i 18. godine.
- Kasna adolescencija – potfaza čiji je kraj osobito teško procijeniti, a smješta se u razdoblje između 19. i 25. godine” (Dodig-Ćurković, 2017, 224).

“Suočeni s mnogim razvojnim promjenama: biološkim, kognitivnim, emocionalnim i socijalnim, s kojima se teško nose, adolescenti često ulaze u rizična ponašanja i time, na određeni način, traže rješenja za probleme koje proživljavaju tijekom ove stresne životne dobi.” (Meščić-Blažević, 2007, 302). Nadalje, traganje za emocionalnom i socijalnom potporom izvan obiteljskih okvira još je jedno uobičajeno obilježje ove razvojne faze.

Koncept adolescentne krize, u psihijatrijskoj literaturi poznatiji kao poremećaj prilagođavanja u adolescenciji, obično se odnosi na pojam krize identiteta koja se javlja u periodu adolescencije. Vodeću teoriju u ovoj oblasti razvio je razvojni psiholog Erik Erikson. Prema Eriksonovoj sveobuhvatnoj teoriji razvoja (Erikson, 2008), osobe prolaze kroz osam razvojnih faza koje se grade jedna na drugoj i u svakoj od njih suočavamo se s krizom. Rješavanjem krize razvijamo psihološke snage ili karakterne crte koje nam pomažu

da postanemo zdravi ljudi. On je ispitivao važnost formiranja snažnog osjećaja identiteta i kako će se pojedinci tokom adolescentnog perioda suočiti s krizom identiteta koja bi se odnosila na vrijeme intenzivne analize i istraživanja, kao različite načine gledanja na sebe. Rezultat tog "istraživanja" jeste identitet koji bi omogućio adolescentu da postane psihološki zdrava odrasla osoba, sposobna da se pozabavi drugim razvojnim i životnim izazovima.

Iako je Erikson bio psihoanalitičar, za razliku od Freudove klasične teorije, on tvrdi da se razvoj ličnosti odvija čitavog života a ne da počinje i završava u određenoj godini života. Nadalje, za razliku od Freuda, kod Eriksona je naglasak je na psihosocijalnom razvoju, a ne na psihoseksualnom a razvoj ličnosti nije usmeravan samo odnosima unutar obitelji, već i zbivanjima u široj društvenoj i kulturnoj zajednici.

Istraživanja dobro podržavaju Eriksonove stavove o intenzivnoj zabrinutosti oko pitanja identiteta tokom adolescencije. Tako Hoover i Bostic (2020) navode kako približno 75% poremećaja ponašanja počinje prije odrasle dobi. Djeca rijetko opisuju da su "tjeskobna" ili "depresivna", ali se umjesto toga mogu žaliti na fizičke bolesti, često iz tjedna u tjedan, jer mogu samo primijetiti da se osjećaju loše, a ne razumjeti zašto. "Mladi s depresijom često će vjerojatnije izjaviti da se osjećaju ljutito ili razdražljivo nego da će prijaviti da se osjećaju depresivno ili tužno, i mogu prestati raditi aktivnosti koje su im prije bile ugodne (npr. vožnja bicikla, bavljenje sportom itd.) kada postanu depresivni" (Hoover i Bostic, 2020).

Važno je znati da adolescentna kriza nije jedinstvena klinička dijagnoza. Ona označava niz simptoma koji su vezani za to životno razdoblje i obično završi bez značajnog utjecaja na formiranje mlade osobe. "Tako mlada osoba s adolescentnom krizom može pokazivati simptome iz kruga depresivnih i psihotičnih poremećaja, poremećaja prehrane ili psihosomatske reakcije."¹

¹ <https://www.poliklinika-djeca.hr/publikacije/trebamo-li-brinuti/>

Kako G. Stanley Hall (1904) navodi, simptomi kod adolescenata koji nalažu pozornost roditelja i stručnih osoba su:

- depresivno raspoloženje koje traje duže razdoblje i znatno narušava svakodnevno funkcioniranje mlade osobe,
- pretjerane misli ili ideje o suicidu kao načinu rješavanja svih problema,
- učestalo iznošenje planova o suicidu,
- ispadi agresije kojima osoba ozbiljno narušava i svoj integritet, ali i integritet drugih osoba oko sebe". (G. Stanley Hall, 1904, 12)

Simptomi mogu prerasti u znatno složenije probleme kao što je:

- nekontrolirano konzumiranje alkoholnih pića, ponavljano opijanje, gubitak kontrole,
- konzumiranje psihoaktivnih tvari učestalo i bez mogućnosti samokontrole,
- učestali sukobi s policijom,
- krađe, otuđivanje stvari iz roditeljskog doma,
- otuđivanje novca, zlatnine iz roditeljskog doma,
- ponavljani obrasci samoozljeđivanja. (Stanley Hall, 1904, 13)

Prema Svjetskoj zdravstvenoj organizaciji kognitivno-bihevioralna terapija (KBT) je terapija izbora za anksiozne i depresivne simptome koji obično predstavljaju, kako je već navedeno, veliki dio adolescentne krize. "Kognitivno bihevioralna terapija (KBT) je vremenski osjetljiva, strukturirana psihoterapija, orijentirana na sadašnjost koja je znanstveno testirana i potvrđeno učinkovita u više od 2000 studija za liječenje različitih mentalnih poteškoća."²

Prema Beck (2020), KBT terapeuti koriste individualnu formulaciju za vođenje tretmana za svakog klijenta. Ova je formulacija ključna za razvoj

² <https://beckinstitute.org/cbt-resources/resources-for-professionals-and-students/assessment-tools/>

dobrog terapijskog odnosa, postavljanje ciljeva, planiranje liječenja i odabir intervencija.

Tehnike kognitivno-bihevioralne terapije za rješavanje adolescentnih kri-za stavljaju različit naglasak na kognitivne i bihevioralne komponente, te se bave zaostalim kognitivnim i bihevioralnim vještinama koje su potrebne za stvaranje i održavanje odnosa podrške i regulaciju emocija. Komponenta ponašanja (bihevioralna) naglašava različite nedostatke vještina u domenama suočavanja, međuljudskih odnosa, rješavanja društvenih problema i učešća u ugodnim aktivnostima. Kognitivna komponenta se obično fokusira na prepoznavanje i izazivanje shema, automatskih misli i kognitivnih distorzija.

Prikaz slučaja

Opće informacije o klijentu

Klijent Dino (pseudonim) je imao 16 godina kad je zatražio psihoterapiju. Samoinicijativno je zatražio stručnu pomoć. U tom trenutku živio je s ocem u glavnom gradu jedne zemlje u Zapadnoj Europi, ali nakon svakog mjeseca dva tjedna je provodio u Sarajevu, jer mu pohađanje privatne međunarodne škole pružalo tu mogućnost. Pohađao je drugi razred gimnazije. Najstarije je dijete visoko obrazovanih i zaposlenih roditelja. Roditelji su razvedeni.

Glavne pritužbe (klijentov razlog dolaska na tretman)

Izvještava kako po nekoliko puta dnevno osjeća tugu i ima potrebu zaplakati, ali suze ne uspijevaju poteći pa osjeća bol u grlu i pritisak u grudima te lupanje srca, ima znatno slabiji apetit i gubitak na tjelesnoj težini posljednjih mjeseci, povremeno je razdražljiv, smanjena mu je motivacija za učenje, ali i sportske aktivnosti u kojim je ranije uživao, osjeća apatiju i anksioznost.

Emocionalni simptomi: tuga, potištenost, anksioznost, apatija.

Tjelesni simptomi: lupanje srca, teško disanje, nemogućnost ostanka na jednom mjestu kad se simptomi pojave, značajno smanjenje apetita i gubitak tjelesne težine.

Kognitivni simptomi: Nakon pojave situacija koje su "okidači" najčešće automatske misli bile su: "Nepoželjan sam", "Nisam dovoljno dobar", "Roditelji me ne prihvaćaju ovakvog kakav jesam".

Ponašajni simptomi: kasno lijeganje i spavanje do kasno, nije motiviran za učenje, manjak interesa za aktivnosti koje inače voli. Klijent često ruminira i analizira moguće buduće situacije nakon seljenja iz BiH nakon čega mu se jave simptomi radi kojih se obratio za pomoć, nema volje za aktivnostima koje inače voli. Kako navodi: "Tjera se da uči".

Kratka povijest razvoja problema

Klijent navodi da su mu se "napadi tuge" i pritisci u plućima počeli javljati pet mjeseci prije početka tretmana. U razgovoru o životnom kontekstu klijenta u tom periodu, saznaje se da je to bilo razdoblje preseljenja iz Bosne i Hercegovine u drugu državu. Preseljenje je podrazumijevalo promjenu škole, početak života s ocem umjesto dotadašnjeg života s majkom, mlađim bratom i mlađom sestrom te napuštanje prijatelja. Djevojka s kojom je bio u vezi se također udaljila od njega s objašnjenjem da oni nemaju budućnost jer se Dino seli iz države. S vremenom, simptomi su postajali sve učestaliji i jači.

Negativna iskustva u dječjoj dobi

Roditelji su razvedeni, ali u prilično dobrim odnosima, kako klijent navodi. Roditelji su dogovorno krili razvod od djece do dobi kada je klijent imao 14 godina, objašnjavajući da otac živi odvojeno zbog poslovnih razloga. Oca opisuje kao vrlo ambicioznog s namjerom da motivaciju i želju za uspješnom

karijerom "usadi" i u svoju djecu. Ipak, kako klijent navodi, trudio se da kao prijatelj svojih sinova provede s njima zabavno zajedničko vrijeme (skupocjena putovanja, koncerti i sl.). Otac je insistirao na odličnom školskom uspjehu djece osiguravajući im npr. instruktore kako školski uspjeh ne bi trpio. Iz Dini-ne perspektive, njegovoj majci je bio stalo samo "da su djeca sretna" bili oni manje ili više uspješni. Majka nikada nije htjela razgovarati o razvodu. Klijent navodi kako mu je u poređenju njegove obitelji s obiteljima nekih njegovih prijatelja nedostajalo da obitelj bude češće na okupu, bar samo s majkom npr. u vrijeme objeda, umjesto da svatko radi što želi. U posljednje vrijeme, roditeljska briga ali i kritika je bila usmjerena u istom tonu ka Dini sa dva zahtjeva: Da više uči te da manje izlazi s prijateljima koji mu, kako navodi, mijenjaju obitelj.

Simptomi jačaju u sljedećim situacijama: Kada je u stanu s majkom koja ga kritizira zbog toga što ne uči ili što previše koristi mobitel.

Simptomi slabe u sljedećim situacijama: Kada sluša glazbu koju voli i kada se uputi van kuće u dugotrajne šetnje.

Psihijatrijska povijest: nema psihijatrijske povijesti.

Relativni podaci iz djetinjstva: Roditelji su se razveli kad je klijent imao sedam godina ali su to skrivali od njega i brata uz objašnjenje da je otac uvijek odsutan zbog posla. Majku tokom odrastanja opisuje kao toplu i brižnu a oca kao strožeg i ambicioznog u svojim očekivanjima prema djeci jer je i sam vrlo ambiciozan i uspješan.

Bazična vjerovanja: (Klijentovo središnje vjerovanje o sebi)

"Ja nisam dovoljno vrijedan. Ja sam drugačiji. Mene se ne može voljeti".

Posredujuća vjerovanja: Moraš se sviđati drugima. Moraju te svi prihvatiti. Ako te ljudi ne prihvate to znači da si manje vrijedan. Ako si manje vrijedan biti ćeš napušten. Strašno je biti napušten.

Kompenzacijske strategije: Klijent Dino ima nekoliko društava s kojima se druži i izlazi. Želi imati što više prijatelja i biti što bliskiji s njima.

Radna hipoteza (sažetak konceptualizacije)

Relevantna iskustva važna za razumijevanje klijentova problema su razvod njegovih roditelja te preseljenje u inozemstvo. Klijent je kroz život naučio da se sa teškim iskustvima mora nositi tako da ih "normalizira bez izražavanja emocija i da mora biti jak".

Preplavljenost emocijama je neprihvatljiva i problem se aktivira kad su ta pravila prekršena tj. kad je Dino preplavljen svojim emocijama.

Jake strane klijenta: Dobar intelektualni potencijal klijenta te opća informiranost i društvenost po svojoj prirodi. Klijent je motiviran je za rad. Poznavanje jezika zemlje u kojoj klijent pohađa školu je vrijedan preduvjet za bržu integraciju.

Tretman

Tretman je trajao 11 seansi u periodu od tri mjeseca.

A. Popis problema:

- jaki neugodni fiziološki simptomi (otežano disanje, bol u grudima, lupanje srca),
- nemogućnost plakanja unatoč nagonu na plakanje koji osjeća,
- manjak interesa za aktivnosti koje voli,
- gubitak volje za učenjem,
- nisko samopouzdanje i samopoštovanje,
- ruminiranje socijalnih situacija,
- površan odnos s roditeljima.

B. Ciljevi tretmana

- eliminirati neugodne fiziološke simptome (otežano disanje, bol u grudima, lupanje srca),
- učiti svaki dan,
- spavati osam sati noću,
- dva puta tjedno otići na kavu s prijateljima,
- umanjeње anksioznosti u socijalnim situacijama,
- izložiti se nizu socijalnih situacija (da mogu izraziti svoja osjećanja u društvu),
- smanjiti ruminiranje socijalnih situacija,
- asertivnije razgovarati s roditeljima o svojim potrebama i potrebama.

C. Plan tretmana

Plan tretmana uključivao je korištenje različitih bihevioralnih i kognitivnih tehnika.

Bihevioralne tehnike:

- Tehnika relaksacije (abdominalno disanje): provedena tijekom seanse sa klijentom, a u svrhu svakodnevnog opuštanja i rješavanja problema sa manje sna.
- Raspored aktivnosti: u svrhu planiranja ugodnih aktivnosti i procjene ugone tijekom obavljanja tih aktivnosti.
- Smanjivanje ruminiranja: u svrhu poticanja razvijanja aktivnih ponašanja i tako zamijeniti pasivnost i ruminiranje.
- Trening rješavanja problema: u svrhu prepoznavanja problema, utvrđivanja raspoloživih resursa, pronalaženja mogućih rješenja i izvršenje rješenja.
- Bihevioralni eksperiment: Cilj provjeriti vjerovanje "Ljudi me smatraju drugačijim i ne žele me u svom društvu ako vide da sam tužan"

Kognitivne tehnike:

- Psihoedukacija: u svrhu podučavanja klijenta o depresivnom raspoloženju i kognitivno – bihevioralnom modelu i BKT tretmanu. Objašnjen je utjecaj negativnih misli na emocije i ponašanje, te utjecaj unutar-njeg govora.
- Kognitivna restrukturacija: u svrhu prepoznavanja i praćenja negativnih automatskih misli, kognitivnih distorzija, vjerovanja, pravila i pretpostavki, identifikacije bazičnog vjerovanja, te modifikacija u prihvatljivije oblike (zadaće).
- Tehnika silazne strelice: u svrhu lakšeg identificiranja vjerovanja.
- Ispitivanje dokaza za i protiv pretpostavke: u svrhu testiranja i propitivanja disfunkcionalnih pretpostavki.
- Suzbijanje samokritiziranja i povećanje samopoštovanja: korišteno u svrhu formiranja pozitivnije slike o sebi i osvještavanja kvaliteta. Redovito sastavljanje liste dobrih stvari koje radi, samonagrađivanje, davanje pohvala samom sebi.
- Kognitivni kontinuum: u svrhu mijenjanja vjerovanja o sebi (prihvaćen-neprihvaćen, poželjan-nepoželjan).

Tijek tretmana

A. Terapijski odnos

Tijekom terapijskog rada klijent je bio motiviran za rad, zainteresiran i redovno dolazio na tretman. Tijekom tretmana odnos je postajao sve više suradnički, kvalitetan, topao, ispunjen povjerenjem i podržavanjem.

B. Problemi i zapreke

Nije bilo zapreka u radu s klijentom.

C. Rezultati tretmana

Tretman se može smatrati uspješnim, što potvrđuje napredak na postavljenim ciljevima, redovito je radio ugodne aktivnosti, bolje spava, opušteniji je u društvu prijatelja iz razreda a izvještava i o boljim odnosima s bratom.

Tijekom tretmana ostvareni su ciljevi:

CILJ	Intezitet problema prije tretmana 1-10	Intezitet problema kojem je klijent težio 1-10	Intezitet problema na kraju tretmana 1-10
Eliminirati neugodne fiziološke simptome (otežano disanje, bol u grudima, lupanje srca).	9	4	4
Učiti svaki dan.	8	4	2
Spavati 8 sati noću.	9	4	4
Dva puta tjedno otići na kavu s prijateljima.	7	5	2
Smanjiti važnost procjene drugih.	9	5	4
Naučiti cijeniti svoje kvalitete i prihvatiti nedostatke.	8	5	3
Smanjiti ruminiranje socijalnih situacija.	10	6	4
Asertivnije razgovarati s roditeljima o svojim potrebama i potrebama.	7	5	4

Staro bazično vjerovanje	Novo bazično vjerovanje	Dokazi koji podržavaju novo bazično vjerovanje	Dokazi koji podržavaju staro bazično vjerovanje ali sa alternativnim objašnjenjem
<p>Nevoljen sam.</p> <p>Nepoželjan sam.</p>	<p>Voljen sam i ljudi vole biti u mom društvu.</p>	<p>Učestali pozivi vršnjaka na druženje s njim.</p>	<p>Iako sam drugačiji od većine mojih prijatelja, oni me ipak žele u svom društvu.</p>
	<p>Roditelji mnoge djece su se razveli, ali to ne znači da su ih roditelji prestali voljeti.</p>	<p>Roditelji ga podržavaju kroz njima svojstvene znake podrške i ljubavi.</p>	<p>Iako roditelji nisu imali potpuno razumijevanje za moje potrebe, to ne znači da im nije stalo do mene i da me ne vole.</p>
	<p>Van BiH je moguće stvoriti nova prijateljstva, jednako kvalitetna kao u mojoj zemlji.</p>	<p>Novi poznanici pozitivno reagiraju na njegovo ponašanje i razmišljanje.</p> <p>Kolege iz novog razreda se rado druže s njim.</p>	<p>Iako je novi početak van svoje zemlje težak, to ne znači da je nemoguće opet biti prihvaćen i voljen od strane prijatelja.</p>

ZAKLJUČAK

Adolescentna kriza obično je prolazna faza u razvoju mlade osobe. Bitno je osigurati potporu i pokazati razumijevanje, ne osuđivati, prihvatiti ih takvima kakvi jesu i pokušati biti strpljiv i pun razumijevanja. Obično završi ulaskom u tzv. kasnu fazu adolescencije kada mlada osoba konačno integrira sva dobra iskustva i ponašanja radi što normalnijega psihofizičkog sazrijevanja i što bezbolnijeg prelaska u odraslu dob. (Dodig-Ćurković, 2017) Kako autorica

navodi, određeni broj adolescenata ipak pokazuje znatnije izražene smetnje u adolescenciji koje težinom kliničke slike nalažu intervenciju stručnjaka.

Nerijetko je potrebna i obiteljska terapija radi poboljšanja obiteljskih odnosa koji su često čimbenik rizika za brojne ozbiljne simptome.

Rad na disfunkcionalnim vjerovanjima predstavljao je osnovu za mijenjanje negativnog bazičnog vjerovanja o sebi i vlastitoj neadekvatnosti i uticao je na razvoj samopouzdanja i veće tolerancije na stres i frustrirajuće situacije. Ostvarivši postavljene ciljeve, klijentov nivo funkcionalnosti se znatno povećao. Sa smanjenjem nivoa anksioznosti i drugih nepoželjnih simptoma, došlo je i do smanjenja nivoa depresivnosti što je rezultiralo poboljšanjem kvaliteta klijentova života kao krajnjeg cilja kognitivno-bihevioralnog tretmana anksioznosti. Održana je jedna follow up seansa. Postignuti je napredak održan. Sa klijentom je obavljen razgovor o tome kako se nosio sa poteškoćama na koje je nailazio u prethodnom periodu, te što može napraviti u slučaju da dođe do pogoršanja. Kao najveću pomoć navodi kartice za suočavanje napravljene u toku terapije.

Kognitivno bihevioralna terapija, između ostalog, pomaže mladima razumjeti svoje emocije, izgraditi rezilijentnost i nositi se sa svakodnevnim stresom. To može smanjiti rizik od npr. samoozljeđivanja, raznih ovisnosti poput droge, kockanja, videoigara, ovisnosti o društvenim mrežama i sl. Klinička praksa ali i crna kronika u našoj zemlji i regiji ukazuju kako sve veća otuđenost ljudi te prisutnost informacijsko-komunikacijskih tehnologija u životima mladih čine adolescenciju još izazovnijom i usloženijom. Njihova svakodnevnica postaje sve više virtualna a oni sve usamljeniji. Taj trend bi se mogao nastaviti ako društvo adekvatno ne zaštiti mlade naraštaje multidisciplinarnim intersektorskim odgovorom.

LITERATURA

- Beck, J. (2020). *osman Cognitive Behavior Therapy: Basics and Beyond*, 3rd edition. Preuzeto 7. studenog 2022. sa <https://beckinstitute.org/about/understanding-cbt/>
- Dodig-Ćurković, K. (2017). Adolescentna kriza – kako je dijagnosticirati i liječiti? *Medicius*, 26(2), 223-227.
- Erikson, E. (2008). *Identitet i životni ciklus*. Beograd: Zavod za udžbenike
- Hall GS. (1904). *Adolescence: Its psychology and its relation to psychology, anthropology, sociology, sex, crime, religion and education*. New York: Appleton.
- Hoover, S., Bostic, J. (2020). *Improving the Child and Adolescent Crisis System: Shifting from a 9-to a 9-8-8 Paradigm*. Alexandria, VA: National Association of State Mental Health Program Directors.
- Meščić-Blažević, Lj. (2007). Pedagoška prevencija poremećaja u ponašanju adolescenata. *Pedagogijska istraživanja*, 4 (2), 301 – 308.
- Poliklinika za zaštitu djece i mladih Grada Zagreba (2010). *Trebamo li brinuti?* Preuzeto 28. travnja 2022. sa: <https://www.poliklinika-djeca.hr/publikacije/trebamo-li-brinuti/>

Cognitive-behavioral treatment of adolescent crisis: A case study

Ivana Kozina*

Psychotherapy/Cognitive-behavioral therapy, United Nations (UN)

Abstract

Adolescent crisis is described as everything that happens in adolescence only multiplied in intensity. It is a period of heightened emotions, behavior and physical changes. Although the adolescent crisis is usually a transitory phase in the life of a young person, a certain number of adolescents still show significantly pronounced disorders at this age, which, due to the severity of the clinical picture, require the intervention of experts and significant support from those close to them. This case study describes a client in mid-adolescence, fifteen and a half years old, who is facing an adolescent crisis that was aggravated by the divorce of his parents as a critical event in his life. Some of the symptoms with which he comes to therapy are an intense feeling of shame, long-term mood changes, changes in appetite, changes in sleeping habits, dissatisfaction with parents, neglect of daily obligations. Cognitive-behavioral treatment included eleven sessions through the period of three months. Along with a number of behavioral techniques, a central role in the therapy was played by cognitive restructuring aimed at recognizing and changing dysfunctional cognitions. The positive changes persisted a year and a half after the end of the treatment. The client's family and the client himself reported a significant improvement in the condition, which is in line with scientific research that confirms the high effectiveness of cognitive-behavioral therapy in adolescent crisis.

Keywords: adolescence, adolescent crisis, cognitive-behavioral treatment

* ivanakozina7@gmail.com

INDEKS AUTORA

- ALISPAHIĆ, Sabina, Univerzitet u Sarajevu, Filozofski fakultet, Odsjek za psihologiju, *str. 235.*
- BRKIĆ, Mirzeta, Univerzitet u Sarajevu, Fakultet islamskih nauka, Katedra za religijsku pedagogiju i religijsku psihologiju, *str. 9.*
- ČORDALIJA, Nermina, Univerzitet u Sarajevu, nermina.cordaliya@ff.unsa.ba, *str. 251*
- DAUTBEGOVIĆ, Amela, Univerzitet u Sarajevu, Filozofski fakultet, Odsjek za psihologiju, amela.dautbegovic@ff.unsa.ba, *str. 9, 177.*
- HADŽIAHMETOVIĆ, Nina, Univerzitet u Sarajevu, Filozofski fakultet, Odsjek za psihologiju, *str. 33.*
- JAŽIĆ, Neira, Nefitna organizacija Catholic Relief Services (CRS), neira.jazic@gmail.com, *str. 33.*
- JELIĆ, Katarina, Sveučilište u Zagrebu, Fakultet hrvatskih studija, kjelic@hrstud.hr, *str. 271.*
- JUSIĆ, Mersiha, Internacionalni Univerzitet u Sarajevu, mjusic@ius.edu.ba, *str. 65.*
- KOZINA, Ivana, Psihoterapija/Kognitivno-bihevioralna terapija, United Nations (UN), ivanakozina7@gmail.com, *str. 333.*
- MARIČIĆ, Jelena, Sveučilište u Zagrebu, Fakultet hrvatskih studija, *str. 271.*
- MARKOVIĆ, Mirna, Univerzitet u Sarajevu, Filozofski fakultet, Odsjek za psihologiju mirna.markovic@ff.unsa.ba, *str. 95, 205.*
- MUJKANOVIĆ, Hana, Sveučilište u Zagrebu, Fakultet hrvatskih studija, Odsjek za psihologiju, mujkanovic_hana@yahoo.com, *str. 145.*
- OSMANAGIĆ, Amina, Univerzitet u Sarajevu, Filozofski fakultet, Odsjek za psihologiju, aminaosmanagic@gmail.com, *str. 177.*
- PJANO, Ognjen, JZU Zavod za forenzičku psihijatriju Sokolac, *str. 301.*
- RAMOVIĆ, Ema, Univerzitet u Sarajevu, Filozofski fakultet, Odsjek za psihologiju ema.ramovic@hotmail.com, *str. 205.*
- STANIĆ, Irena, Katedra za psihologiju Filozofskog fakulteta Pale Univerziteta u Istočnom Sarajevu, irena.stanic@ff.ues.rs.ba, *str. 301.*
- ŠLJIVO, Samra, Univerzitet u Sarajevu, Filozofski fakultet, Odsjek za psihologiju, samra.sljivo@gmail.com, *str. 235.*
- VUČENOVIĆ, Dario, Sveučilište u Zagrebu, Fakultet hrvatskih studija, Odsjek za psihologiju, *str. 145.*

Srebrni sponzor
Creativa BH d.o.o., Sarajevo

creativa^{BH}